

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

№3
Vol. 4
2022

Nur-Sultan

ISSN (print)2664-5157
ISSN (online)2708-7360

Turkic Studies Journal

2022, Volume 4, Number 3

2019 жылдан бастап шығады
Founded in 2019
Издается с 2019 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2022
Nur-Sultan, 2022
Нур-Султан, 2022

Бас редакторы: **Ерлан Сыдықов**, т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары **Нурилла Шаймердинова**, ф.ғ.д., проф., *Л.Н.Гумилев атындағы*
Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары **Ирина Невская**, доктор, проф., *Гете университеті (Франкфурт, Германия)*

Редакция алқасы

Гайбулла Бабаяров	т.ғ.д., Өзбекстан ғылым академиясы Ұлттық археология орталығы (Ташкент, Өзбекстан)
Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна	ф.ғ.д., проф., Тува мемлекеттік университеті (Қызыл, Ресей Федерациясы)
Кахар Барат	Ph.D., Гарвард Университеті (АҚШ)
Ұлданай Бахтириева	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Күләш Дүйсекова	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Анна Дыбо	ф.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгей Университеті Түрік әлемі зерттеулері институты (Измир, Түркия)
Дания Загидуллина	ф.ғ.д., проф., Татарстан Республикасы ғылым академиясы (Қазан, Ресей Федерациясы)
Шенгмин Ианг	доктор, проф., Қытайдың Минзу университеті (Бейжің, Қытай)
Шакимашрип Ибраев	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Алисия Кампи	Ph.D, Индиана Университеті (Вирджиния штаты, АҚШ)
Ласзло Кароли	Ph.D., проф., Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)
Барбара Кельнер-Хайнкеле	доктор, проф., Берлинский Свободный университет (Берлин, Германия)
Болат Көмеков	т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Игорь Кызласов	т.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясы Археология институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Дихан Қамзабекұлы	ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Чимиза Ламажаа	филос.ғ.д., Туваның жаңа зерттеулері (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Ласло Мараш	Ph.D, проф., Амстердам университеті (Амстердам, Нидерланды)
Мартин Малек	саяси ғ.к., аға ғылыми қызметкер, Ұлттық қорғаныс академиясы, (Вена, Австрия)
Бауыржан Омаров	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Карл Райхл	доктор, проф., Бонн университеті (Бонн, Германия)
Зайнолла Самашев	т.ғ.д., Ә. Марғұлан атындағы археология институты (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Айрат Ситдиқов	т.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Жәкен Таймағамбетов	т.ғ.д., проф., ҚР Ұлттық музейі (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Марал Хабдуллина	т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Фирдаус Хисамитдинова	ф.ғ.д., проф., Тарих, тіл және әдебиет институты (Уфа, Ресей Федерациясы)
Альфия Юсупова	ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Айман Азмұханова	т.ғ.к., қауымд. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Амантай Шәріп	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Альбина Жанбосынова	т.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтбаев к-сі, 2

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-434).

E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, **web-site:** tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам. Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. №КЗ27ВРУ00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж). Мерзімділігі: жылына 4 рет. Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-434)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief: **Yerlan Sydykov**, *Doctor of Historical Sciences, Prof., Academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)*
Deputy Editor-in-Chief: **Nurila Shaimerdinova**, *Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)*
Deputy Editor-in-Chief: **Irina Nevskaya**, *Dr., Prof., Goethe University (Frankfurt, Germany)*

Editorial board

Gaybulla Babayarov	Doctor of Historical Sciences, Uzbekistan National Center for Archaeology of the Academy of Sciences (Tashkent, Uzbekistan)
Bavuu-Surun, Mira Viktorovna	Doctor of Philology, Prof., Tuvan State University (Kyzyl, Russian Federation)
Kahar Barat	Ph.D, Harvard University (USA)
Uldanai Bakhtikireeva	Doctor of Philology, Prof., Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, Russian Federation)
Gurer Gulsevin	Dr., Prof., Ege University (Izmir, Turkey)
Kulyash Duisekova	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Metin Ekici	Dr., Prof., Ege University Institute of Turkish World Studies (Izmir, Turkey)
Daniya Zagidullina	Doctor of Philology, Prof., Tatarstan Academy of Science (Kazan, Russian Federation)
Shengmin Yang	Dr., Prof., Minzu University of China (Beijing, China)
Shakimashrip Ibrayev	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Maria Ivanics	Dr., Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Zimonyi Istvan	Dr., Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Alicia Campi	Ph.D, Indiana University (Virginia, USA)
Laszlo Karoly	Ph.D., Prof., Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Barbara Kellner-Heinkele	Dr., Prof., Free University of Berlin (Berlin, Germany)
Bolat Kumekov	Doctor of Historical Sciences, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Igor Kyzlasov	Doctor of Historical Sciences, Prof., Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Dikhan Kamzabekuly	Doctor of Philology, Prof., Republican newspaper «Egemen Qazaqstan» (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Chimiza Lamazhaa	Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Moscow, Russian Federation)
Laszlo Maracz	Ph.D, Prof., University of Amsterdam (Amsterdam, Netherlands)
Martin Malek	Candidate of Political Sciences, Senior Researcher, National Defense Academy (Vienna, Austria)
Bauyrzhan Omarov	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Karl Reichl	Dr., Prof., University of Bonn (Bonn, Germany)
Zainolla Samashev	Doctor of Historical Sciences, A. Margulan Institute of Archaeology (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Ayrat Sitdikov	Doctor of Historical Sciences, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Zhaken Taimagambetov	Doctor of Historical Sciences, Prof., National Museum of the RK (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Maral Khabdulina	Candidate of Historical Sciences, Assos.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Firdaus Hisamitdinova	Doctor of Philology, Prof., Institute of History, Language and Literature (Ufa, Russian Federation)
Alfiya Yusupova	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Aiman Azmukhanova	Candidate of Historical Sciences, Assoc.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Amantay Sharip	Doctor of Philology, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Albina Zhanbossinova	Doctor of Historical sciences, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Editorial address: Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434). **E-mail:** turkicstudiesjournal@gmail.com, **web-site:** tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University». Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Registration number № KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж). Periodicity: 4 times a year

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434)

Главный редактор: **Ерлан Сыдыков**, *д.и.н., проф., академик НАН РК, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)*
Зам. главного редактора: **Нурила Шаймердинова**, *д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)*
Зам. главного редактора: **Ирина Невская**, *доктор, проф., Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)*

Редакционная коллегия

Гайбулла Бабаяров	д.ист.н., Национальный центр археологии Академии наук Узбекистана (Ташкент, Узбекистан)
Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна	д.ф.н., профессор, Тувинский государственный университет (Кызыл, Российская Федерация)
Кахар Барат	Ph.D., Гарвардский университет (США)
Улданай Бахтикиреева	д.ф.н., проф., Российский университет дружбы народов (Москва, Российская Федерация)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф., Эгейский университет (Измир, Турция)
Куляш Дуйсекова	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгейский университет Институт исследований тюркского мира (Измир, Турция)
Дания Загидуллина	д.ф.н., проф., Академия наук Республики Татарстан (Казань, РФ)
Шенгмин Ианг	доктор, проф., Китайский университет Миньцзу (Пекин, КНР)
Шакимашрип Ибраев	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Алисия Кампи	Ph.D., Университет Индиана (штат Вирджиния, США)
Ласзло Кароли	Ph.D, проф., Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)
Барбара Кельнер-Хайнкеле	доктор, проф., Берлинский Свободный университет (Берлин, Германия)
Болат Кумеков	д.ист.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Игорь Кызласов	д.ист.н., проф., Институт археологии Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Дихан Камзабекулы	д.ф.н., проф., Республиканская газета «Егемен Қазақстан» (Нур-Султан, Казахстан)
Чимиза Ламажаа	д.филос.н., Новые исследования Тувы (Москва, Российская Федерация)
Ласло Мараш	Ph.D, проф., Амстердамский университет (Амстердам, Нидерланды)
Мартин Малек	к.полит.н., старший научный сотрудник, Академия национальной обороны (Вена, Австрия)
Бауыржан Омаров	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Карл Райхл	доктор, проф., Боннский университет (Бонн, Германия)
Зайнолла Самашев	д.ист.н., Институт археологии имени А. Маргулана (Нур-Султан, Казахстан)
Айрат Ситдиков	д.ист.н., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)
Жакен Таймагамбетов	д.ист.н., проф., Национальный музей РК (Нур-Султан, Казахстан)
Марал Хабдуллина	к.ист.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Фирдаус Хисамитдинова	д.ф.н., проф., Институт истории, языка и литературы (Уфа, РФ)
Альфия Юсупова	д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)
Айман Азмуханова	к.ист.н., асс. проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Амантай Шарип	д.ф.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Альбина Жанбосинова	д.ист.н., проф., отв. секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2
Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434). E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж). Периодичность: 4 раза в год.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500, (вн. 31-434)

МАЗМҰНЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

А.М. Аблажей Место и роль науки в местных сообществах тюркских республик Сибири А.М. Аблажей Сібірдегі түркі республикаларының жергілікті қоғамдастықтарындағы ғылымның орны мен рөлі.....	
A.M. Ablazhey Place and role of science in local communities of the Turkic Siberian republics...	7
Е.Ш. Ақымбек, М.С. Шағирбаев Обряд погребения собаки у древнего и средневекового населения Казахстана (по материалам средневекового городища Коскудук).....	
Е.Ш. Ақымбек, М.С. Шағирбаев Қазақстанның ежелгі және орта ғасырлардағы тұрғындарының итті жерлеу ғұрпы (ортағасырлық Қосқұдық қаласының материалдары бойынша Ү.Ш. Ақымбек, М.С. Шағирбаев Rite of burial of a dog in the ancient and medieval population of Kazakhstan (based on materials from the medieval settlement of Koskuduk).....	17
G.A. Almyspaeva, O.Zh. Bekmaganbetov, M.I. Baigoshkarova Activities of the Union of Militant Atheists in Kazakhstan in 1920-1930s.....	
Ғ.А. Алмыспаева, Ө.Ж. Бекмаганбетов, М.И. Байғошқарова 1920-1930 жылдары Қазақстандағы жауыққан құдайсыздар одағының қызметі	
Ғ.А. Алмыспаева, О.Ж. Бекмаганбетов, М.И. Байғошқарова Деятельность Союза воинствующих безбожников в Казахстане в 1920-1930 годы.....	44
Г. Гүлсевин, С. Құлбарақ «Күлтегін», «Білге қаған» және «Тоныкөк» жырларындағы ортақ мотивтер: көне түркілік дүниетаным бейнесі.....	
G. Gulsevin, S. Kulbarak Common motifs in the «Kultegin», «Bilge Kagan» and «Tonykok» poems: the image of the ancient Turkic worldview.....	
Г. Гүлсевин, С. Құлбарақ Общие мотивы в эпических поэмах «Кюль-тегин», «Бильге-каган» и «Тоньюкук»: специфика древнетюркского мировоззрения.....	58
Қ. Қадашева, Ұ.О. Асанова, А.Қ. Мырзаханова Туыс тілдерді оқыту үдерісіндегі фонетикалық дағдыны қалыптастыру тәсілдері.....	
K. Kadasheva, U.O. Assanova, A.K. Myrzakhanova Formation methods of phonetic skills in the process of teaching closely related languages.....	
К. Қадашева, Ұ.О. Асанова, А.К. Мырзаханова Способы формирования фонетических навыков в процессе обучения близкородственным языкам.....	71
Ш. Құрманбайұлы, М.Е. Адилев «Тәте» және өзге де туыстық атаулардың семантикасы Sh. Kurmanbaiuly, M.E. Adilov The semantics of the word «тәте (táte)» and other kinship terms.....	
Ш. Құрманбайұлы, М.Е. Адилев Семантика слова «тәте» и других терминов родства...	85

<i>S.K. Sakenov, A.I. Kukushkin, S.B. Burbayeva, E. Zh. Rakhmankulov</i> Identification of narrative sources with archaeological data (medieval settlement Bytygai).....	
<i>С.К. Сакенов, А.И. Кукушкин, С.Б. Бурбаева, Е.Ж. Рахманкулов</i> Нарративті дереккөздерді археологиялық деректермен сәйкестендіру (Бытығай ортағасырлық қалашығы)...	
<i>С.К. Сакенов, А.И. Кукушкин, С.Б. Бурбаева, Е.Ж. Рахманкулов</i> Идентификация нарративных источников с археологическими данными (средневековое городище Бытыгай).....	103
<i>N.G. Shaimerdinova</i> The word-formation potential of affixes in the ancient Turkic runic texts	
<i>Н.Г. Шаймердинова</i> Көне түркі руникалық мәтіндеріндегі қосымшалардың сөзжасамдық әлеуеті.....	
<i>Н.Г. Шаймердинова</i> Словообразовательный потенциал аффиксов в древнетюркских рунических текстах.....	118
<i>S.A. Yarygin, D.K. Autalipov</i> Конструктивные особенности камчи с рукоятью из таволги из кургана Улькенсор (междисциплинарный анализ).....	
<i>С.А. Ярыгин, Д.К. Ауталипов</i> Үлкенсор қорғанынан табылған тобылғы сапты қамшының конструктивті ерекшеліктері (пәнаралық талдау).....	
<i>S.A. Yarygin, D.K. Autalipov</i> Design features of kamcha with a meadowsweet handle from the Ulkensor mound (interdisciplinary analysis).....	128

СЫҢ-ПІКІРЛЕР/ REWIEWS/РЕЦЕНЗИИ

<i>A. Sharip</i> Әзербайжан әдебиеттанушысы Әуезов жайында	
<i>A. Sharip</i> Azerbaijani literary critic about Auezov	
<i>A. Sharip</i> Азербайджанский литературовед об Ауэзове.....	141

Место и роль науки в местных сообществах тюркских республик Сибири

А.М. Аблажей

*Институт философии и права Сибирского отделения Российской академии наук,
Новосибирск, Российская Федерация
(E-mail: ablazhey63@gmail.com)*

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
социогуманитар-
ный, знание,
сообщество,
регион,
отношение,
престиж,
перспективы.

МРНТИ 04.51.51

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-7-16>

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена выявлению динамики отношения к науке (речь идет главным образом о социогуманитарном знании) и к профессии ученого в местных сообществах тюркских республик Южной Сибири (Хакасия, Алтай, Тыва). Эмпирической базой анализа стали результаты полевых социологических количественных и качественных исследований, проведенных автором в первой половине 2000-х гг. Итогом анализа исследовательской литературы и текстов интервью стала констатация несколько значимых моментов. Во-первых, зафиксировано падение престижа науки как социального института, в том числе ее социогуманитарных областей и профессии ученого. Во-вторых, несмотря на это, наука сохраняет свою роль важного канала социальной мобильности, прежде всего пополнения национальной интеллигенции. В-третьих, если речь идет о позиции региональных органов власти, то для них характерен преимущественно утилитарный подход в науке и ее результатам: наука играет, по сути, обслуживающую роль. Наконец, в-четвертых, четко прослеживается усиление тенденции к воспроизводству региональной гуманитарной интеллигенции за счет выходцев из других социальных слоев. Важным результатом исследования является вывод о более благоприятном социально-психологическом состоянии представителей региональных научных сообществ, связанное в том числе с сохранением уважения к образованию, к образованным людям в обществах, относительно недавно вставших на путь социальной модернизации.

Received 06 July 2022. Revised 09 July 2022. Accepted 16 August 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Ablazhey A.M. Place and role of science in local communities of the Turkic Siberian republics // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №3. – P. 7-16. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-7-16>

Для цитирования:

Аблажей А.М. Место и роль науки в местных сообществах тюркских республик Сибири // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – №3. – С. 7-16. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-7-16>

Введение

Настоящая статья является частью авторского проекта по исследованию феномена региональной науки. В данном случае автор ставил перед собой задачу выявления на основе проведенного сравнительного анализа динамики отношения к науке как социальному институту и к академической профессии в постсоветское время. В более широком смысле – следовало ответить также на вопрос о том, есть ли основания рассуждать об эволюции места и роли научного знания в тех сообществах и культурах, где обособление интеллектуального труда, равно как и выделение особого слоя людей, занятых производством знания подобного типа, произошло сравнительно недавно и стало важной составной частью процесса социальной модернизации. Материалами для анализа стали тексты интервью, а также результаты количественных социологических исследований, проведенных среди научных сотрудников и преподавателей вузов Тувы и Хакасии в ходе социологических экспедиций первой половины 2000-х гг.

Материалы и методы исследования

Основным методом исследования стало лейтмотивное интервью с представителями научной и вузовской интеллигенции. Гайд интервью был составлен таким образом, что ученым предлагалось ответить на вопросы о специфике положения науки и ученого в республике на данный момент, оценить личное профессиональное и социально-психологическое состояние, положение дел в научном сообществе в целом и т.д. Затем методом дискурсивного анализа выявлялись основные закономерности исследуемых процессов.

Степень изученности темы

В целом тюркские республики России представляют собой интересный объект с точки зрения изучения функционирования региональной/национальной науки. Связано это с тем примечательным обстоятельством, что две из них – Татарстан и Башкортостан, наряду с Чеченской Республикой, имеют свои республиканские Академии наук, члены которых обладают теми же правами и привилегиями, что и члены «Большой» Академии – РАН. Это, естественно, серьезно усиливает позиции науки среди социальных институтов, равно как и престиж профессии ученого. Что касается тюркских республик Сибири, здесь республиканские научные сообщества традиционно представлены научными учреждениями социогуманитарного профиля, а также ведомственными институтами регионального масштаба. Единственный академический институт – Тувинский институт комплексного освоения природных ресурсов СО РАН, расположенный в Кызыле.

Основной массив исследований, посвященных научным сообществам национальных республик Сибири, сделан на бурятских материалах. Наиболее фундаментальными здесь являются работы С.А. Панарина, посвященные этнополитической ситуации в Республике Бурятия в середине 1990-х гг. Автор много внимания уделяет «бурятскому феномену» – непропорционально большому, по сравнению с другими этническими группами, представительству бурят в органах власти, учреждениях культуры, здравоохранения,

науки. По его мнению, причины подобного положения необходимо искать в специфике процессов этнической консолидации: «бурятская стратегия социальной мобильности не является стратегией наступательной и сознательно проводимой в жизнь титульной элитой... [она] представляет собой стихийно сложившуюся компенсационную – и в этом смысле сугубо защитную – модель поведения, в которой реализуется стремление бурят к социальной модернизации» (Панарин, 1996: 66). Как будет показано в дальнейшем изложении, подобная стратегия отчасти характерна и для интеллектуальных сообществ Тувы и Алтая.

Что касается тюркских республик Сибири – Тувы и Хакасии в целом, то здесь отсутствуют специальные социолого-наукоеведческие исследования, посвященные именно научной интеллигенции. Имеется несколько исторических исследований (Харунов, 2003; Дамдын, 2014), посвященных истории интеллигенции в Туве. Особо следует выделить цикл исследований Ч.К. Ламажаа, посвященных на этот раз «тувинскому феномену» социальной архаизации. По мнению исследовательницы, «в условиях общественной анархии наиболее оптимальной становится архаическая программа выживания... в кризисном обществе распространяются архаические мифы, константы, концепты, архетипы, которые влияют в свою очередь на формы социальных связей, отношений, на функционирование социальных институтов» (Ламажаа, 2011). Одним из таких социальных институтов является наука. Из недавних публикаций интерес для нас представляла статья И. Тарбастаевой (Тарбастаева, 2016) о правовых аспектах этнонациональной политики в Туве, подготовленная также в рамках диссертационного исследования.

Анализ

Если речь идет о наших собеседниках старшего возраста – представителях советского поколения национальной интеллигенции, то для всех без исключения абсолютно бесспорным является убежденность в том, что «раньше» (при всей нечеткости и размытости подобного разграничения в целом было понятно, что речь идет преимущественно о периоде 1970-1980-х гг.) степень уважения к образованным людям вообще, к новой, только нарождавшейся национальной интеллигенции было совершенно иным, чем «сегодня». Один из наших респондентов выразил эту мысль предельно четко: «Раньше мы были белая кость, уважаемые люди». Особенно характерным, по мнению респондента, подобное положение дел было именно для «восточного» общества, с его традиционным уважением к учителю, наставнику. Сегодня, по мнению того же нашего собеседника, наставники и учителя оказались «на обочине дороги». Мотивы уважения, почета, тесно переплетающиеся с соображениями социального престижа, которыми были окружены еще совсем недавно образованные люди, в первую очередь ученые и преподаватели, подчеркивали практически все участники исследования. В известном смысле можно констатировать острое чувство социальной ностальгии, которое проявляется прежде всего в оценке места данного социального слоя в структуре общества. А поскольку речь идет об относительно недавнем времени, острота его переживания только усиливается.

С другой стороны, по мнению ряда респондентов, уважение и почет по отношению к представителям национальной интеллигенции по-прежнему характерно для носителей

традиционного сознания, тех же сельских жителей. Так, научный сотрудник одного из республиканских институтов гуманитарного профиля прямо заявил, что ученые – не просто представители интеллигенции, но Интеллигенция с большой буквы, к которой в той же Туве продолжают относиться с большим пиететом. Со ссылкой на «коллег-тувинцев» он выразил уверенность в том, что за пределами Кызыла для жителей села «ученый, преподаватель университета – это действительно большой человек [башки] и то, что он скажет, просто последняя инстанция». Другими словами, для села, где элементы традиционного сознания выражены гораздо сильнее, мотив уважения к Учителю, образованному человеку также проявляется более выпукло. Для города, с его урбанизированной средой и основными принципами социальных взаимоотношений, речь идет о тенденциях противоположного плана.

Целый ряд респондентов настаивал на том, что в современных условиях налицо трансформация функций науки, которая становится важным каналом социальной мобильности, способом сделать карьеру, прежде всего в сфере государственного управления. Весомым подтверждением подобного вывода может служить радикальная трансформация института ученых степеней. В современных условиях для многих соискателей, особенно из числа так называемых *практиков*, защита кандидатской, а тем более докторской диссертации имеет значение отнюдь не в качестве подтверждения научной квалификации и средства успешного продвижения прежде всего научной карьеры, но выступает своего рода пропуском в более престижные сферы деятельности, в органы власти, в первую очередь республиканского и федерального уровней. Один из респондентов, пожилой доктор наук, прямо заявил о том, что сплошь и рядом защита диссертации воспринимается как возможность выдвинуться, получения определенных должностей («У нас в правительстве очень много наших выпускников, они защитились»), ни о какой науке в истинном смысле слова речь не идет. Печальный парадокс ситуации заключается в том, что никакой выгоды наука из сложившейся ситуации практически не извлекает, научные учреждения зачастую выполняют роль исправно функционирующей кузницы кадров для властных структур, мало что получая взамен.

С другой стороны, в условиях падения престижа академической профессии, появления иных, более привлекательных возможностей для городской молодежи, наука становится шансом для мотивированной сельской молодежи осесть в городе и повысить свой социальный статус. Как отметил один из респондентов, наука становится нишей для молодежи из небогатых сельских семей: приезжая в город и заканчивая университет, они выбирают науку. Как следствие, в том научном учреждении, которое представлял данный упомянутый собеседник, «все научные сотрудники в основном из деревни». Теряя социальный престиж, наука все еще сохраняет свою роль «лифта». Вполне вероятно, что в результате национальная, в том числе гуманитарная, интеллигенция испытывает серьезные проблемы в области воспроизводства. (Подобную тенденцию мы наблюдали и в Республике Алтай, где молодое поколение ученых в подавляющем большинстве случаев выходцы из сельской местности, интеллигенция в первом поколении).

По мнению респондентов, ярким подтверждением резкого понижения оценки науки (когда, по сути, мы являемся свидетелями ее падения на шкале социальных приоритетов) стало как заметное снижение внимания к нуждам научного сообщества со стороны общества, так и явная недооценка возможностей науки со стороны региональной элиты.

Как следствие, чиновники, не вполне понимая возможную роль и значение науки, в большинстве случаев нет никакой практической пользы от экспертной оценки тех или иных вопросов с участием ученых, «в республике вообще такое отстраненное отношение к науке... все делают вид, что науки нет». Учитывая описанную выше специфику взгляда на науку в первую очередь как на средство, но не цель, не удивительно, что положение не спасает даже то обстоятельство, что тот или иной чиновник высокого ранга является обладателем ученой степени. Если представители власти и выходят на диалог с наукой, то в первую очередь упрекают ее в излишнем «академизме», оторванности от реальных проблем: «Ученые работают сами по себе, государство функционирует само по себе». (Встреча с зам. председателя Правительства Тувы: Новые исследования Тувы, 2009).

Тревожный момент состоит в том, что прямым следствием подобного отношения к науке становится взгляд на нее как обслуживающую структуру. Многие респонденты обращали особое внимание на тот факт, что речь идет об утрате таких основополагающих принципов труда ученого как известная свобода научного поиска. По сути, налицо факт перехода сотрудников региональных научных и вузовских учреждений на положение плохо оплачиваемых экспертов. Ученые на местах сетовали на то, что люди из министерств считают подобное положение дел абсолютно нормальным: «Вы получаете деньги, зарплату – вы ее отработываете». Никакой речи об отдельной оплате такого рода заданий даже не идет. На языке людей из сферы государственного управления подобный подход обозначается как «научное сопровождение республиканских программ социально-экономического развития», как правило, не предполагающий никаких специальных исследований.

В подобной ситуации одной из наиболее сложных для решения является проблема сохранения достигнутого уровня фундаментальности знания, что крайне сложно в условиях растущего спроса прежде всего на прикладные, скорее даже технологические аспекты научного знания. Наш собеседник из числа естественников выразился в данном случае предельно четко: «Есть люди глобального мышления, они делают новые теории, новое видение... а у нас опять все раздадут по регионам... и будет опять отраслевая наука». Опасность скатывания в своеобразный дурной регионализм, консервации эффекта «туземной» науки сами ученые понимают очень хорошо. Выходом из такого положения могло бы стать взаимовыгодное сочетание локального и глобального подходов, когда в процессе решения общих вопросов будут создаваться прикладные технологии; ученые могли бы на этом зарабатывать, помогать республике и сами выживать, одновременно получая факты, которые можно использовать для фундаментальных теоретических разработок.

Одной из наиболее характерных для современной науки тенденций стала ее ускоренная коммерциализация. Именно коммерчески важные результаты становятся важнейшим мерилом эффективности исследований. В большинстве своем члены местных научных сообществ относятся к подобной тенденции без восторга, воспринимая как неизбежное зло. По их мнению, увеличение доходов в науке, от которого зависит само выживание науки, не должно сопровождаться ее ускоренной коммерциализацией. С другой стороны, те же самые люди заявляют о том, что именно низкие зарплаты, равно как и нерешенность жилищных проблем, являются важнейшими выталкивающими факторами, заставляющими научных сотрудников уходить в другие сферы деятельности. Материальный фактор является также главной причиной слабого притока молодежи в науку. Опыт реформирования сферы

фундаментальной науки и высшего образования в нашей стране показывает, что стратегическая линия имеет прямо противоположный вектор.

Одним из наиболее явных признаков кризисной ситуации в российской науке традиционно считается явный дефицит молодежи (правда, в последние годы острота этой проблемы немного ослабла), исходя из чего важное место в исследовании заняли вопросы на данную тему. Проведенный анализ мнения ученых разных возрастов и дисциплинарной принадлежности показал, что выявленные на других массивах закономерности вновь подтвердились. Как и в академических учреждениях федерального уровня, для научных сотрудников институтов республиканского уровня решающее значение при выборе профессии имела тяга к познанию и стремление к творчеству. Помимо этого, колоссальную роль играет сама ученая среда, передача профессии «из рук в руки», когда молодые научные сотрудники абсолютно естественным образом усваивают сложившиеся в научных коллективах ценности и традиции научной профессии. Один из заведующих лабораторией (в данном случае биологического профиля) выразил уверенность в том, что главное – «заразить» молодежь восторгом от возможности получения новой информации собственными руками; «это игра на амбициях в хорошем смысле слова». В отличие от своих коллег из крупных научных центров Сибири, таких, как Новосибирск или Томск, ученые в регионах в большей степени сохраняют романтическое отношение к науке, многие из них до сих пор уверены в том, что использование науки в качестве канала отъезда за рубеж или вненаучные мотивы (например, отсрочка от армии) как причины прихода молодежи в науку имеют наименьшее значение.

Проведенное исследование показало, что подготовка научной молодежи на уровне республик в подавляющем большинстве случаев является личной инициативой, по сути, долгом для ученых. Если же речь идет о разработанных и реализуемых на уровне регионов программах подготовки молодых ученых и преподавателей вузов, то здесь нередки случаи, когда власть уверена, что проще подготовить специалиста в престижном столичном вузе, чем в вузе или научном учреждении республиканского подчинения. Подобная возможность, естественно, доступна далеко не для всех, к тому же в дело вступают соображения карьерного характера - на уровне «моды у родителей». Родители же, как правило, принимают решение о том, где продолжит свою карьеру выпускник столичного вуза или аспирантуры, и зачастую вариант с возвращением домой даже не рассматривается.

Важное место в наших исследованиях на протяжении всего постсоветского периода истории российской науки занимает проблема адаптации научного сообщества к новым условиям жизни и деятельности. Результаты, полученные в тюркских республиках Сибири, показывают, что здесь картина более благоприятная, чем в крупных научных центрах. В частности, большая часть участников исследования посчитала свой опыт адаптации скорее успешным. Возможно, именно в силу данного обстоятельства ученые в республиках продолжают сохранять высокую степень привязанности к профессии. Более трети из них твердо заявили, что не согласятся перейти на более оплачиваемую работу вне науки ни при каких обстоятельствах; допустили вероятность такого шага лишь около четверти респондентов.

Среди факторов, заставляющих ученых на местах сохранять верность науке, ведущую роль играет такой мотив, как любовь к своей профессии, работе и желание

быть нужным, полезным обществу. Лишь явное меньшинство остается в науке потому, что не могут найти более подходящего места, равно как и боятся остаться без работы (по выражению моего коллеги Ю.М. Плюснина, «лишние люди» в науке). Целый ряд респондентов заявил о том, что огромное значение для них имеет принадлежность к коллективу, в котором они работают, несмотря на серьезные материальные трудности. Наконец, значительная доля членов республиканских научных сообществ продолжают сохранять надежду на позитивные изменения.

Полученные результаты

Важнейшим результатом проведенного исследования следует считать констатацию переходного периода в развитии региональной науки: постепенно теряя многие черты привилегированного социального института, что проявляется в степени общественного престижа и отношения к науке, прежде всего со стороны власти, она сохраняет свою роль в качестве важнейшего института культуры и канала восходящей социальной мобильности, если речь идет о сельских жителях.

Выводы

Несколько важных выводов. Прежде всего, следует говорить о неоднозначной ситуации в сфере интеллектуального производства в тюркских республиках Сибири. Большинство институтов и вузов гуманитарного профиля сохраняют свою роль и значение в качестве важнейшего элемента культурного наследия и развития региона. Многие из них видят свое предназначение в поддержании и преумножении интеллектуального и культурного наследия. В то же время необходимая поддержка со стороны местных властей не всегда оказывается в нужном объеме. В текущих условиях жизненно важной задачей для региональных научных сообществ становится выработка и реализация тщательно продуманной и реалистичной стратегии взаимодействия с местной властью, от которой в условиях дефицита ресурсов зависит очень и очень многое.

Социально-психологическое состояние членов республиканских научных сообществ более благоприятно, чем в крупных научных центрах; гораздо более благоприятны оценки учеными своего уровня жизни. В провинции сохраняется уважительное отношение к профессии ученого, в том числе в социогуманитарной сфере - несмотря на скепсис ряда самих ученых. Есть основания утверждать, что налицо большее уважение респондентов к своей профессии; веским аргументом здесь является тот факт, что значительная часть из них желала бы, чтобы их дети тоже пошли в науку. Несмотря на падение престижа профессии ученого, в обществе вовсе не упал престиж интеллекта, к которому прислушиваются, и если этот интеллект сконцентрирован в научном сообществе, то его мнение становится тем более весомым.

Литература

Встреча с зам. председателя Правительства Тувы., 2009. Новые исследования Тувы. № 3. [Электронный ресурс] – URL: https://www.tuva.asia/journal/issue_3/457-rab-vstrecha.html. (дата обращения: 02.07.2022).

Дамдын О.С., 2014. История формирования тувинской интеллигенции // Молодой ученый. № 17. С. 419-420.

Ламажаа Ч.К., 2011. Архаизация общества в период социальных трансформаций (социально-философский анализ тувинского феномена): автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук: защищена: 17.11.2011. Москва. 43 с.

Ламажаа Ч.К., 2013. Архаизация общества. Тувинский феномен. Москва. 272 с.

Панарин С.А., 1996. Этнополитическая ситуация в Республике Бурятия // Байкальская Сибирь: из чего складывается стабильность. Москва-Иркутск: Наталис. 1996. С. 23-94.

Тарбастаева И.С., 2016. Правовое поле этнонациональной политики в Республике Тыва (1991 – наст. вр.). Новые исследования Тувы. № 2. [Электронный ресурс] – URL: https://www.tuva.asia/journal/issue_30/8678-tarbastaeva.html (дата обращения: 02.07.2022).

Харунов Р.Ш., 2003. Формирование интеллигенции в Тувинской Народной Республике: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 28.11.2003. Абакан. 28 с.

Reference

Vstrecha s zam. predsedatelja Pravitel'stva Tuvy., 2009. [Meeting with Deputy Prime Minister of Tuva]. Novye issledovanija Tuvy [The New Research of Tuva]. № 3. [Electronic resource]. Available at: URL: https://www.tuva.asia/journal/issue_3/457-rab-vstrecha.html. (Accessed: 02/07/2022). [in Russian].

Damdyn O.S., 2017. Istorija formirovanija tuvinskoj intelligencii [The history of formation the Tuvan intelligentsia], Molodoj uchenyj [Young Scientist], 17. P. 419-420. [in Russian].

Lamazhaa L.K., 2011. Arhaizacija obshhestva v period social'nyh transformacij (social'no-filosofskij analiz tuvinskogo fenomena): avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora filosofskih nauk [Archaization of society in the period of social transformations (socio-philosophical analysis of the Tuvan phenomenon): abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philosophy]. Protected: 17/11/2011. Moscow. 43 p. [in Russian].

Lamazhaa L.K., 2013. Arhaizacija obshhestva. Tuvinskii fenomen [Archaization of society. Tuvan phenomenon]. Moscow. 2013. 272 p. [in Russian].

Panarin S.A., 1996. Jetnopoliticheskaja situacija v Respublike Burjatija [The ethnopolitical situation in the Republic of Buryatia], Bajkal'skaja Sibir': iz chego skladyvaetsja stabil'nost' [Baikal Siberia: what makes stability] (Natalis. Moscow-Irkutsk. P. 23-94). [in Russian].

Tarbastaeva I.S., 2016. Pravovoe pole jetnonacional'noj politiki v Respublike Tyva (1991 – nast. vr.) [The legal field of ethno-national policy in the Republic of Tyva (1991 - present)], Novye issledovanija Tuvy [The New Research of Tuva]. № 2. [Electronic resource]. Available at: https://www.tuva.asia/journal/issue_30/8678-tarbastaeva.html (Accessed: 02/07/2022). [in Russian]

Harunov R.Sh. Formirovanie intelligencii v Tuvinskoj Narodnoj Respublike: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Formation of the Intelligentsia in the Tuva People's Republic: abstract of the dissertation for the degree of Candidate of History]. Protected: 28/11/2003. Abakan. 28 p. [in Russian].

А.М. Аблажей

*Философия және құқық институты, Ресей ғылым академиясы Сібір бөлімшесі
Новосибирск, Ресей Федерациясы
(E-mail: ablazhey63@gmail.com)*

Сібірдегі түркі республикаларының жергілікті қоғамдастықтарындағы ғылымның орны мен рөлі

Аннотация. Мақала Оңтүстік Сібірдегі түркі республикалары (Хакасия, Алтай, Тыва) жергілікті қоғамдастықтарының ғылымға (негізінен әлеуметтік-гуманитарлық білімге қатысты) және ғылыми мамандықтарға деген көзқарасын анықтауға арналған. Талдаудың эмпирикалық негізін 2000 жылдардың бірінші жартысында автор жүргізген далалық, социологиялық, сандық және сапалық зерттеулердің нәтижелері құрады. Ғылыми әдебиеттерді саралаумен қатар сұхбат мәтіндерін талдау нәтижесінде бірнеше маңызды ой-пікір тұжырымдалды. Біріншіден, ғылымның әлеуметтік институт ретіндегі беделі төмендегені көрсетілді, оның ішінде бұл жағдай әлеуметтік-гуманитарлық салалар мен ғылыми мамандықтарға да қатысты. Екіншіден, соған қарамастан ғылым ең алдымен ұлттық интеллигенцияның қатарын толықтыратын әлеуметтік ұтқырлықтың маңызды арнасы ретінде өз рөлін сақтап отыр. Үшіншіден, егер аймақтық билік органдарының ұстанымы туралы айтар болсақ, онда олардың ғылымға және оның нәтижелеріне деген көзқарасына көбіне утилитарлық сипат тән: ғылым, шын мәнінде, қосалқы қызмет атқарып келеді. Төртіншіден, аймақтық гуманитарлық интеллигенцияны басқа әлеуметтік топтан шыққан адамдардың есебінен көбейту үрдісі көзге айқын шалынады. Аймақтық ғылыми қоғамдастық өкілдерінің неғұрлым қолайлы әлеуметтік-психологиялық жағдайға жетуі туралы қорытынды жасау, мұның – басқа мәселелермен қатар – таяуда ғана әлеуметтік жаңару жолына түскен қоғамда білімге, сауаты толық адамдарға деген ілтипатты сақтаумен байланыстылығын ашып көрсету зерттеудің маңызды нәтижесі болып саналады.

Кілт сөздер: әлеуметтік-гуманитарлық, білім, қоғамдастық, аймақ, көзқарас, бедел, болашақ.

A.M. Ablazhey

*Institute of Philosophy and Law, Siberian Branch Russian Academy of Sciences,
Novosibirsk, Russian Federation
(E-mail: ablazhey63@gmail.com)*

Place and role of science in local communities of the Turkic Siberian republics

Abstract. In this article, we want to reveal the dynamics of attitudes towards science, the profession of scientist and socio-humanitarian knowledge in the local communities of the South Siberian republics (Khakassia, Altai, and Tyva). The empirical basis of the analysis is the results of quantitative and qualitative sociological field research conducted by the author in the first half of the 2000s. Because of the analysis of research literature and interview texts, we established the finding of several important points. First, the prestige of science as a social institution, including its socio-humanitarian domains and the profession of a scientist has decreased. Second, science nevertheless retains its role as an important channel for social mobility, especially for the replenishment of the national intelligentsia. Third, if we

are talking about the position of regional authorities, it is characterized by a predominantly utilitarian approach to science and its results: science, in fact, plays a supporting role. Finally, there is a clear trend towards the reproduction of the regional humanitarian intelligentsia at the expense of people from other social strata. An important result of the study is the conclusion about a more favorable socio-psychological state of representatives of regional scientific communities, which is associated, among other things, with maintaining respect for education, for educated people in societies that have relatively recently embarked on the path of social modernization.

Keywords: socio-humanitarian, knowledge, community, region, attitude, prestige, prospects

Сведения об авторе:

Анатолий Михайлович Аблажей, кандидат философских наук, ведущий научный сотрудник, Институт философии и права Сибирского отделения Российской академии наук, ул. Николаева, 8, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID 0000-0003-3693-8845

Автор туралы мәлімет:

Анатолий Михайлович Аблажей, философия ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, Философия және құқық институты, Ресей ғылым академиясы Сібір бөлімшесі, Николаев көш., 8, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID 0000-0003-3693-8845

Information about author:

Anatoly Michailovich Ablazhey, Candidate of Philosophy, Leading Researcher, Institute of Philosophy and Law, Siberian Branch of Russian Academy of Sciences, Nikolaev str., 8, Novosibirsk, Russian Federation.

ORCID 0000-0003-3693-8845

Обряд погребения собаки у древнего и средневекового населения Казахстана (по материалам средневекового городища Коскудук)¹

*Акымбек Е.Ш.^а, Шагирбаев М.С.^б,

^аИнститут археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: eraly_a@mail.ru)

^бАвтор для корреспонденции: eraly_a@mail.ru

^бИнститут археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан (E-mail: mambet_87@mail.ru)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
Шуйский регион,
средние века,
городище
Коскудук,
ворота, собака,
погребальный
обряд,
этноархеология,
зооархеология.

XFTAP 16.21.47

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-17-43>

АННОТАЦИЯ

В казахстанской археологии часто встречаются примеры захоронения собак. История выявления подобных символических захоронений этого животного уходит вглубь веков. Захоронение собаки у ворот города было выявлено при исследовании средневекового городища Коскудук в Шуйской долине. В научной литературе прямых аналогий нашему захоронению собаки у ворот не встречается; напротив, использования собаки в погребальных обрядах во многих исследованиях ограничиваются иллюстрациями из отдельных памятников и охватывают определенный хронологический период.

Цель статьи: дать сравнительный анализ погребального обряда собаки у ворот средневекового городища Коскудук в контексте погребальных обрядов Казахстана и соседних регионов. Повышенное уважение к собаке среди тюркских народов прослеживается в устной традиции, фольклоре с образами собак, в пословицах и поговорках, в словосочетаниях и идиомах, в соблюдении обрядов и ритуалов.

В процессе исследования нами было установлено, что нахождение собаки в погребальных обрядах берет свое начало с каменного века, претерпевает ряд изменений в средневековье и имеет преемственность в современных обрядах тюркских народов.

Исходя из данных, полученных в результате исследований, анализа аналогичных ритуалов, имеющихся в современной казахской этнографии, авторы статьи отмечают, что внутренний смысл погребения собаки у ворот средневекового городища Коскудук, возможно, заключался в «прощании со старым местом обитания», и погребение собаки в комплексах означает – воплощение образа «вечного сторожа».

Received 29 June 2022. Revised 07 July 2022. Accepted 05 August 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Akymbek Y.Sh., Shagyrbaev M.S. Rite of burial of a dog in the ancient and medieval population of Kazakhstan (based on materials from the medieval settlement of Koskuduk) // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №3. – P. 17-43. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-17-43>

Для цитирования:

Акымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. Обряд погребения собаки у древнего и средневекового населения Казахстана (по материалам средневекового городища Коскудук) // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – №3. – С. 17-43. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-17-43>

¹ Работа выполнена при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан (по теме: BR 11765630 «Культурогенез в казахских степях: новые парадигмы проблем изучения преемственности материального и духовного наследия по данным археологических источников»).

Введение

Бесспорно, собака является одним из первых диких животных, которых человечество приручило. Приручив собаку, человек в значительной степени обезопасил свой род и хозяйство от нападков хищников и опасных пресмыкающихся. Хорошо обученные собаки помогали охотиться на диких животных и птиц. Казахи с уважением относились к собаке, придавая ей особый статус среди домашних животных. К борзым собакам было особое отношение, им всегда давали чистую пищу и держали внутри дома.

До сих пор сохранились сведения, что в случае гибели собак, ставших верным другом и служивших верой и правдой человеку, в качестве проявления уважения к собаке проводился обряд захоронения. В археологических исследованиях встречается много фактов, однозначно свидетельствующих о сознательном захоронении собак с соблюдением особого обряда.

Одно из таких захоронений собаки было обнаружено у ворот средневекового городища Коскудык в Шуйской долине. Учитывая, что история погребения собаки с соблюдением особого обряда уходит своими корнями вглубь истории и распространяется на обширную территорию, очевидно, что погребение собаки у ворот также осуществлялось на основе определенной веры, специального ритуала. Для научного осмысления и интерпретации обнаружения совершения в средние века погребального обряда собаки у ворот, мы провели сравнительный анализ с другими известными обрядами с собакой из разных эпох и попытались выявить взаимосвязь, особенности и историческую преемственность, возможно, и трансформации этого глубокого по внутренней сути обряда.

На территории Казахстана и в соседних странах погребения собаки в древности и средневековье встречается редко. И хотя ритуалы захоронения собак были истолкованы исследователями для разных целей, общее мнение до сих пор не сформулировано. Однако в суждениях, касающихся ритуала захоронения собаки, прослеживается одно общее сходство: собака служила «проводником» между двумя мирами. В более поздний этнографический период мифологическое представление о собаке как о проводнике в «мир иной» утрачивает свое значение. На основе вновь выявленных материалов считаем необходимым провести сравнительный анализ погребального обряда собаки.

Краткое описание памятника. Городище Коскудык расположено в 9 км. к юго-западу от села Бирлик Мойынкумского района Жамбылской области, вблизи впадения реки Корагаты (Каракатты) в реку Шу, в 4,5 км. к левому берегу реки Шу в ровной песчаной долине (Свод., 2002: 321). Размер памятника 200 × 200 м, угловые башни ориентированы на четыре стороны света. По углам и стенам видны возвышения – следы башен. Стену окружает ров. В 2019 г. Шуйский археологический отряд Института археологии им. А.Х. Маргулана (Е.Ш. Акымбек, М.С. Шагирбаев) провел исследовательскую работу. В результате были обнаружены остатки толстых стен (башен), которые защищали два проема средневековых ворот, сожженные остатки деревянных частей и места опор ворот. В ходе раскопок наряду со многими археологическими артефактами были выявлены и остеологические материалы. Среди них выделяется полный скелет собаки, захороненной перед воротами над уровнем пола (Рис. 1, 2).

Судя по зафиксированной анатомической особенности, похоже, что был совершен специальный погребальный обряд. Вообще в средневековых памятниках редко обнаруживаются специально захороненные скелеты собак. В Шуйской долине обряд погребения собак перед воротами средневекового города зафиксирован впервые.

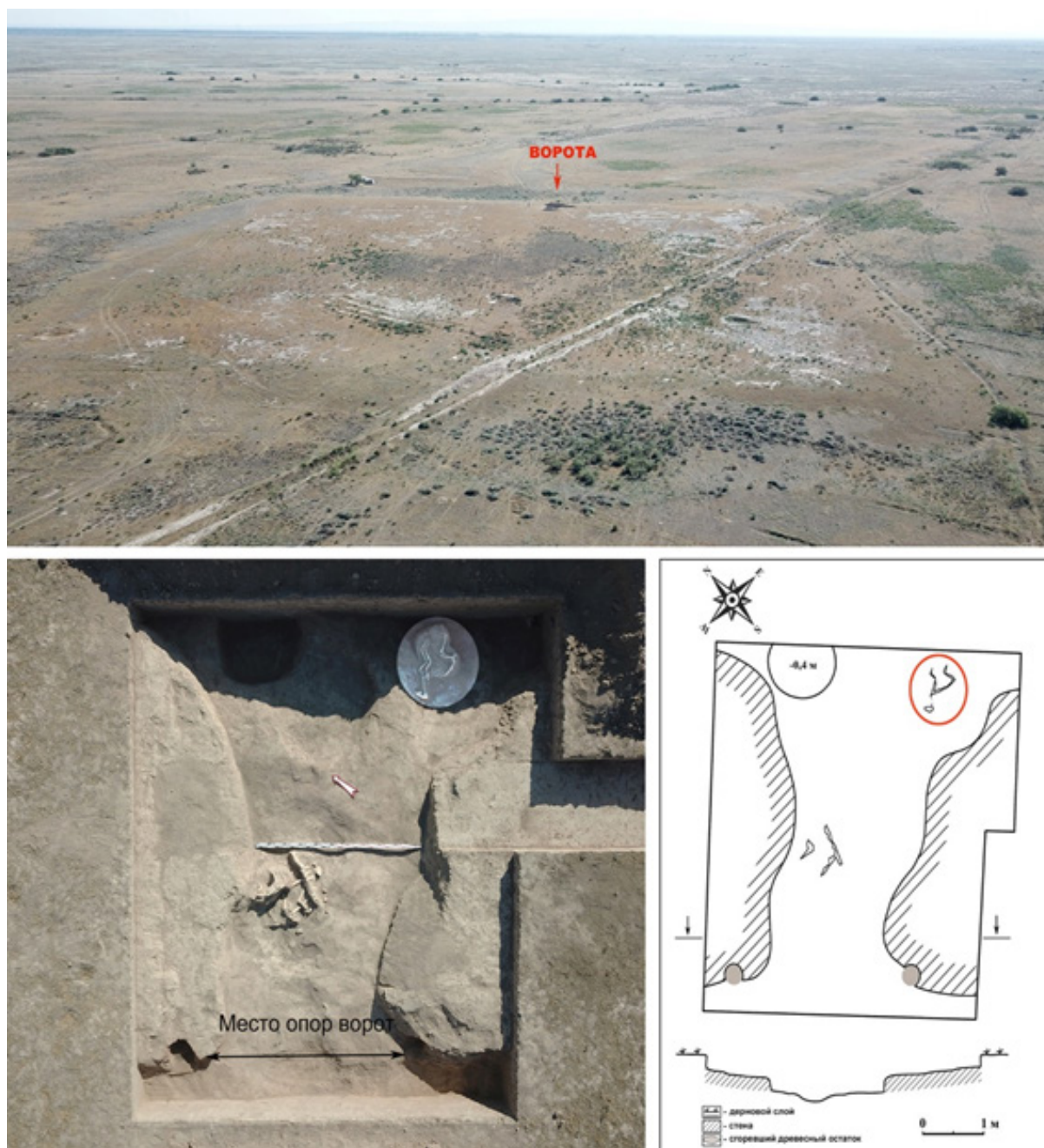

Рис. 1. Городище Коскудык. Погребение собаки у ворот

Рис. 2. Городище Коскудык. Погребенный скелет собаки

Материалы и методы исследования

Материальную основу исследовательской работы составляют элементы скелета собаки, обнаруженные захороненными перед воротами средневекового городища Коскудык. Примеры погребальных обрядов собак, найденных на энеолитическом поселении Ботай, могильниках эпохи бронзы Буйен 1, Черняки 1 в Жетысу, могильник Канай в Восточном Казахстане, городище Кент в Центральном Казахстане, могильниках эпохи раннего железного века Баты и Шиликты в Восточном Казахстане, могильниках, расположенных в Шуйской долине, представляют материалы к сравнительному анализу в исследовательской работе.

Кроме того, ритуальные обряды, связанные с убеждениями, предшествовавшими зороастризму и с уже сформированным зороастризмом, распространенные в Казахстане и сопредельных территориях, обнаруженные археологами в захоронениях, характерных для средневековья (могильники Орловка и Зевакино вдоль Иртыша, раннесредневековые захоронения типа науса в Каратау, находки скелета собак, связанные с зороастризмом в нижнем течении Амударьи, и изображения собак, встречающиеся в захоронениях средневекового городища Тараза), также являются основным сравнительным материалом в исследовательской работе.

Методы археозоологических исследований были применены при изучении остеологических материалов (элементы скелета собаки), обнаруженных в средневековом городище Коскудык. Для видового диагностирования костных остатков животного использовался сравнительно-фаунистический метод, для определения элементов скелета собаки использовался сравнительно-морфологический метод. Во время исследования возрастных особенностей собаки из городища Коскудык был использован метод определения возраста домашних животных (Silver, 1969: 265). Для сравнения элементов скелета, принадлежащих собаке, по морфологическим признакам использовалась коллекция эталонов в лаборатории археологических технологий Института археологии им. А.Х. Маргулана.

Так как исследовательская работа проводилась на основе данных научной литературы, связанных с выявлением сходств, различий и особенностей погребальных обрядов собак в разные исторические периоды, историографический обзор проводился по методу археологической периодизации на хронологической основе. В основной структуре статьи данный метод сохраняется, так как показывает хронологические рамки археологических исследований, что позволяет выявить истоки и динамику изменений в обрядах захоронений собак.

Метод сравнительного анализа использовался при исторической оценке встречаемости погребальных обрядов с древнейших времен до средневековья и настоящего времени. На основе данного метода, наряду с хронологическими изменениями обсуждаются региональные особенности погребальных обрядов собак.

Степень изученности темы

Обряд захоронения собаки является одним из наиболее широко обсуждаемых в отечественной и зарубежной литературе. Сведения о погребальном обряде собак периода неолита и энеолита нашли отражение в исследованиях ученых М.А. Кудиновой (Кудинова, 2017: 24), В.Ф. Зайберта, А.Ж. Тюлебаева, Ю.В. Кулакова, А.В. Задорожного (Зайберт, 2007: 130-132) и др.

Находки собак в захоронениях эпохи бронзы встречаются в работах М.К. Карабаспаковой (Карабаспакова, 2011: 74), А. Джубанова (Джубанов, 2020: kazakhstan_news), В.С. Стоколоса (Стоколос, 1972: 39), В.И. Молодина (Молодин, 1985: 36, 76) и других исследователей.

Традиции захоронения с собакой у древних кочевников встречаются в работах А.К. Абетекова (Абетеков, 1978: 59-61), П.Н. Шульца (Шульц, 1953: 35), М.И. Ростовцева (Ростовцев, 1925: 389), Д.А. Дюсекеевой (Дюсекеева, 2017: 542), Э.А. Сымоновича (Сымонович, 1963: 36), С.Ю. Гуцалова (Гуцалов, 2005: 442), В.А. Папанова (Папанов, 2004: 298), В.С. Синика (Синика, 2006: 59), Т.Н. Троицкой, А.С. Шишкина (Троицкая, Шишкин, 2004: 117), А.А. Нуржанова, Г.С. Джумабековой, Г.А. Базарбаевой (Нуржанов и др., 2020: 73), Д.С. Байгунакова (Байгунаков, 2009: 16), Б.Б. Кожаметова (Кожаметов, 2015: URL: <http://www.gylymordasy.kz/>), М.С. Шагирбаева (Шағырбаев, 2016: 136-142; Шағырбаев, 2016: 206-219; Шагирбаев и др., 2022: 156) и других исследователей.

Погребальный обряд собаки в средние века встречается в основном на примере погребения оссуариев, погребальной ямы, окрестностей поселения. Данные о погребении

собаки в средневековье рассмотрены в исследованиях А. Г. Максимовой (Максимова, 1959: 94), Ф.Х. Арслановой (Арсланова, 1969: 43-51), А.В. Гудковой (Гудкова, 1964: 86; 100; 102; 109; Гудкова, 1968: 215), К.А. Иностранцева (Иностранцев, 1957: 557-560), Л.И. Ремпелья (Ремпель, 1957: 102-111), М.И. Мейтарчияна (Мейтарчиян, 2001) и других.

Об обрядах захоронения собак современного периода в этнографии и проблеме предрассудков, связанных с собаками в целом, были выдвинуты предположения в работах А.Т. Толеубаева (Толеубаев, 1991: 61), А. Токтабая, А. Тойшана, Б.С. Абжета, Ж.А. Жумашовой (Абжет, Жумашова, 2017: 102), А.Т. Кулсариевой, Ж.Н. Шайгозовой, М.Э. Султановой (Кулсариева и др., 2017: 59), Н. Шахановой (Шаханова, 1998), К. Бегманова (Бегманов, 2010: 109-121).

Анализ

Обычай захоронения собак часто встречается на памятниках, характерных для раннего кочевого периода (на территории Казахстана). Нечасто встречаются сведения о захороненных собаках на средневековых памятниках. Тем не менее, материалы, найденные на памятниках в соседних регионах, могут свидетельствовать о том, что и в этот период совершались обряды захоронения собак. Захоронения собак, выявленные на различных памятниках, чаще всего относятся к могильникам. Их редко можно встретить вблизи жилых домов, на поселениях.

В этнографических источниках погребение собаки или обряды, связанные с собакой в целом, распространены как у казахского народа, так и у других тюркских, иранских и славянских народов. Это говорит о том, что собака – универсальное животное, популярное в мировоззрении разных народов. Ее помощь традиционно ценилась.

Обряд захоронения собак периода неолита и энеолита. Наиболее ранняя картина погребального обряда с собакой обнаружена в захоронениях неолитико-энеолитического периода (здесь за основу взяты прилегающие к Казахстану районы – авт.). М.А. Кудинова отмечает, что на 17 неолитических и энеолитических памятниках на территории Китая встречены захоронения с 62 особями собак (от 1 до 6 собак) (Кудинова, 2017: 24) (Рис. 3, 4).

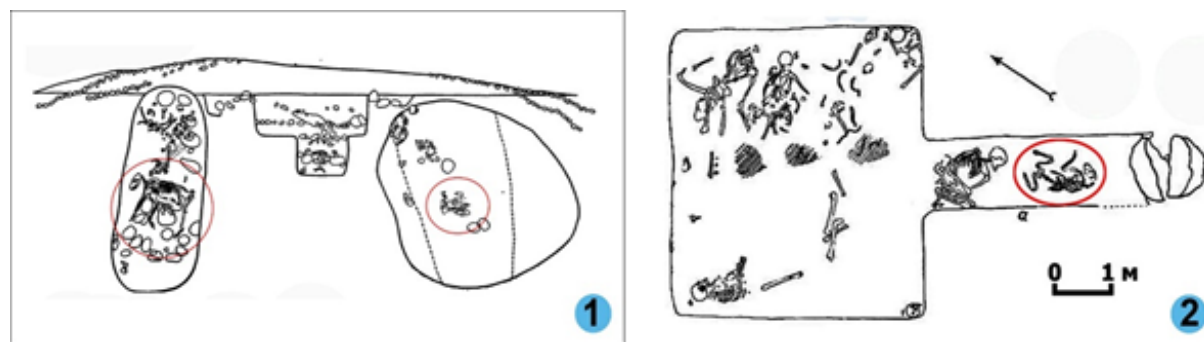

Рис. 3. Обряды захоронения собаки: 1 – Шуйская долина. Погребение собаки усуньской эпохи. 2 – Карагау. Погребение собаки в наусе (VII-VIII вв.).

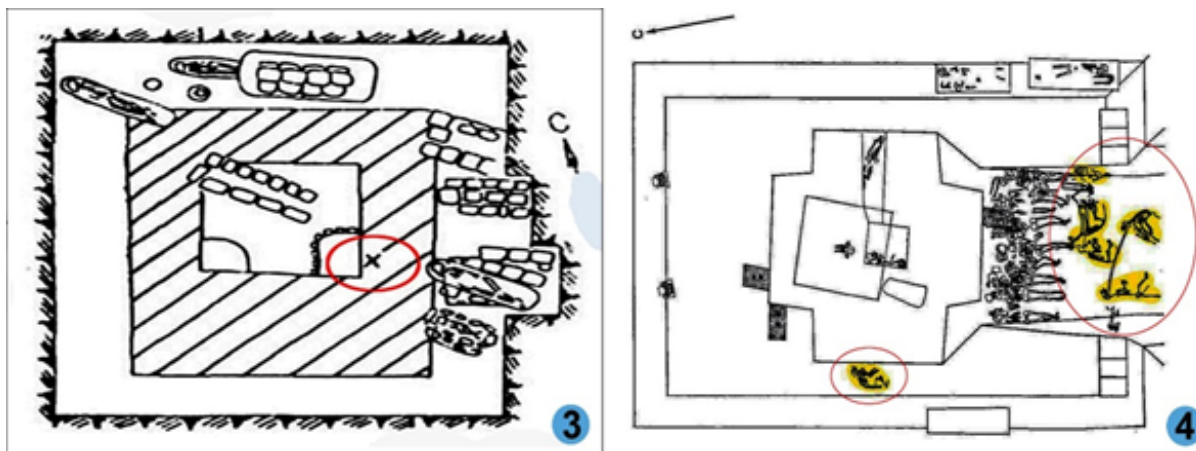

Рис. 4. Обряды захоронения собаки: 3 – городище Ток-кала. Погребение собаки в наусе.
4 – Энеолитическое захоронение с собакой (Китай)

На энеолитическом некрополе Ботай также есть примеры захоронения с собакой (Дюсекеева, 2017: 542). Интересно, что в Ботайском поселении встречались случаи захоронения собаки на пороге жилых помещений (Зайберт, 2007: 130-132).

Начиная с каменного века, примеры захоронения собаки на месте захоронения и внутри помещения, как мы уже говорили, ассоциируются с мифологическими функциями и ритуалами «сторожа» и «очищения». В более поздние периоды наблюдается факт того, что погребение собаки с человеком или обряд захоронения собаки отдельно основаны на убеждениях о связи с миром или «проводнике» между двумя мирами. Но вера связи с «охраной» сохранилась до позднего этнографического периода.

Обряд захоронения собаки эпохи бронзы. Наличие обряда захоронения собак в захоронениях и поселениях, приуроченных к эпохе бронзы на территории Казахстана, основано исследователями на убеждениях «хранителя дома» и «проводника» в иной мир. Отмечается увеличение в эпоху бронзы количества захоронений собак на территории Казахстана.

Краниологические элементы (череп, нижние челюсти или отдельные зубы) собак из захоронений, характерных для памятников бронзового века в Жетысу, прослеживаются в исследованиях К.М. Карабаспаковой (Карабаспакова, 2001: 74). Исследователь, ссылаясь на аналогичные погребальные обряды с собакой, найденные в могильнике Буйен 1, характерного для Алакольского погребального обряда на Южном Урале в погребальной яме № 8 кургана № 12 в могильнике Черняки I, где вместе с черепом лошади были погребены собаки (Стоколос, 1972: 39) и в могильнике Сопка-2, датированном бронзовым веком в Обь-Иртышском междуречье (Молодин, 1985: 76), было отождествлено, что в целом этот обычай получил широкое распространение в погребальных обрядах, характерных для андроновской и ямной культур эпохи бронзы (Карабаспакова, 2001: 137).

А.Г. Максимова, проводившая раскопки поселения эпохи бронзы у села Канай Самарского района Восточно-Казахстанской области, открыла и документировала целый скелет собаки (Максимова, 1959: 94). Палеозоолог Н.М. Громова, проводившая археозоологический анализ костных останков, установила принадлежность

собаки к крупной породе. Исследователь связывает найденную кость собаки с жертвоприношением.

В ходе раскопок, проведенных на древнем городище Кент, на раскопе № 4, были найдены два черепа собаки (Варфоломеев и др., 2017: 43). По мнению археологов, исследовавших памятник, обнаружение костей собаки снаружи сооружения связано с религиозно-мировоззренческими верованиями древних жителей городища Кент и проведение захоронения собаки было связано с ритуалом «защитника дома».

Было описано несколько памятников эпохи бронзы, где отмечены захоронения собак. В целом конкретные объяснения по поводу захоронения нескольких собак не встречаются. Высказываются мнения только на основе обобщающих аналогий. Но в сравнительно-этнографических исследованиях встречаются понятия, что захоронение нескольких собак связано с возрастом умершего человека (хозяина). Даже иногда количество захороненных собак увеличивается в зависимости от того, является ли умерший мужчиной или женщиной. Такой пример мы наблюдаем в погребальных традициях народов Сибири.

Обряд захоронения собаки раннего железного века. В погребальном обряде ранних кочевников захоронения собак различаются территориально. Иногда хоронили нескольких собак, иногда – по одной. Интересно, что в захоронениях, характерных для раннего железного века, захоронения собак наблюдались все чаще в разграбленных могилах. Исследователи объясняют это двумя разными причинами. Первая соотносится с разграблением со стороны мародеров, а вторая уже реализована проводниками погребального обряда. Об этом мы поговорим более подробно ниже.

Обнаружение останков собак на территории Казахстана в погребальных могилах, характерное для раннего железного века, впервые встречается в исследованиях С.С. Черникова в 1948 г. на памятниках Баты в районе населенного пункта Баты Самарского района Восточно-Казахстанской области (Черников, 1951: 74). В каменном ящике кургана №28 могильника Баты (кулажоргинская культура) с западной стороны были зафиксированы костные останки собак крупных пород. Скелеты собак лежали с правой стороны, с вытянутыми ногами.

Б.Б. Кожаметов пишет, что в результате исследований, проведенных А.Т. Толеубаевым в 2004 г., в кургане № 1 группы курганов Шиликти – 3 также был обнаружен череп собаки (Кожаметов, 2015: URL: <http://www.gylymordasy.kz/>). Б.Б. Кожаметов, теоретически изучивший определение ритуала захоронения собаки в исследованиях С.С. Черникова и А.Т. Толеубаева, отмечает, что эта картина характерна для ряда памятников раннего железного века.

В проведенных нами исследованиях, касающихся образа собаки, отраженных в мировоззрении ранних кочевников Восточного Казахстана и соседних регионов, было замечено, что есть примеры, когда собака случайно попадала в захоронение (Шағирбаев, 2016: 136-142). В то же время образ собаки, помимо казахской степи, является широко распространенным понятием в мифологическом (и не только) мировоззрении народов мира и представлен в государственных символах ряда стран (Шағирбаев, 2016: 206-219).

В урочище Ыссык-Ата в Чуйском районе (в 80 км от Бишкека) в раскопе вскрыта собака, захороненная в могильнике, датируемом эпохой уйсун (Абетек, 1978: 59-61). Абетек А.К. пишет, что из погребальной ямы в указанном кургане нашли останки трех собак.

Приведем описание раскопок из труда А.К. Абетекова: «На глубине 0,9 м найдена передняя часть скелета собаки, положенной на войлочную подстилку. Войлок и некоторые кости собаки сильно обуглены. Среди камней обнаружены многочисленные фрагменты керамики и череп второй собаки без нижней челюсти. На глубине 1,6 м найден скелет третьей собаки в полном анатомическом порядке» (Рис. 4,1). А.К. Абетеков реконструирует погребальный обряд с учетом структуры кургана и состояния разграбления следующим образом: «...Спустя длительное время (после того как полностью разложились связки костей) могила была ограблена. После этого могилу перекрыли камнями и на них похоронили собаку. Затем на более высоком уровне, на перекрытии из камней была сожжена и погребена вторая собака» (Абетеков, 1978: 61).

Как было отмечено, человек и собака не были похоронены вместе, обряд погребения собаки был проведен позднее. А.К. Абетеков в трактовке погребального обряда с собакой рассматривал хронологию аналогий в очень большом хронологическом диапазоне. Среди примеров, приведенных исследователем, наиболее близким к нам по строению и ритуальным символам является скелет собаки, встречающийся в захоронениях, датируемых скифо-сарматским периодом. Несмотря на многочисленные сходства, К.А. Абетеков (часто придает значение влиянию зороастризма) в своем выводе остановился на том, что собака «похоронена для несения караульной службы» царских курганов. Пример параллельного захоронения лошади и собаки в скифо-сарматских погребальных обрядах был выявлен при изучении скифского Неапольского могильника в Крыму П.Н. Шульцом (Шульц, 1953: 35). Обычай параллельного захоронения собак и лошадей также был отмечен в скифских захоронениях на Керченском полуострове в Крыму (Ростовцев, 1925: 389).

В период VI-IV вв. до н.э. в Южно-Уральском регионе обычай захоронения собак встречается в верхних слоях погребальной ямы в сакско-скифских могильниках и истолковывается исследователями в значении «охранник-собака-проводник в подземном мире» (Гуцалов, 2005: 442).

В верованиях древних греков существовало представление о том, что душа мертвеца входит в образ собаки и следует за Богом Гекаты (Лосев, 1957: 40). Согласно этому убеждению, греки жертвовали собакой, чтобы вернуть гнев подземного бога. Например, В.А. Папанова пишет, что в Ольвии, где находилась древнегреческая колония (современная территория Украины), в погребениях, датируемых II веком до н. э., находились специально принесенные в жертву собаки (Папанов, 2004: 298). Автор объясняет основную суть ритуала захоронения собаки как «проводника душ умерших людей в следующую жизнь».

В.С. Синика, изучавший погребальный обряд с собакой, прослеженный по погребениям, датируемым VI-II веками до н.э. на северном побережье Черного моря, пишет, что «собака – начало женщин и плодородия» и служила «символическим хранителем в мире мертвых» (Синика, 2006: 59).

Ряд ученых, изучавших скелеты собак, найденных в захоронениях, отмечали, что «после разграбления места захоронения (там) приносили жертвы, чтобы угодить душам мертвых» (Троицкая, Шишкин, 2004: 117).

В 2020 г. на территории г. Алматы в ходе исследования кургана №2 могильника Таугуль-3, предварительно датированного V-III веками до н.э., были выявлены 2 скелета

собак, погребенных одна над другой. И далее над сооружением №1 в центральной части кургана еще один скелет собаки был выявлен в южной части дромоса того же кургана (Нуржанов и др., 2020: 73). Исследователи связывают наличие нескольких скелетов собак в исследованном захоронении с «разграблением» и делают следующий вывод: «...Таким образом, совершался ритуал, в который входило и «ограбление» могилы, и стремление задобрить дух потревоженного. В ритуал входил акт жертвоприношения собаки» (Нуржанов и др., 2020: 87).

В ходе раскопок древнего мавзолея в могильнике Кырык оба, считающийся царским курганом на левом берегу реки Урал, был обнаружен скелет собаки с полным анатомическим строением. По мнению А. Джубанова, собака похоронена в качестве «специального охранника» у входа в погребальную камеру (Джубанов, 2020: kazakhstan_pews). Д.А. Дюсекеева в своей статье утверждает, что обряд захоронения собак связан с «охраной» (Дюсекеева, 2017: 543), с попытками последующего захоронения в местах разграбленных и разрушенных захоронений.

Другую версию этого мнения мы видим в исследованиях Э.А. Сымоновича. По его мнению, грабители кургана за свои грабительские действия, то есть за причинение вреда трупам умерших людей, совершают магические обряды, чтобы не подвергаться злу, и хоронят собаку (Сымонович, 1963: 36). Д.С. Байгунаков считает, что «античные авторы писали о таких обрядах у кочевников только поверхностно и не заметили связи с царскими курганами и с глубоким философским и мифологическим понятием (Байгунаков, 2009: 16). Пояснения и суждения к примерам осуществления погребений собаки в раннем кочевом обряде встречаются в несколько усложненной форме.

Наряду с первоначальными понятиями «охранник» и «проводник» мы видим, что среди исследователей встречаются представления о том, что захоронение совершено с применением магических действий с целью «защиты от злых сил» или «предохранения». Кроме того, встречаются утверждения, что захоронение собаки может быть совершено в более поздние времена и «помиловано и принесено в жертву» за то, что собака беспокоила мир мертвых. Однако большинство исследователей сходятся во мнении, что собаку хоронили с умыслом: «охранник для души умершего».

Обряд захоронения собаки в средневековье. В средние века обнаруженные погребальные обряды собаки отличаются изменением суждений относительно захоронений, характерных для бронзового и железного веков. Более того, исследователи стали отдавать приоритет тому факту, что погребальный обряд собаки в средневековье относился к конкретной религиозной вере. Основной опорой исследователей являются убеждения, характерные для зороастризма. В ряде захоронений, связанных с зороастрийским культом, встречается обычай не хоронить собаку, а просто «общаться» с трупом. Суть этого обряда связан с действием «очищения души» трупа. Конечно, в погребальных обрядах с собакой в наусе (тип погребального сооружения) исследователи, повторяя первоначальные суждения, связывают это с представлением: «несение охраны души захороненного в ином мире». Но причина, которая послужила основанием для этого вывода, заключается в том, что собака была похоронена в самом конце, после длительных или коллективных захоронений.

Тем не менее, для нас остается неясным, каким образом была осуществлена попытка «убить» (принести в жертву) собаку в погребальном обряде? То ли забивали

собаку острыми инструментами, то ли избивали специальными предметами, то ли умышленно убивали? Это не рассматривалось в работах исследователей. В целом механизм жертвоприношения собаки не был глубоко проанализирован ни в одном исследовании. Отсутствие анализов в этом направлении также может быть связано с тем, что скелет собаки не изучался до сих пор на основе палеозоологических методов. Однако только археозоологическое исследование костей скелета не может выявить механизм «ритуального забивания». А вероятность определения следов удара во время жертвоприношения высока. Но в исследовательских работах мы не встречали сведений о наличии каких-либо следов на черепках животных.

Теперь обратим внимание на находки останков собак в средневековых захоронениях. В ходе археологических раскопок, проведенных Ф.Х. Арслановой в 1965-1967 гг. в Восточно-Казахстанской области, установлено, что из кургана №1, датируемого раннетюркским периодом, в Орловском могильнике вместе с человеком были захоронены три лошади и собака. Кроме того, в кургане №39 был обнаружен скелет собаки, похороненный вместе с человеком (Арсланова, 1969: 46). Ф.Х. Арсланова отмечает, что наряду с Орловкой, в могильнике Зевакино два раза был встречен погребальный обряд с собакой. Но не было уточнено, в каких именно курганах они были совершены. Тем не менее скелеты собак, найденные в могильнике Зевакино, были исследованы палеозоологом В. С. Бажановой и была установлена близость к среднеазиатской породе «тазы» (Арсланова, 1969: 49-50). Ф. Х. Арсланова, сравнивая погребальные обряды с собаками, найденными в могильниках Орловка и Зевакино, с другими аналогиями, делает вывод, что у ранних тюркских племен Верхнего Прииртышья существовал «культ собаки» (Арсланова, 1969: 51).

В 1970-1972 гг. на южных склонах хребта Каратау в кургане № 68, датированном ранним средневековьем, были обнаружены останки собак (Максимова, 1974: 95-118). В ходе исследования было установлено, что объектом захоронения являлось погребально-поминальное сооружение – наус. А.Г. Максимова, интерпретируя место захоронения, в том числе и керамическими находками, и взаимным сходством с захоронениями этого типа, датирует его концом VII и началом VIII веков н.э. А.Г. Максимова, проанализировав костные остатки, обнаруженные в нескольких ярусах погребальной ямы, посчитала, что в исследованном ею наусе неоднократно проводились погребальные обряды. При каждом захоронении вновь и вновь смещались ранее положенные трупы (видимо, уже частично истлевшие – авт.), после чего были захоронены новые тела. На последнем этапе осуществления обряда предварительного захоронения в коридоре науса (вблизи погребальной камеры) был уложен труп женщины, после нее, у выхода из сооружения, была похоронена собака, голова направлена на юго-восток (Рис. 3,5).

Кроме того, в погребальной камере обнаружены останки еще двух собак, перемешанных с человеческими костями. Кости двух собак, найденные во внутренней погребальной камере, не находятся в анатомическом положении, анатомические элементы их скелетов определяются черепом, ребрами, тазовыми костями.

Несмотря на то, что в общей сложности в наусе были найдены останки трех особей собак, нам интересен скелет собаки, погребенной у входа. А.Г. Максимова в своем отзыве о найденных в наусе костях собак ссылается на А.В. Гудкову, проводившую исследование одного из раннесредневековых могильников, расположенных к северу от Хорезма (Гудкова, 1968: 215), которая утверждала, что собака могла быть захоронена у входа в наус в качестве «сторожа» (Максимова, 1974: 117).

А.В. Гудкова в 1959 г. проводила исследование могильника, датируемого ранним средневековьем, в районе средневекового городища Ток-кала, расположенного в 14 километрах к северо-западу от современного города Нукус в долине Амударьи, и установила факт совершения погребального обряда с собакой (Гудкова, 1964: 86; 100; 102; 109). Всего в некрополе было обследовано восемь наусов, в двух из них обнаружены захоронения собак (Гудкова, 1964: 2); (Рис. 4,2).

А.В. Гудкова тогда сделала интересный вывод, связывая погребальный обряд в наусах, совершенный с собакой во времена арабского нашествия (первой половиной VIII в. – авт.). В ходе раскопок, проведенных на городище Ток-кала рядом с некрополем, археологами были отмечены явно поспешные действия раннесредневековых жителей с оставленными на своих прежних местах домашними вещами. Зафиксированные погребения, совершенные по доисламской традиции с оссуарием в наусе, тоже были проведены весьма поспешно (Гудкова, 1964: 123).

А.В. Гудкова связывает с элементами зороастризма погребальный обряд с собакой, совершенном в наусе на могильнике, и отмечает символизм образа собаки на картине, нарисованной за оссуариями. Погребение собаки с людьми – зороастрийский канон, почитающий в средневековом мировоззрении «благополучие» и «продолжение жизни». Свидетельством этому может служить исполнение погребального обряда с изображением двух собак с обеих сторон в миниатюре, изображенной в персидском варианте книги религиозного текста зороастрийского Арта-Вирафа (Арда Wirāz), парсийского сочинения IX-XIV вв., датируемого Сасанидским периодом (Иностранцев, 1957: 557-560).

К.А. Иностранцев, проводивший исследование о собаке и лошади, изображенных на рисунке в Гузератской версии книги Арта-Вирафа, в Персидском погребальном обряде (здесь речь идет о зороастризме – авт.) пишет, что происходит обряд «обращения собаки к трупу» (Иностранцев, 1957: 560), то есть в погребальном обряде, в ритуале принесения трупа и его размещении в погребальную яму осуществлялся так называемый персидский обряд «сегдид» (внимание собаки). Смысл в том, что на труп обращают внимание собаки, считающейся святым существом в зороастризме. К.А. Иностранцев писал, что на картине в книге Арта-Вирафа изображены две собаки, одна использована в ритуале сопровождения тела мертвого в «дахму» (видимо, место захоронения – авт.), вторая собака использовалась в ритуалах после захоронения.

В книге Арта-Вираф наряду с собакой особый интерес представляет изображение оседланной лошади. К.А. Иностранцев в качестве ближайшей аналогии этого обряда приводит пример написания посла Гольштинского (Германия) Адама Олеария в 1637 г. в городе Шемаха на территории современного Азербайджана с описанием использования лошади в мусульманском погребальном обряде.

В ходе раскопок, проведенных Л.И. Ремпелем в 1950 г. на месте «мучного рынка» в г. Таразе, был обнаружен некрополь, в том числе состоявший из захоронений костей в астоdanaх (оссуариях) (Ремпель, 1957: 102-111). Л.И. Ремпель обращал внимание на то, что помимо одного из хумов, найденных при исследовании этого погребального обряда, на клейме-печати имеется изображение собаки и льва, и связывает встречу образа собаки в погребальном обряде с тем, что в религии зороастризма он выражает понятие «защитник» (Ремпель, 1957: 108). Л.И. Ремпель, ссылаясь на исследования

Я.Г. Гулямовой, отмечает, что образ собаки, найденный им в средневековом городище Тойтобе, также ассоциировался с зороастризмом. Однако Л.И. Ремпель, обращая внимание на зверя (собаку?) в печати из золота из уйсуньских могильников в Жетысу (Воеводский, 1938: 167), не отрицает, что изображение собаки на хуме, найденное в Таразе, могло исходить из мировоззрения местного населения.

М.Б. Мейтарчян в своих исследованиях зороастрийских погребальных обрядов упоминает название обряда «Sagdid». Сагдид (Sagdid) – прямой перевод с персидского «смотреть, обращать внимание на собаку», то есть в религии зороастризма, чтобы уберечь труп от издевательств, приводили собаку к трупу, и собака смотрела на лицо мертвого (Мейтарчян, 2001). В исследованиях В.Н. Ягодина и Т. Ходжайова на известном Миздахканском могильнике, расположенном недалеко от современного города Нукус, были обнаружены останки собак, захороненных в оссуариях (Ягодин, Ходжайов, 1970: 68).

Исследователи зороастризма часто обращают внимание на сведения о мифологических представлениях относительно духовных связей человека и собаки в тексте Авесты. В обрядах унижения и очищения трупа в писаниях Авесты рассматривались вместе, не разделяя человека и собаку (Собака., 2006: URL: stat213.html). Собака является постоянным персонажем в литературе, связанной с зороастризмом. Например, в седьмом фрагарде раздела Вендидад (Видевдад), который является одним из четырех разделов в авестийских записях (вендидад состоит из 22 фрагардов) (фрагард – древнеиранское название глав в Авесте), описывается обряд «сагдид», о котором мы говорили выше, и написано, что он привел собаку к умершему и обращен к трупу (Ягодин, Ходжайов, 1970: 143).

В зороастрийской вере, когда душа каждого человека покидает свое тело, приходит Насу (демон смерти). Если на трупе находится Насу, ему обязательно проводят обряд «Сагдид». А вот XIII фрагард (глава) Вендидада посвящен непосредственно собаке. В нем также рассказывается о породе собаки, ее болезнях и о пользе. В XIII фрагарде написано, что собака охраняет Чинвадский мост, который переносит в следующий мир (Собака., 2006: URL: <http://www.irkcao.ru/stat/stat213.html>). В конце XIII фрагардских текстов он восхваляет собаку и описывает ее как «самое почитаемое создание Ахуры-Мазды». А в девятнадцатом фрагарде Вендидада написано, что дева, переводящая в рай души праведников, является в сопровождении двух собак (Ягодин, Ходжайов, 1970: 144).

На памятнике Хантепа, характерном для всего раннесредневекового государства Уструшана, в слоях VI–VII вв., были обнаружены останки собак, захороненных в хуме. Кости собак были предварительно отделены от плоти и специально уложены (Мамиров, 2015: 3-4). О.У. Мамиров, изучавший погребальный обряд, связывал обряд захоронения собаки с тем, что собака, исходя из авестийских предположений, после смерти приравнивается к человеку. Основное значение имеет положение зороастризма о «воскресении после смерти» (Грицина, 2000: 192). Тем самым отмечается «человеческое» отношение, проявляемое к отдельным собакам.

В средневековых погребальных обрядах народов Сибири также встречаются захоронения собак (Попов, Николаев, 2008: 194-212). Здесь обычай захоронения собаки отличается тем, что он зависит от возраста человека. Например, в средневековом поселении недалеко от деревни Черкек Таттинск были обнаружены две собаки,

похороненные внутри сооружения. Исследователи объясняют это ритуалом, который местные шаманы совершают, когда умирает маленький ребенок. У саха (якутов) был обычай - если человеку, руководившему действиями по погребальному обряду, не нравилась прежде всего аура погребальной ямы, тогда в могильную яму опускали собаку («для ее очищения»). Если умерший был человеком преклонного возраста, то в могильную яму опускали две собаки, если малолетний – одну собаку (Попов, Николаев, 2008: 201).

Как мы видим, в зороастризме на территории Средней Азии мифологические представления, связанные с собакой, были широко распространены. Например, в Тали-Базар, Балалык-Тобе (Альбаум, 1960) – древнее поселение в окрестностях Самарканда (Шишкина, 1961: 218) – на могильнике Ток-кала (Гудкова, 1964: 86), в захоронении оссуариев в могильнике Миздахкан (Мейтарчиян, 2001), останки собак известны и по захоронениям в городищах Тараз, Тойтобе (Ремпель, 1957: 108), захороненные останки собак, предварительно очищенные, найденные уложенными в сосуды, служат лучшим доказательством этому заключению.

В.Н. Ягодин и Т. Ходжайов относительно фактов обнаружения костей собак в оссуариях Хорезма делают вывод, что этот обряд носил широкомасштабный, но часто ограниченный характер. Эти выводы авторы делают из того, что из сотен захоронений на некрополе Миздахкана только один раз найден погребальный обряд с собакой. Подобное обнаружено и в раннесредневековом могильнике Ток-кала. В двух из десяти наусов в городище встречались захоронения с собаками.

Хотя в редких случаях погребальный обряд с собакой в Хорезме, очевидно, относится к влиянию иранских зороастрийских верований (Ягодин, Ходжайов, 1970: 144). Интересно, что В.Н. Ягодин и Т. Ходжайов считают, что погребальный обряд с собакой в зороастризме получил распространение и устойчивое бытование в Средней Азии только при условии обнаружения сходства в древнем мировоззрении и верованиях местного населения. Аналогичное мнение мы также находим в исследованиях у Л.И. Ремпеля (Ремпель, 1957: 108), А.В. Гудковой (Гудкова, 1968: 218), Ю.А. Рапопорта (Рапопорт, 1971: 9-10).

Интерпретация ритуала захоронения собак средневекового времени достаточно сложна и разнообразна. Четкая общая формулировка ее также может привести к ошибке. Тем не менее, обряд захоронения оссуария, несомненно, был осуществлен в связи с зороастризмом. Полагаем, что захоронение вблизи поселения или внутри помещения может быть истолковано существующим в народе представлением – суеверием как мифологического «сторожа».

В средневековых захоронениях обнаружение образа собаки, а не только ее скелета, иногда свидетельствует о глубоком проникновении этих мифологических представлений в народное мировоззрение. Эта тенденция сохранилась и до сих пор наблюдается только в современной Амударьинской низменности, а также в Ташкенте и Таласском регионе.

Обряды, произведенные с захоронением собак позднего этнографического периода, были выявлены в ходе раскопок казахских зимовок. Скелет собаки, найденный при исследованиях на территории зимовки Бозок (в окрестностях современного города Нур-Султан), существовавшей в конце XIX – начале XX веков, сохранился со всеми

анатомическими элементами. Однако эпифизы трубчатых костей срослись не полностью. Отдельные элементы скелета: не массивные, сохранность надкостницы плохая и зубы верхней челюсти в черепе m2 еще не прорезались. Эти данные свидетельствуют о принадлежности скелета молодой собаке (Шагирбаев и др., 2022: 156).

Этнографические исследования. В этнографических сведениях не особо затрагиваются вопросы, связанные с погребальными обрядами с участием собак. Но нередко наблюдается связь с убеждениями «средство исцеления», «хранитель злого духа», «копирование болезни», «защитник».

Интересно, что в этнографических данных часто отражается внимание к данным о породе собак, то есть, уважение и сакральное почитание собаки отличается от внимания к ее породе и другим анатомическим особенностям. Мифологическая природа восприятия собаки глубоко укоренилось в религиозных представлениях и обрядовых действиях народа и в повседневной жизни.

Исследуя роль собаки в мировоззрении русского народа в этнографический период, Т.Б. Щепанская делает предположение, что животное может служить «проводником» между двумя мирами (Щепанская, 1993: 71-79). В основе этого мнения лежат этнографические данные, собранные автором из нескольких регионов Архангельска, Новгорода, Ярославля и др. Народы данных регионов собаку сравнивали с «лесной феей». Также собаку использовали для лечения ряда заболеваний. Одним из таких обычаев является помещение маленького ребенка с собакой в баню для «копирования» болезней. У обряда «копирование болезни» есть другие механизмы, например, больной ребенок из руки дает пищу собаке (Щепанская, 1993: 75).

В казахской этнографии также часто встречаются обряды, связанные с собакой. Как известно, остатки этих обрядов и по сей день находят отражение в нашей повседневной жизни. Так, у казахов одежду, которую надевают после рождения, называют «ит көйлек/собачьей рубашкой» и надевают ее на младенца до достижения им 40 дней (Абжет, Жумашова, 2017: 101). Ж.А. Абжет и Ж.А. Жумашова пишут, что этот обряд связан с понятием, что до 40 дней младенец еще не совсем человек (Абжет, Жумашова, 2017: 102). Даже до сегодняшнего дня то, что младенца скрывают от посторонних глаз до сорока дней, может быть связано с этим обрядом. По обряду, когда младенцу исполняется сорок дней, с него будет снята «ит көйлек/собачья рубашка» и ребенок вступит в человеческие ряды.

В казахском народе бытует обычай – молодой невестке кормить собаку из подола платья, чтобы обеспечить легкими родами (во избежание выкидыша) и большим потомством. Этот обычай ряд этнографов связывает с убеждением, чтобы женщины рожали легко – «как собака» (Кулсариева и др., 2017: 59). Подобные обряды рассматривались в этнографических исследованиях А.Т. Толеубаевым (Толеубаев, 1991: 61), ученый объясняет этот обычай тем, что люди понимают под суеверием «Итше күшіктесін / пусть рождает, как собака». Другие аналогичные данные мы находим в исследованиях Н. Шахановой (Шаханова, 1998) и А. Калыбековой (Калыбекова, 2001). В казахской мифологии до сих пор встречается почитание собаки. Уважение собаки как одного из «жеті қазына/семи сокровищ», принадлежность к собаке одного из «двенадцати месяцев года», в фольклорных источниках часто встречаются пословицы, связанные с собакой.

Когда Кенесары хан в одном из походов разгромил киргизов и когда на следующий день киргизские манапы послали посла, чтобы освободить захваченного киргизского Калша батыра, хан сказал им: «хорошо, я освобожу Калшу, но отдашь мне борзую собаку по имени Кокдауыл, принадлежащего Ескожа Баястану» (Интересные..., 2018: URL: <https://e-history.kz/kz/>). По легенде, Кенесары хан был удивлен, увидев тазы Кокдаул, и освободил Калша батыра.

В казахском фольклоре содержится очень много сведений, связанных с собакой. В записях этнографа Ж. Бабалыкулы можно найти много пословиц с компонентом «ит»: «Ит иесі үшін, бүркіт тамағы үшін алады», «Ит аласы – бөрінің бағы», «Ауыл иті ала болса да, бөрі келгенде бірігеді», «Иесін сыйласаң, итіне сүйек сал», «Ауыл итінің құйрығы қайқы», «Жаман иттің атын бөрібасар қояды», «Ит арқасы қиянда», «Ит тұмсығы батпайтын қалың орман», «Иттің иесі болса, бөрінің тәңірісі бар» и т.д. (Бегманов, 2010: 109-121).

В словаре Махмуда Кашгари «Дивани лугат ат турк» приводится слово «Тайган», которому автор дает определение «борзая собака» (Кашгари, 1998). Киргизы до сих пор называют борзую собаку «тайган», а другие тюркские народы называют их «тазы» или «тази» (Отчет..., 2016: 39).

В казахской мифологии образ собаки отражен в положительном ракурсе. Среди них встречаются религиозные легенды и бытовые истории: «Одно из семи сокровищ», «Почему собака и кошка враждуют?», «Как собака и кошка привыкли к человеку», «Собака и кошка», «Человек и собака» (Бабалар сөзі, 2011: 123-127).

Источники. Среди казахов, проживающих в некоторых регионах страны, до недавнего времени существовал обычай захоронения собак. Собак, преданных хозяину, после смерти хоронили недалеко от дома. Тело собаки не выносили за пределы двора, потому что устойчиво бытовало представление, что если тело собаки находится во дворе, то ее душа находится внутри двора, а дух охраняет дом (I).

Если в доме умирала собака, ей в рот клали масло и закапывали во дворе этого дома. Это происходило из-за суеверия, что хорошая собака будет долго оставаться в доме (II). С этим обычаем может быть связана поговорка, которая встречается в народе: «одна собака содержала одну деревню». В случае смерти собаки, которая возвращается с большой добычей (здесь речь идет об охоте), кладут масло в рот и закапывают тело, не выходя за ворота (II).

Эти обычаи могут выражаться по-разному. К примеру, у казахов Актюбинской области в случае гибели хорошей домашней собаки, тело хоронят недалеко от дома, то есть на расстоянии, до которого легко доходит собачий голос (III).

У скотоводов Бетпақдалы попытки похоронить собаку на старой зимовке нашли отражение и в 60-х годах XX века. По данным одного из очевидцев, в детстве он видел, что когда пастух съехал с зимовки, то похоронил собаку вблизи скотного двора (IV).

Полученные результаты

Повышенное уважение к собаке у населения мы видим в устной передаче представлений по связыванию с собакой пословиц и поговорок, различных фраз, особенностей поведения и других психологических особенностей человека. Однако в погребальных обрядах, начиная с позднего средневековья, собаки перестали играть вообще какую-то роль. Это связано с распространением ислама среди населения, запретом загробных обрядов и представлений в нем. С тех пор, как в казахскую

степь вошел ислам, в обрядах погребения человека не встречается собака. Но обычай захоронения самой собаки сохранился. Захоронение собаки в наше время среди населения встречается редко.

В народе бытует поговорка: «хорошая собака не показывает труп свой», которая свидетельствует, что в «смерти» и «погребальном обряде» было какое-то отношение к собаке. Хотя погребальные обряды претерпели изменения и первоначальные обычаи были стерты из народной памяти, уважение к собаке сохранялось, и мы встречаем примеры специальных захоронений в случае смерти домашней собаки. Исследования, проведенные по обобщению результатов захоронений собак и ритуалов захоронения собак, показывают, что такой обычай берет свое начало очень давно и со временем претерпевает изменения.

Радиоуглеродные анализы сгоревшего древесного угля из раскопок городища Коскудык показали 1043-1104 (41.1%) / 1117-1211 (54.3%) годы (рис. 5); (табл. 1).

Таблица 1. Городище Коскудык. Результаты радиоуглеродного анализа

Наименование памятника	Шифр лаборатории, номер даты	¹⁴ C – дата, л.н.	Калиброванные значения, гг. до н.э.	
			1σ (41,1%)	2σ (54,3%)
Коскудык	УОС-9464	896 ± 23	1043-1104 Cal AD	1117-1211 Cal AD

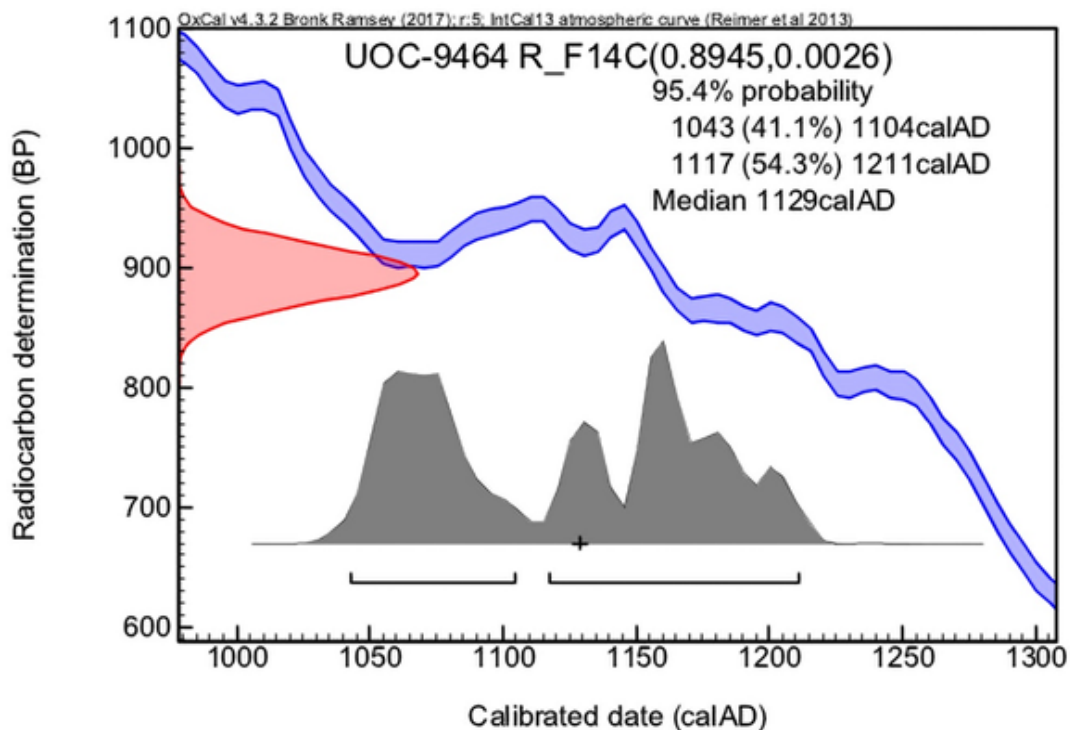

Рис. 5. Городище Коскудык. Радиоуглеродная дата

Во время существования городища (X-XII вв.) в Шуйской долине наблюдается ослабление влияния традиции маздеизма – зороастризма и усиление исламских ритуалов, в частности погребального обряда. Тем самым, культ животных, имеющий отношение к язычеству, был запрещен в исламских погребальных обрядах.

В народной памяти сохранилось уважение к собаке. Это полностью подтверждается последующими этнографическими данными. Но, как описывают другие исследователи, оно может не основываться на слишком сложном мировоззрении. На наш взгляд, погребальный обряд у ворот городища Коскудук не входит в рамки определенного религиозного обряда (здесь речь идет об элементах зороастрийских представлений – авт.).

Л.И. Ремпель также связывал образ собаки на похоронах, найденных в Таразе, с присущими ему убеждениями и мировоззрением местного населения. Исходя из более поздних этнографических данных, мы также с осторожностью констатируем, что обряд захоронения собаки у ворот связан с верой местного населения.

Заключение

Захоронение собаки непосредственно перед руинами ворот на городище Коскудук впервые встречено на археологических исследованиях памятников Шуйской долины. Из-за отсутствия прямых аналогов данных трудно однозначно интерпретировать это захоронение. Исходя из накопленного комплекса данных о подобных ритуалах, совершенных в разное время, накопленных в современной казахской этнографии, подкрепленных археологическими данными, суть мифологических представлений относительно осуществления погребения собаки у ворот заключалась в том, что человек, прощаясь с местом жительства своим и своих предков, ритуально производил захоронение собаки как символа «вечного сторожа».

Судя по датировкам, полученным по углю от сгоревших ворот этого города (середина XI – начало XIII вв.), это было время, когда традиция маздеизма была еще жива в сознании, хотя и распадалась на отдельные фрагменты. Укоренившаяся традиция привязанности собаки к человеку и наоборот проявила себя особенно явно в трагические моменты жизни жителей региона Шу.

Казалось бы, за то, что при жизни собака «верой и правдой» служила хозяину, было проявлено такое уважение. Тем не менее, у ворот городища Коскудук собака была похоронена, когда жизнь города начала прекращаться. Дело в том, что скелет собаки лежал на фундаменте «воротной дорожки». Это подтверждает и тот факт, что обгоревшие останки опорных столбов у начала ворот торчат из вскрытого археологически полотна древней дороги. Кроме того, вполне возможно, что на территории были похоронены жители или родственники человека, похоронившего собаку.

Как мы полагаем, укоренившееся веками суеверие, которое было распространено у средневекового населения, выразившееся в том, чтобы «место и покой мертвых охранял дух преданной собаки», нашло отражение в захоронении собаки у ворот городища Коскудук.

Несмотря на то, что нами было рассмотрено столько предрассудков и религиозных представлений, которые (казалось бы, полностью) изжиты на сегодняшний день, уважение к собаке и ее захоронение остается и по сей день. Очевидно, что казахский народ хоронит на пороге только своих умерших собаку и ребенка (на пороге дома, в котором не было детей), выражает особую связь, глубину отношений между человеком и собакой, которые начались в этой жизни и должны иметь продолжение «в мире ином».

Литература

- Абетеков А.К., 1978. О погребении собак в усуньском кургане в Чуйской долине // КСИА. Вып. 154. С. 59-65.
- Абжет Б.С., Жумашова Ж.А., 2017. Традиции и обычаи казахского народа по случаю рождения ребенка // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. №4 (62). С. 96-108.
- Альбаум Л.И., 1960. Балалык-тепе. К истории материальной культуры и искусства Правобережного Тохаристана. Ташкент: Академия наук Узбекской ССР; Институт истории и археологии. 228 с.
- Арсланова Ф.Х., 1969. Погребения тюркского времени в Восточном Казахстане // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Алма-Ата. С. 43-57.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық, 2011. Астана: Фолиант. Т. 78: Қазақ мифтері. 448 б.
- Байгунаков Д.С., 2009. Некоторые античные авторы о религиозных представлениях народов Центральной Азии // Народы и религии Евразии. Т. 3. № 3. С. 8-19.
- Бегманов Қ., 2010. Этнографпен әңгіме. (Көрнекті ақын, қаламгер Қасымхан Бегмановтың абыз, зерттеуші-ғалым Жағда Бабалықұлымен сыр-сұхбаты). Алматы: Дәстүр. 500 б.
- Варфоломеев В., Ломан В., Евдокимов В., 2017. Кент – город бронзового века в центре казахских степей. Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының баспа тобы. 338 б.
- Воеводский М.В., Грязнов М.П., 1938. Усуньские могильники на территории Киргизской ССР // Вестник древней истории. Москва: Государственное социально-экономическое издательство. №3 (4). С. 167. Рис. 12.
- Грицина А.А., 2000. Уструшанские были: (О древнем и средневековом Уструшане). Ташкент: Издательство Народного наследия им. А. Кадыри. С. 192-193.
- Гудкова А.В., 1968. Новые материалы по погребальному обряду VII-VIII вв. в Кердере (Северный Хорезм) // История, археология и этнография Средней Азии. Москва: Наука. С. 214-224.
- Гудкова А.В., 1964. Ток-кала. Ташкент: Наука. 181 с.
- Гуцалов С.Ю., 2005. Волчье племя (к семантике образа волка в искусстве древних кочевников Южного Урала) // Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В.С. Ольховского: сб. статей / гл. ред. В.И. Гуляев. Москва: Институт археологии РАН. С. 437-447.
- Джубанов А., 2018. Верный страж загробного мира: Собаки эпохи бронзы найдены археологами Казахстана // https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/vernyiy-straj-zagrobno-mira-sobaki-epochi-bronzyi-aydenyi351401 (Дата обращения: 05.05.2020).
- Дюсекеева Д.А., 2017. Семантика захоронения собак, как проводника в иной мир и искупительной жертвы // Материалы международной научно-методической конференции «IX Оразбаевские чтения» по теме «Современные методы и подходы в изучении историко-культурного наследия Казахстана и сопредельных стран», приуроченной к 95-летию А.М. Оразбаева. 28-29 апреля 2017 г. Часть II. Алматы: Қазақ университеті. С. 542-544.
- Зайберт В.Ф., 2007. Исследование поселения Ботай в 2006 году / В.Ф. Зайберт, А.Ж. Тюлебаев, Ю.В. Кулаков, А.В. Задорожный // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие» в 2006 году. Алматы. С. 130-132.
- Иностранцев К.А., 1911. Парсийский погребальный обряд в иллюстрациях гузератских версий книги об Арта-Вирафе // Известия Императорской Академии Наук. № 7. VI серия. С. 557-560.
- Интересные факты о собаке в культуре казахов // <https://e-history.kz/ru/publications/view/376> (Дата обращения: 05.05.2020 ж)

- Калыбекова А., 2001. Народная мудрость казахов о воспитании. 3-е изд. Алматы: БАУР. 368 с.
- Карабаспакова К.М., 2011. Жетысу и Южный Казахстан в эпоху бронзы. Алматы. 220 с.
- Кожаметов Б.Б., 2015. Қазақ даласының ежелгі тұрғындарының дүниетанымы мен жерлеу рәсімдеріндегі ит бейнесі хақында (15 маусым 2015 ж.) // <http://gylymordasy.kz> (Дата обращения: 10.05.2020)
- Кудинова М.А., 2017. Собака в культурах эпохи неолита и бронзового века на территории Китая: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 25.12.2017. Новосибирск. 327 с.
- Кулсариева А.Т., Шайгозова Ж.Н., Султанова М.Э., 2017. Роль животных и птиц в традиционных обрядах, обычаях и ритуалах кочевников-казахов // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. №5. С. 58-63.
- Қашқари М., 1998. Диуани лұғат ат түрік. Алматы: Хант баспасы. Т. 3. 238 б.
- Лосев А.Ф., 1957. Античная мифология в ее историческом развитии. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР. 620 с.
- Максимова А.Г., 1974. Гробницы типа науса у с. Чага (Шага) // В глубь веков (Археологический сборник). Алма-Ата: Наука. С. 95-118.
- Максимова А.Г., 1959. Эпоха бронзы Восточного Казахстана. «Тр. ИИАЭ АН КазССР». Т. 7. С. 86-150.
- Мамиров О.У., 2015. Духовная культура Уструшаны (по археологическим материалам) // *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*, Issue 3-4. P. 3-5.
- Мейтарчян М.Б., 2001. Погребальные обряды зороастрийцев. Москва-Санкт-Петербург: Институт востоковедения Российской академии наук; Летний сад. 248 с.
- Молодин В.И., 1985. Бараба в эпоху бронзы. Новосибирск. 200 с.
- Нуржанов А.А., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., 2020. Новые данные о культуре саков Жетысу: краткие результаты полевых исследований 2020 г. на территории г. Алматы // *Археология Казахстана*. № 4 (10). С. 70-95.
- Отчет о научно-исследовательской работе // Искусство и мировоззрение древнего населения Восточного Казахстана: истоки и формирование (по археологическим и этнографическим материалам), 2016. Алматы. 136 с.
- Папанова В.А., 2004. Поминально-погребальные обряды некрополя Ольвии, связанные с культом хтонических богов и героев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. 18. С. 296-299.
- Попов В.В., Николаев В.С., 2008. Захоронения животных в обрядовой практике Саха-Якутов XV-XX вв. // Известия лаборатории древних технологий. Эпоха палеометалла. № 6. С. 194-212.
- Рапорт Ю.А., 1971. Из истории религии Древнего Хорезма (оссуарии) // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Москва: Издательство академии наук СССР. Т. VI. 128 с.
- Ремпель Л.И., 1957. Некрополь древнего Тараза // Краткие сообщения института истории материальной культуры АН СССР. Москва. Вып. 69. С. 102-111.
- Ростовцев М.И., 1925. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. Отдел I. Ленинград: Памятники литературные и эпиграфические. 635 с.
- Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область, 2002. Алматы: Научно-исследовательский и проектный институт памятников материальной культуры. Т. 2. 350 с.
- Синика В.С., 2006. О культе собаки у скифского населения Северного Причерноморья в VI-II вв. до н.э. // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное время: сборник статей по материалам XI Международной научной конференции. Ростов-на-Дону: Ростовский государственный педуниверситет. С. 58-60.

Собака в священной Авесте // Зоокурьер №2. Апрель 2006 / <http://www.irkcao.ru/stat/stat213.html> (қаралды: 01.05.2020 ж.).

Стоколос В.С., 1972. Культура населения бронзового века Южного Зауралья. Москва. 169 с.

Сымонович Э.А., 1963. Итоги новых работ на могильнике Неаполя скифского в Крыму // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея. С. 31-38.

Толеубаев А.Т., 1991. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX в. – начало XX в.). Алматы: Ғылым. 213 с.

Троицкая Т.Н., Шишкин А.С., 2004. О некоторых погребениях животных в Новосибирском Приобье // Вестник археологии, антропологии и этнографии. № 4. С. 114-118.

Черников С.С., 1951. Отчёт о работах Восточно-Казахстанской экспедиции, 1948 г. // Изв. АН КазССР, серия истории, экономики, философии и права. Вып. 3. С. 68-79.

Шағырбаев М., Ганиева А., Сәкенов С., 2022. Нұра-Есіл аралығындағы қазақтардың XIX-XX ғ. басындағы шаруашылығы (Бозоқ II қыстауының остеологиялық материалдары бойынша) // Қазақстан археологиясы. № 1 (15). Б. 146-163.

Шағырбаев М.С., 2016. Ерте көшпелілердің өнері мен дүниетанымындағы ит бейнесі // Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршы. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. №3 (50). Б. 136-142.

Шағырбаев М.С., 2016. Әлем халықтары дүниетанымындағы ит бейнесі (символ, дін, ғұрып, және археологиялық зерттеулер негізінде жалпы шолу) // «Тәуелсіздік құндылықтары мен «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 8 сәуір 2016 ж. Алматы: Қазақ университеті. Б. 206-219.

Шаханова Н., 1998. Мир традиционной культуры казахов (этнографический очерк). Алматы: Қазақстан. 184 с.

Шишкина Г.В., 1961. Раннесредневековая сельская усадьба под Самаркандом // История материальной культуры Узбекистана. Ташкент: Издательство академии наук Узбекской ССР. Вып. 2. С. 217-220.

Шульц П.Н., 1953. Мавзолей Неаполя Скифского. Москва: Искусство. 124 с.

Щепанская Т.Б., 1993. Собака – проводник на грани миров // Этнографическое обозрение. Москва: Институт этнологии и антропологии Российской академии наук. №1. С. 71-79.

Ягодин В.Н. Ходжайов Т., 1970. Некрополь древнего Миздахкана. Ташкент: Федеральное агентство новостей. 266 с.

Silver I.A., 1969. The Ageing of Domestic Animals // Science in Archaeology: A Survey of Progress and Research. London : Thames and Hudson. P. 250-269.

Список информаторов:

I Альмерекев Бакыт Султангазыулы. Родился в 1962 г. Из рода Дулат-Ботпай. Живет в селе Аксу Шуского района Жамбылской области.

II Бейсенов Орынбасар Еркинулы. Родился в 1987 г. Из рода Коньрат-Сангыл. Живет в селе Шакпак Байдибекского района Туркестанской области.

III Калышева Бисан Утешкызы. Родилась в 1925 году. Из рода Назар-Башен. Живет в селе Шубаркудук Темирского района Актюбинской области.

IV Мусырманкулов Шалдарбек. Родился в 1947 году. Из рода Найман. (Родился и вырос в степи Бетпақдала). Живет в селе Туздыбастау Талгарского района Алматинской области.

Reference

Abetekov A.K., 1978. O pogrebenii sobak v úsýnskom kýrgane v Chýyskoi doline [About the burial of a dog in the Usun mound in the Chui Valley]. Brief reports of the Institute of Archaeology. Issue 154. P. 59-65. [in Russian].

Abjet B.S., Jýmashova J.A., 2017. Traditsii i obychai kazahskogo naroda po slýchaiý rojdeniia rebenka [Traditions and customs of the Kazakh people on the occasion of the birth of a child]. Bulletin KazNU. Philosophy series. Cultural science series. Political science series. №4 (62). P. 96-108. [in Russian].

Albaým L.I., 1960. Balalyk-tepe. K istorii materialnoi kýltýry i iskýstva Pravoberejnogo Toharistana [Balalyk-tepe. On the History of Material Culture and Art of the Right-bank Tokharistan]. Tashkent: Academy of Sciences of the Uzbek SSR; Institute of History and Archaeology. 228 p. [in Russian].

Arslanova F.H., 1969. Pogrebeniia tíyrkского времени v Vostochnom Kazahstane [Burials of the Turkic period in East Kazakhstan]. Culture of ancient pastoralists and farmers of Kazakhstan. Alma-Ata: Nauka. P. 43-57. [in Russian].

Babalar sózi: Júz tomдық [The word of ancestors: one hundred volumes]. 2011. T. 78: Qazaq mifleri [Vol. 78: Kazakh myths]. Astana: "Foliant" publishing house. 448 p. [in Kazakh].

Baigunakov D.S., 2009. Nekotorye antichnye avtory o religioznyh predstavleniiah narodov Tsentralnoi Azii [Some ancient authors on the religious beliefs of the peoples of Central Asia]. Nations and Religions of Eurasia. 2009. Volume 3 No. 3. P. 8-19. [in Russian].

Begmanov Q., 2010. Etnografpen ángime. (Kórnekti aqyn, qalamger Qasymhan Begmanovtyń aby, zertteýshi-ǵalym Jaǵda Babalyqulymen syr-suhbaty) [Conversation with an ethnographer. (Interview of the outstanding poet, writer Kasymkhan Begmanov with the priest, researcher-scientist Zhanda Babalykuly)]. Almaty: Tradition. 500 p. [in Kazakh].

Varfolomeev V., Loman V., Evdokimov V., 2017. Kent – gorod bronzovogo veka v tsentre kazahskih stepei [Kent is a Bronze Age city in the center of the Kazakh steppes]. Astana: Publishing group of the Kazakh Research Institute of Culture. 338 p. [in Russian].

Voevodskii M.V., Griaznov M.P., 1938. Ýsýnskie mogilniki na territorii Kirgizskoi SSR [Usun burial grounds on the territory of the Kyrgyz SSR]. Bulletin of Ancient History. Moscow: State Socio-Economic Publishing House. №3 (4). P. 167. Fig. 12. [in Russian].

Gritsina A.A., 2000. Ýstrýshanskie byli: (O drevnem i srednevekovom Ýstrýshane) [Ustrushan epics: (About ancient and medieval Ustrushan)]. Tashkent: Publishing House of the National Heritage named after A. Kadyri. P. 192-193. [in Russian].

Gýdkova A.V., 1968. Novye materialy po pogrebalnomý obriady VII- VIII vv. v Kerdere (Severnny Horezm) [New materials on the funeral rite of the VII- VIII centuries in Kerder (Northern Khorezm)]. History, archeology and ethnography of Central Asia. Moscow: Nauka. P. 214-224. [in Russian].

Gýdkova A.V., 1964. Tok-kala [Tok-kala]. Tashkent: Nauka. 181 p. [in Russian].

Gýtsalov S.Íý., 2005. Volche plemia (k semantike obraza volka v iskýstve drevnih kochevnikov Iýjnogo Ýrala) [The Wolf Tribe (on the semantics of the image of the wolf in the art of the ancient nomads of the Southern Urals)], Drevnosti Evrazii: ot rannei bronzy do rannego srednevekovia. Pamiati V.S. Olhovskogo: sb. statei, gl. red. V.I. Gýliaev [The Antiquities of Eurasia: from the Early Bronze Age to the Early Middle Ages. In memory of V.S. Olkhovsky: collection of articles, ch. ed. V.I. Gulyaev.]. Moscow: Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences. P. 437-447. [in Russian].

Djýbanov A., 2018. Vernyi straj zagrobnogo mira: Sobaki epohi bronzy naideny arheologami Kazahstana (25 august 2018) [Faithful guardian of the afterlife: Bronze Age dogs found by archaeologists of Kazakhstan]. [Electronic resource]. Available at: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/vernyiy-straj-zagrobnogo-mira-sobaki-epohi-bronzyi-naydenyi-351401/ (Accessed: 31.06.2022). [in Russian].

Dýsekeeva D.A., 2017. Semantika zahoroneniia sobak, kak provodnika v inoi mir i iskýpitelnoi jertvy [The semantics of the burial of dogs as a guide to another world and a redemptive sacrifice]. Proceedings of International Scientific and Methodical Conference «IX Orazbayev Readings» on the theme «Modern methods and approaches in studying of historic and cultural heritage of Kazakhstan

and the adjacent countries», dated for the 95th anniversary of A. M. Orazbayev 28-29 April, 2017. Part II.]. Almaty: Kazakh university. P. 542-544. [in Russian].

Zaubert V.F., 2007. Issledovanie poseleniia Botai v 2006 godý [Study of the Botai settlement in 2006], Otchet ob arheologicheskikh issledovaniiah po gosýdarstvennoi programme «Kýltýrnoe nasledie» v 2006 godý [Report on archaeological research under the state program «Cultural Heritage» in 2006]. Almaty. P. 130-132. [in Russian].

Inostrantsev K.A., 1911. Parsiskii pogrebalnyi obriad v illýstratsiiakh gýzeratskikh versii knigi ob Arta-Virafe [Foreigners K.A. The Parsi funeral rite in the illustrations of the Guzerat versions of the book about Art Viraf]. Proceedings of the Imperial Academy of Sciences. No. 7. VI series. P. 557-560. [in Russian].

Interesnye fakty o sobake v kýltýre kazahov [Interesting facts about the dog in Kazakh culture]. [Electronic resource]. Available at: <https://e-history.kz/ru/publications/view/376> (Accessed: 05.05.2020). [in Russian].

Kalybekova A., 2001. Narodnaia mýdrost kazahov o vospitanii [Kazakh folk wisdom about education]. Almaty: BAUR. 368 p. [in Russian].

Karabaspakova K.M., 2011. Jetysý i Iýjny Kazahstan v epohý bronzы [Zhetysu and Southern Kazakhstan in the Bronze Age]. Almaty. 220 p. [in Russian].

Kojahmetov B.B., 2015. Qazaq dalasynyń ejelgi turýndarynyń dúnietanymy men jerleý rásimderindegi it beinesi haqynda (15 maýsym 2015 j.) [In the worldview of the ancient inhabitants of the Kazakh steppe and the image of a dog in funerals]. [Electronic resource]. Available at: <http://gylmordasy.kz> (Accessed: 10.05.2020). [in Kazakh].

Kýdinova M.A., 2017. Sobaka v kýltýrah epohi neolita i bronzovogo veka na territorii Kitaia [The Dog in the cultures of the Neolithic and Bronze Age in China: dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences]. Protected: 25/12/17. Novosibirsk. 327 p. [in Russian].

Kýlsarieva A.T., Shaigozova J.N., Sýltanova M.E., 2017. Rol jivotnyh i ptits v traditsionnyh obriadah, obychaih i ritýlah kochevnikov-kazahov [The role of animals and birds in the traditional rituals, customs and rituals of Kazakh nomads]. Proceedings of the National Academy of Sciences. Series of Social and Humanitarian Sciences. No. 5. P. 58-63. [in Russian].

Kashqari M., 1998. Díyanı luğat at túrik [Dictionary of Turkish languages]. Almaty: Hunt Publishing House. Vol. 3. 238 p. [in Kazakh].

Losev A.F., 1957. Antichnaia mifologiya v ee istoricheskom razvítii [Ancient mythology in its historical development]. Moscow: State Educational and Pedagogical Publishing House of the Ministry of Education of the RSFSR. 620 p. [in Russian].

Maksimova A.G., 1959. Epoha bronzы Vostochnogo Kazahstana [The Bronze Age of East Kazakhstan]. Alma-Ata: Proceedings of the Institute of History of Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Vol. 7. P. 86-150. [in Russian].

Maksimova A.G., 1974. Grobnitsy tipa naýsa ý s. Chaga (Shaga) [Tombs of the Naus type near the village of Chaga (Step)]. Into the depths of centuries (Archaeological collection). Alma-Ata: Nauka. 95-118. [in Russian].

Mamirov O.Ý., 2015. Dýhovnaia kýltýra Ýstrýshany (po arheologicheskim materialam) [Spiritual culture of Ustrushany (based on archaeological materials)]. Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. Issue 3-4. P. 3-5.). [in Russian].

Meitarchian M.B., 2001. Pogrebalnye obriady zoroastrutsev [Funeral rites of the Zoroastrians]. Moscow-Saint Petersburg: Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences; Summer Garden. 248 p. [in Russian].

Molodin V.I., 1985. Baraba v epohý bronzы [Baraba in the Bronze Age]. Novosibirsk: Nauka. 200 p. [in Russian].

Nýrjanov A.A., Djýmabekova G.S., Bazarbaeva G.A., 2020. Novye dannye o kýltýre sakov Jetysý: kratkie rezýltaty polevyh issledovaní 2020 g. na territorí g. Almaty [New data on the culture of Zhetysu Saks: brief results of field research in 2020 on the territory of Almaty], *Kazakhstan archaeology*. No. 4 (10). P. 70-95. [in Russian].

Iskýsstvo i mirovozzrenie drevnego naselenia Vostochnogo Kazahstana: istoki i formirovanie (po arheologicheskim i etnograficheskim materialam) [Art and worldview of the ancient population of East Kazakhstan: origins and formation (based on archaeological and ethnographic materials)]. 2016. Otchet o náychno-issledovatel'skoj rabote [Report on research work]. Almaty. 136 p. [in Russian].

Papanova V.A., 2004. Pomínalno-pogrebalnye obriady nekropolia Olví, sviazannye s kýltom htonicheskíh bogov i geroev [Funeral and funeral rites of the Olbia necropolis associated with the cult of Chthonic gods and heroes]. *Scientific works of the Faculty of history of Zaporozhye State University*. Issue 18. P. 296-299. [in Russian].

Popov V.V., Nikolaev B.C., 2008. Zahoronennia jivotnyh v obriadovoi praktike Saha-Iakýtov XV-XX vv. [Burial of animals in the ritual practice of the Sakha-Yakuts of the XV-XX centuries.]. *News of the Laboratory of Ancient Technologies. The paleometallic epoch*. No. 6. P. 194-212. [in Russian].

Raport Iý.A., 1971. Iz istorii religii Drevnego Horezma (ossýarí) [From the history of religion of Ancient Khorezm (ossuaries)]. *Trýdy Horezmskoj arheologo-etnograficheskoj ekspeditsii* [The works of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition]. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. Vol. VI. 128 p. [in Russian].

Rempel L.I., 1957. Nekropol drevnego Taraza [Necropolis of ancient Taraz]. *Brief reports of the Institute of the History of Material Culture of the USSR Academy of Sciences*. Moscow. Issue 69. P. 102-111. [in Russian].

Rostovtsev M.I., 1925. Skifíia i Bosfor Kriticheskoe obozrenie pamiatníkov literatýrnyh i arheologicheskih [Scythia and Bosphorus A critical review of literary and archaeological monuments]. *Leningrad, Literary and epigraphic monuments*. 635 p. [in Russian].

Svod pamiatníkov istorii i kýltýry Respýbliki Kazahstan. Jambylskaia oblast [A set of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Zhambyl region.], 2002. Almaty, Scientific Research and Design Institute of Monuments of Material Culture. Vol.2. 350 p. [in Russian].

Sínika B.C., 2006. O kýlte sobaki ý skíf'skogo naselenia Severnogo Prichernomor'ia v VI-II vv. do n.e. [About the dog cult among the Scythian population of the Northern Black Sea region in the VI-II centuries BC.], *Mejdýnarodnye otnoshennia v bassejne Chernogo mor'ia v skífo-antichnoe vremia: sbornik statej po materialam XI Mejdýnarodnoj náychnoj konferentsii* [International relations in the Black Sea basin in the Scythian-Antique time: a collection of articles based on the materials of the XI International Scientific Conference]. Rostov-on-Don: Rostov State Pedagogical University. P. 58-60. [in Russian].

Sobaka v svishennoj Aveste [The Dog in the Holy Avesta]. *Pet courier* No. 2. April 2006. [Electronic resource]. Available at: <http://www.irkcao.ru/stat/stat213.html> (Accessed: 01.05.2020). [in Russian].

Stokolos V.S., 1972. Kýltýra naselenia bronzovogo veka Iýjnogo Zaýralia [The culture of the Bronze Age population of the Southern Trans - Urals]. Moscow: Nauka. 169 p. [in Russian].

Symonovich E.A., 1963. Itogi novyh rabot na mogilnike Neapolia skíf'skogo v Krymý [The results of new work on the burial ground of Scythian Naples in the Crimea]. *Brief reports on field archaeological research of the Odessa State Archaeological Museum*. Odessa. P. 31-38. [in Russian].

Toleýbaev A.T., 1991. Relikty doislamskih verovaní v semeinoj obriadnosti kazahov (XIX v. – nachalo XX v.) [Relics of pre-Islamic beliefs in the family rituals of the Kazakhs (XIX century – early XX century)]. Almaty: Nauka. 213 p. [in Russian].

Troitskaia T.N., Shishkin A.S., 2004. O nekotorykh pogrebenuiah jivotnyh v Novosibirskom Priobe [About some animal burials in the Novosibirsk Ob region], Bulletin of Archeology, Anthropology and Ethnography. No. 4. P. 114-118. [in Russian].

Chernikov S.S., 1951. Otchët o rabotah Vostochno-Kazahstanskoi ekspeditsii, 1948 g. [Report on the work of the East Kazakhstan Expedition, 1948], Izvestia AN KazSSR, seriya istoricheskaja ekonomicheskaja, filosofii i prava [Izvestia of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, a series of historical economic, philosophy and law]. Issue 3. P. 68-79. [in Russian].

Shaғыrbaev M., Ğanieva A., Sákenov S., 2022. Nura-Esil aralyғыndaғы qazaqtardyń XIX-XX ғ. basyndaғы sharýashylyғы (Bozoq II qystaуynyń osteologualyq materialdary boıynsha) [The economy of the Kazakhs of the Nura-Ishim interfluve of the XIX – early XX centuries (according to osteological materials of the wintering of Bozok II)]. Kazakhstan archeology. No. 1 (15). P. 146-163. [in Russian].

Shaғыrbaev M.S., 2016. Álem halyqtary dúnietanymyndaғы it beinesi (simvol, din, ғuryp, jáne archeologualyq zertteýler negizinde jalpy sholý) [The image of a dog in the worldview of the peoples of the world (symbol, religion, ritual, and general overview based on archaeological research)], Materials of the international scientific and theoretical conference «values of independence and national idea «Mangilik El». Almaty, April 8, 2016. Almaty: Kazakh university. P. 206-219. [in Kazakh].

Shaғыrbaev M.S., 2016. Erte kóshpelilerdiń óneri men dúnietanymyndaғы it beinesi [The image of a dog in the art and worldview of early nomads], Abai at. QazUPÝ Habarshy. «Tarih jane saiasaleýmennik ғылымдар» seriasy [Bulletin Kazakh national pedagogical university Abai, Series «Historical and socio-political sciences»]. №3 (50). P. 136-142. [in Kazakh].

Shahanova N., 1998. Mir traditsionnoi kúltúry kazahov (etnograficheskii ocherk) [The world of traditional Kazakh culture (ethnographic essay)]. Almaty: Kazakhstan. 184 p. [in Russian].

Shishkina G.V., 1961. Rannesrednevekoviia selskaia ýsadbá pod Samarkandom [Early medieval rural estate near Samarkand]. Tashkent: Publishing House of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. Issue 2. P. 217-220. [in Russian].

Shýlts P.N., 1953. Mavzolei Neapolia Skifskogo [Mausoleum of Scythian Naples]. Moscow: Art. 124 p. [in Russian].

Shepanskaia T.B., 1993. Sobaka – provolnik na granı mirov [The dog is a conductor on the edge of worlds]. Etnograficheskoe obozrenie [Ethnographic Review]. Moscow: Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. No. 1. P. 71-79. [in Russian].

Iagodin V.N., Hodjaiov T., 1970. Nekropol drevnego Mizdahkana [Necropolis of ancient Mizdahkhan]. Tashkent: Federal News Agency. 266 p. [in Russian].

Silver I.A., 1969. The Ageing of Domestic Animals. Science in Archaeology: A Survey of Progress and Research. London: Thames and Hudson. P. 250-269. [in English].

List of informants:

I Almerikov Bakyt Sultangazyuly. Born in 1962. From the genus Dulat-Botpai. He lives in the village of Aksu in the Shu district of the Zhambyl region.

II Beisenov Orynbasar Yerkinuly. Born in 1987. From the genus Konyrat-Sangyl. He lives in the village of Shakpak, Baydibek district, Turkestan region.

III Kalysheva Bisan Uteshkyzy. She was born in 1925. From the genus Nazar-Bashen. He lives in the village of Shubarkuduk, Temir district, Aktobe region.

IV Musyrmankulov Shaldarbek. Born in 1947. From the genus Naiman. (Born and raised in the steppe of Betpak dala). He lives in the village of Tuzdybastau, Talgar district, Almaty region.

***Е.Ш. Ақымбек**

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: eraly_a@mail.ru)

*Байланыс үшін автор: eraly_a@mail.ru

М.С. Шагирбаев

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: mambet_87@mail.ru)

Қазақстанның ежелгі және орта ғасырлардағы тұрғындарының итті жерлеу ғұрпы (ортағасырлық Қосқұдық қаласының материалдары бойынша)

Аннотация. Қазақстан археологиясында итті жерлеу мысалдарының жиі кездесуі жерлеу ғұрыптарында аталған жануарды пайдалану тарихы тереңге кететінін көрсетеді. Сондай ғұрыптардың бірі Шу өңіріндегі ортағасырлық Қосқұдық қаласындағы қақпа маңынан анықталып отыр. Алайда, ғылыми әдебиеттерде қақпа аузына итті жерлеудің осыған ұқсас жағдайлары кездеспейді, жерлеу ғұрыптарында итті пайдалану мәселесі көбіне жеке ескерткіштер мысалында және белгілі бір хронологиялық кезеңді қамтумен ғана шектеледі. Зерттеу жұмысының мақсаты ортағасырлық Қосқұдық қаласының қақпасындағы итті жерлеу ғұрпына Қазақстандағы, сонымен қатар көршілес аймақтардағы жерлеу ғұрыптарымен салыстырмалы түрде талдау жасау. Ел ішіндегі ауызша дәстүр мен фольклордағы итке қатысты сюжеттерден, мақал-мәтелдерден, сөз тіркестері мен идиомалардан, адам мінез-құлқының сипаттамаларынан, тұтынған салт-сана пен ғұрыптардан көре аламыз. Зерттеу барысында анықталғандай, жерлеу ғұрыптарында итті пайдалану тас дәуірінен бастау алып, орта ғасырларда бірқатар өзгерістерге түскені, сонымен қатар, бүгінгі күнге дейін ырым-жоралғыларда сақталғаны байқалады. Авторлар зерттеу нәтижесінде қол жеткізілген мәліметтер жиынтығы мен бүгінгі қазақ этнографиясында қордаланған ұқсас ырым-жоралғыларға сүйене отырып, ортағасырлық Қосқұдық қаласындағы қақпа аузына итті жерлеудің мәні «ескі жұртпен қош айтысу» және итті «мәңгілік күзетші» есебінде белгілеу болуы ықтималдығы бар деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: Шу өңірі, орта ғасыр, Қосқұдық қаласы, қақпа, ит, жерлеу ғұрпы, этноархеология, зооархеология.

***Y.Sh. Akymbek**

A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: eraly_a@mail.ru)

*Corresponding author: eraly_a@mail.ru

M.S. Sagyrbaev

A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: mambet_87@mail.ru)

Rite of burial of a dog in the ancient and medieval population of Kazakhstan (based on materials from the medieval settlement of Koskuduk)

Abstract. Examples of dog burial are often found in Kazakh archaeology. The history of identifying such symbolic burials of this animal goes back centuries. The burial of a dog at the gates of the city was revealed during a study of the medieval site (hill fort) of Koskuduk in the Shui Valley. There are no direct analogies to our burial of a dog at the gate; in contrast, dog use in funeral rites in many studies is limited to illustrations from some sites and covers a particular chronological period in the scientific literature.

The purpose of the article: to give a comparative analysis of the funeral rite of the dog at the gates of the medieval settlement of Koskuduk in the context of the funeral rites of Kazakhstan and neighboring regions. Increasing respect for the dog among the Turkic peoples can be traced in oral tradition, folklore with dog images, in proverbs and sayings, in phrases and idioms, in the observance of rituals.

In the process of research, we found that finding a dog in funeral rites originates from the Stone Age, undergoes a number of changes in the Middle Ages and has continuity in modern rites of Turkic peoples.

Based on the data obtained as a result of the study, an analysis of similar rituals available in modern Kazakh ethnography, the authors of the article note that the inner meaning of the burial of a dog at the gates of the medieval hill fort of Koskuduk may have been «farewell to the old habitat» and the burial of a dog in complexes means – the embodiment of the image of the «eternal watchman».

Keywords: Shui region, Middle Ages, Koskuduk hillfort, gate, dog, funeral rite, ethnoarchaeology, zooarchaeology.

Сведения об авторах:

Ақымбек Ералы Шардарбекулы, PhD, ведущий научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, пр. Достык, 44, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-0603-4514

Scopus ID: 56258902800

Шағирбаев Мамбет Сапарбекович, магистр, научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, пр. Достык, 44, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-8176-9329

Scopus ID: 57224124920

Авторлар туралы мәлімет:

Ақымбек Ералы Шардарбекұлы, PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Достық даңғылы, 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-0603-4514

Scopus ID: 56258902800

Шағирбаев Мамбет Сапарбекович, магистр, ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Достық даңғылы, 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0001-8176-9329

Scopus ID 57224124920

Information about authors:

Akymbek Yeraly Shardarbekuly, PhD, Leading Researcher, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Dostyk aven., 44, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-0603-4514

Scopus ID: 56258902800

Shagyrbayev Mambet Saparbekovich, MA, Researcher, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Dostyk aven., 44, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0001-8176-9329

Scopus ID 57224124920

Activities of the Union of Militant Atheists in Kazakhstan in 1920-1930s¹

*G.A. Alpyspaeva^a, O. Zh. Bekmaganbetov^b, M.I. Baigoshkarova^c

^aSaken Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: galpyspaeva@mail.ru) *Corresponding author: galpyspaeva@mail.ru

^bSaken Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: umirbai_bg@mail.ru)

^cSaken Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: magrishat@mail.ru)

ARTICLE INFO

Keywords:
atheists, anti-religious propaganda, atheism, confessions, Soviet power, religion, Kazakhstan, archival sources.

IRSTI 03.20.09

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-44-57>

ABSTRACT

The Union of Militant Atheists (UMA) was created as a mass voluntary public organization, which set as its goal the fight against religion in all its manifestations. The Union's main task was considered to build effectively an organizational structure, forming regional, provincial, and district and volost councils with the aim of mass coverage of the population with anti-religious propaganda. The authors attempted to give a comprehensive analysis of the activities of the regional organizations of the Union of Atheists in Kazakhstan in 1920-1930s, to show the features of building an organizational structure, the nature and content of anti-religious propaganda. With the help of the method of discursive analysis of archival sources, the history of the formation of the regional organization of the UMA is studied, the stages of its development are indicated, and the main directions of activity, forms and methods of fighting against the religious worldview of the masses are considered.

According to the results of the study, it was found that the organization and activities of the UMA in Kazakhstan were carried out in accordance with the instructions and recommendations of the central party and Soviet bodies.

Received 08 July 2022. Revised 13 July 2022. Accepted 11 September 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Alpyspaeva G.A., Bekmaganbetov O.Zh., Baigoshkarova M.I. Activities of the Union of Militant Atheists in Kazakhstan in 1920–1930s // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №3. – P. 44-57. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-44-57>

Дәйексөз үшін:

Алпыспаева Г.А., Бекмаганбетов Ө.Ж., Байғошқарова М.И. 1920–1930 жылдары Қазақстандағы жауыққан құдайсыздар одағының қызметі // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – №3. – 44-57 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-44-57>

¹ This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant AP08855487).

Introduction

With the victory of Soviet power in the 1920s, a state religious policy was formed in the country; a legal framework was created that determined the nature of state-confessional relations. In Kazakhstan, as in the country as a whole, anti-religious propaganda and a struggle to overcome religious vestiges in the minds of the masses was going on. Anti-religious propaganda in the country began from the first years of the establishment of Soviet power and was under the jurisdiction of the Propaganda and Agitation Department of the Central Committee of the RCP (b), created in 1920. Circulars and instructional letters were sent from the department to the regions of the country on the issues of conducting atheistic propaganda.

However, the anti-religious policy of the Soviet state in the 1920-1930s was undergoing significant changes with the establishment of the Soviet power. The aim of the study is to analyze the dynamics of state-religious relations in the context of the increase and intensification of anti-religious policy, to characterize the role and importance of the organization of the Union of Militant Atheists in the struggle against religion, to identify and show the features of the organization's activities in Kazakhstan, the methods and forms of the struggle against religion.

Materials and methods of research

The documentary materials from the archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK), the state archive of Nur-Sultan (SANC), archives of a number of regions of Kazakhstan: Akmola, North Kazakhstan, Kustanai, South Kazakhstan, Pavlodar made up the source base of the given research. In the funds of the above mentioned archives, regulatory documents related to the activities of the organization were identified and studied: resolutions of the Kazregionkom of the All-Union Communist Party of Bolsheviks on the immediate tasks of anti-religious work in the KazSSR and the creation of the DOB (District organizational bureau) of the Union of Atheists, instructive letters from the UMA (Union of Militant Atheists) of the KazSSR to the Kazakh councils of the Union on issues of anti-religious propaganda, administrative documentation of the central authorities, minutes of the meetings of the Presidium of the KazCEC and regional authorities on issues of anti-religious policy.

The instructions of the Central Council of the UMA on the organization of national groups of the Union of Atheists and the work of urban and rural groups of the Union were used as sources. They consisted of several sections. In addition to the generally accepted sections on the tasks, members of the organization, their rights and obligations, the instructions contained recommendations for working with an asset, using various methods of propaganda, from individual agitation to mass and artistic forms of work as well. They also contained advice on the obligatory registration of the «The atheist corner» at each organization. The instructions were aimed at the careful organization of accounting and information work, compliance with all requirements for the registering members, receiving and issuing membership cards, and collecting fees. The minutes of the meetings of city, district and provincial councils of atheist societies, as well as the reports of the leaders of the local small groups to the provincial bureau of the Union of Atheists were informative as sources. They reflected the activities of the local small groups of atheists, there were statistical data on the numerical composition of the groups, and contain a description of the level of religiosity of the population.

The theory of modernization, which makes it possible to rethink the problems of social transformation in society in the 1920s-1930s, was the methodological basis of the article. The modernization of the spiritual life of society, carried out by violent administrative methods, caused desperate resistance from believers who fought for the preservation of religious dogmas in society. In working with sources and texts, the following general scientific research methods were used: analysis and synthesis, generalization. Special historical methods – historical, systemic, and problem-chronological method made it possible to formulate the author's view of the problem. The comparative and historical method was used when comparing the general and the particular in the activities of the organization.

The degree of the topic knowledge

The issues of the Soviet government anti-religious policy in the 1920s were covered in the works of the following Kazakh researchers: A.Zh. Zhanbosinova (Zhanbosinova, 2015: 264-275), N.D. Nurtazina (Nurtazina, 2008: 36), S.T. Rysbekova (Rysbekova, 2014: 25-30), co-authors A.B. Musagulova and K.D. Arystanbekova (Musagulova, Arystanbekova, 2014: 26-33). These authors agree that the the process of building state-religious relations in Kazakhstan in the 20-30s of the last century was ambiguous and complex, and the transition to harsh measures since the late 1920s is interpreted as a general political trend of the Bolshevik course to intensify the class struggle.

In modern Russian historiography, the activities of the UMA of the USSR are considered in the works of A.A. Slezin (Slezin, 2013: 125-189), S.V. Pokrovskaya (Pokrovskaya, 2007: 38), they provide a deep source analysis of the activities of the SVB. A number of authors has studied the regional aspects of the organization's activities. R.R. Suleimanov considers the activities of the UMA on the materials of the Tatar ASSR (Suleimanov, 2015 16-52), N.Yu. Streletsh uses materials from the Orenburg region (Streletsh, 2012: 164-170). The authors L.V. Tabunshchikova, A.V. Shadrina and T.K. Chaikin wrote about the features of the work of the Union of Militant Atheists on the Don Land in 1929-1941 (Tabunshchikova, 2017: 172-176; Tabunshchikova, 2021: 380; Shadrina, 2018: 49-55; Chaikin, 2020: 91-98). Bardileva Yu. P. analyzes the course of anti-religious propaganda in the European north of Russia (Bardileva, 2011: 42-49). The regional approach of researchers to the study of the subject is quite justified, since the activities of the organization in different regions of the country differed, the choice of forms and methods of anti-religious struggle was influenced by the «zeal» and competence of local officials, atheist activists.

Analysis

Since the mid-1920s, anti-religious propaganda in the country has been carried out by the public organization Union of Atheists (UA). The prerequisite for the creation of the organization was the publication since 1922 of the all-Union newspaper «Bezbozhnik» (Atheist), around which the Society of Friends of the Newspaper was formed. In 1925, the Society was transformed into the all-Union organization «Union of Atheists». At the First Congress of Correspondents of the Bezbozhnik newspaper and members of the Society of Friends of the Newspaper in Moscow in April 1925, the charter of the organization was adopted and the central council was elected. The printed organ of the Union was the magazine of the same name, published by the Moscow Committee of the RCP (b).

Since the beginning of its activities, the Security Council received support and assistance from public organizations and party bodies. The construction of the organizational structure of the Union was carried out with the assistance of party organizations. They developed and sent out detailed instructions for the creation and operation of national groups of the Union. The instruction of the Central Council of the USSR Security Council defined the tasks of national groups as follows: training propagandists in their native language and conducting anti-religious propaganda among their people. To this end, in each group of the members, those candidates were elected who spoke the national language, knew the life and religion of their people very well. Of the most advanced in matters of religion, a section secretary was appointed, whose duties included further internal organizational work (GASKO. F. 1606. Op. 1. D. 1. L. 41). In addition, the central council of the Security Council developed and sent to the regions exemplary work plans indicating the main areas of work.

Based on central instructions, republican and provincial authorities developed and sent to the districts more detailed recommendations, which regulate the activities of local groups and take into account the confessional composition and characteristics of the regions. The instructive letter to the group of the Security Council in Kokshetau stated that “the local group of the Security Council in its area is working to record the activities of all religious organizations, their religious activists, is expanding the work with the believers, exposing the reactionary meaning of religion and helping them to free themselves from religion, to become an atheist! » (GAAO. F. 3274. Op. 1. D. 32. L. 3). In a letter of instruction from the chairman of the North-Kazakhstan provincial bureau of the Security Council in August 1925, the district groups were given the following tasks: to carry out a campaign by subscribing to the newspaper and the *Bezbozhnik* magazine and to regularly send a report on the work of the group to the PB (provincial bureau) (GASKO. F. 1606. Op 1. D. 1. L. 28). It was recommended that everyone wishing to join the Security Council accept an application and apply for membership, issue membership cards and receive membership fees from them (GAAO. F. 3274. Op.1. D. 32. L. 2). Detailed instructions to the groups were not given by chance; local features were taken into account - the high religiosity of the population and the lack of experience of anti-religious propaganda among local officials.

The composition of the local groups of the Union included people of different nationalities and age groups, party members and non-party members, as evidenced by archive data (GASKO. F. 1606. Op. 1. D. 1. L. 15-16).

Table 1 – Information on the composition of groups of atheists at the provincial courts of the Akmola region dated June 22, 1925

Name of the groups	Tot. number of group members	total number of group members							
		Male	Female	Non party	Russians	Kirgiz	Others	From 17 till 35	Over 35 years old
Group of atheists at the provincial court of Petropavl	2	0		4	4			7	5

Group of atheists at the Akmola provincial court	0	8		3	3			6	4
Group of atheists at the provincial court of Kokchetau	8	2		0	1			9	9

The UMA had a clearly structured scheme for accounting for the number of its members and the receipt of funds. For each member, a registration card was issued, in which detailed data of a member of the organization were entered (GAGN. F. 32. Op. 1. D. 96. L. 21, 36). The size of contributions for members of urban groups was 5 kopecks, for village ones – 2 kopecks. Persons who did not have personal income and if they were the unemployed, Red Army soldiers, students, then they were exempted from obligations to pay dues. The groups on a quarterly basis carried out the collection of membership dues, funds were deducted to higher bodies. Since 1937, contributions were deducted according to a new grade: entrance fees: for ordinary Red Army and Red Navy men – 5 kopecks, for everyone else – 15 kopecks. Population groups differentiated membership dues (GAAO. F. 3274. Op. 1. D. 32. L. 4). In addition to deductions from membership dues, the organization had other sources of cash and other material resources; the party and various state institutions financed the Union of Atheists (Strelets, 2012: 169).

Anti-religious activities were carried out under the slogan of transforming the culture and way of life of the population, rejecting religious holidays and replacing them with Soviet ones. In this sense, the anti-religious campaign took place in the provinces of the republic according to a general scheme and included mainly the struggle against the holding of religious holidays: Easter, Christmas, Christmastide, Eid al-Adha, Ramadan, etc. (GAGN. F. 116. Op. 1. D. 70. L. 107). With the approach of religious holidays, the agenda of meetings of the city and district councils of the Union of Atheists certainly raised the question of conducting anti-religious work. All groups before the onset of these holidays were recommended to work out issues at meetings (GASKO. F. 1606. Op. 1. D. 1. L. 10).

Despite detailed instructions, the work of the UA groups in the republic was unsatisfactory. The Regional Organizing Bureau of the Union was created only in the late 1920s. At the same time, the deployment of groups in the local places actually began. In a circular letter from KazTU (trade union council) dated January 28, 1928, it was reported, «circles of atheists and groups of the Union of atheists have an extremely weak distribution in the KazSSR.» In the report of the Kustanai District Party Committee to the Kazakh regional Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks on the state of anti-religious propaganda in the district as of June 1928 it was noted that the District Organizing Bureau of the Atheists Union was created in October 1927, “no work was carried out, a new composition of the Organizing Bureau of the Atheists Union was elected, which began to work” (AP RK. F. 141. Op. 1. D. 2251. L. 26-27).

The situation was no better in the volosts of the Akmola region. The results of a survey by a special commission of volost reading homes in 1929 showed that “anti-religious work is not being carried out; there were cases and various speeches that repelled and aggravated

the population, since the majority of the surrounding masses are sectarians” (GAGN. F. 116. Op.1. D. 70. L. 370). In the Estonian, German, Tatar villages of the Akmola region in the 1920s, the believing population prevailed. Teachers and political education workers could not cope with the tasks of anti-religious propaganda (GAGN. F. 116. Op.1. D. 70. L. 398). Even more difficult was the work of drawing the women into anti-religious work. “As before, the church, the old woman, the healer represent great authority for women. There are few circles of atheists,” noted the commission (GAGN. F. 116. Op.1. D. 70. L. 107).

The peculiarity of anti-religious propaganda in Kazakhstan was that the atheists had to fight against different confessions. The most persistent centers of religiosity remained in Kazakh villages, where the traditions of Islam were strong, as well as in settlements where national minorities lived compactly, characterized by a high level of religiosity and the focus of sectarianism. It was difficult to conduct anti-religious propaganda in such areas. In comparison with them, Russian-speaking cities quickly acquired an “atheistic appearance”.

After discussing the results of anti-religious work in a number of regions of Kazakhstan, officials concluded that anti-religious work should be carried out “through in-depth study of issues of a natural science nature, agricultural circles, raising scientifically sound and at the same time environmentally friendly questions in reading houses. To involve paramedics, veterinarians, agronomists, and other cultural workers in the village for this work” (GAGN. F. 116. Op.1. D. 70. L. 374). The topics of anti-religious lectures corresponded to the task of introducing natural science knowledge to the masses: “Espionage – sabotage under the brand of religion”, “History of life on earth”, “Communism and religion”, “The origin of the class essence of Easter”, “Defense of the USSR and religion” (GAYUKO. F. 385. Op. 1. D. 25. L. 39).

Trade union organizations, guided by the instructions of the All-Union Central Council of Trade Unions, rendered every possible assistance to the groups of the Union, trying to involve as many people as possible in the groups (AP RK. F. 141. Op. 1. D. 2251. L. 27). Party and Komsomol agitators were actively involved in the work. Short-term courses and anti-religious workers’ universities began to open in the republic. In 1929, anti-religious workers’ universities with Russian and Kazakh branches were opened in the cities of Kustanai and Uralsk, with 60 students each (GAAO. F. 25. Op. 1. D. 146. L. 1). Trade unions, Komsomol organizations, women’s organizations, as well as unions of atheists were sent to universities to train their employees (Preodolevaya “the religious influence of Islam ...”, 1990: 200).

Since 1928, in the USSR, with the announcement of the course of the “offensive of socialism along the entire front,” large-scale persecution of religion began, and propaganda grew into a fierce struggle against the religious worldview. With the issue of the Decree of the All-Russian Central Executive Committee and the Council of People’s Commissars of the RSFSR of April 8, 1929 «On Religious Associations», the fight against religion enters a new stage. In Kazakhstan, an anti-religious policy was carried out in conjunction with the announced course of the secretary of the Kazkraikom (Kazakh district committee), I. Goloshchekin, towards the sovietization of the Kazakh village (Nurtazina, 2008: 13). The struggle against religion acquired a tough and uncompromising nature of class confrontation and was expressed in the mass seizure and closing of objects of religious worship, in the persecution of clergy of all faiths. The directive letter of the Kazkraikom of the All-Union Communist Party of Bolsheviks “On measures to strengthen anti-religious propaganda through the Atheists Union” announced a course towards turning the Atheists Union into a mass organization and indicated that when organizing new groups of the Atheists Union, special attention should be paid to those areas where there is a special influence of religious organizations (AP RK, F. 141, Op. 1, D. 2807. L. 32).

Introducing into the public consciousness the theory of the aggravation of the class struggle in the process of building socialism, the Soviet government now fought religion as not an «abstract idea of God», but as a «counter-revolutionary force» (Slezin, 213: 180). In an appeal to the chairmen of the district organizing bureaus of the Atheists Union, it was emphasized that the masses needed to be shown that “mullahs, ishans and other preachers of religion, together with Trotsky-Bukharin and national-fascist gangs, under the guise of religious holidays, will conduct hostile work aimed at undermining the socialist economy, to strengthen religious obscurantism”(GAAO. F. 25. Op. 1. D. 146. L. 2). Here is an excerpt from the text of the lecture “Espionage and sabotage under the guise of religion” by the executive secretary of Karaganda Council of the UMA Galiyev: “Church and sectarian leaders provided assistance to right-wing Trotskyist and bourgeois nationalists. The sworn enemies of the people were praised in churches and chapels. ...These bandit «brothers in Christ», put together enemy gangs, organized deserters, interfered with the strengthening of the defense power of the Soviet republic and at the same time declared their «recognition» of Soviet power and «sympathy» with the ideas of communism (GAAO. F. 25. Op. 1. D. 170. L. 47, 52).

The turning point in the activities of the Union was the II Congress, held in 1929, at which the organization was renamed the Union of Militant Atheists (UMA). The name change did not mean a change in the nature, structure and content of the organization’s activities, but emphasized even greater determination in the fight against the religious worldview of the Soviet people. The congress outlined a number of tasks to transform the UMA into mass organizations and increase the pace of anti-religious propaganda among the population (AP RK. F. 141. Op. 1. D. 2803. L. 104). Since 1929, the UMA moved from moderate forms of struggle against religion to harsh administrative-command methods of suppressing the religious worldview. With the participation of small groups and activists of the UMA, there was a massive closure of churches and mosques. Religious, iconic buildings were transferred to clubs, libraries, and warehouses. It is at this stage that the active persecution of believers and the suppression of religion in all its manifestations begins.

On October 19, 1930, the Decree of the Kazregionkom of the All-Union Communist Party of Bolsheviks “On the immediate tasks of anti-religious work in the KazSSR and the creation of the Regionorgburo of the Union of Atheists” was issued. It noted, «the godless movement of the masses took place spontaneously and in an unorganized manner», expressed mainly in the closure of churches and mosques, was associated with mass manifestations of such excesses as administration, insulting religious feelings, which «led to the strengthening of the position of the kulaks and the bayist». The resolution determined further tasks – to create regional organizing bureaus and hold regional conferences of atheists; establish two staff positions in the regional apparatus of the UMA; organize regional short-term courses for the training of grassroots workers; increase the issue of anti-religious literature in the Kazakh language and systematically cover the issues of anti-religious struggle in the pages of newspapers (Preodolevaya “the religious influence of Islam”..., 1990: 222).

The forms of anti-religious propaganda in the 1930s differed little from those of the past; through the efforts of atheists, anti-Urazine, anti-Easter and anti-Christmas campaigns were regularly carried out. In working with the Muslim population, emphasis was placed on exposing the “reactionary” nature of Muslim holidays: “The enemies of the people seek to incite religious fanaticism during the days of Uraza and Uraza-Bayram, preaching the need for strict observance of Islam by believers, they are trying to undermine their physical and

spiritual strength, distract their attention is from socialist construction, from the struggle against the enemies of socialism” (GAAO. F. 25. Op. 1. D. 146. L. 3). The UMA started anti-religious work among women homemakers, in collective farms, house administrations, and in hostels. There were readings, talks, artistic evenings, excursions. They used propaganda materials from the newspapers and magazines «Godless» and «Anti-religious». However, despite the extensive activity in the first half of the 1930s, researchers consider this time to be a period of decline in the activities of the UMA. For many, membership in the organization became a formality (Tabunshchikova, 2017: 174).

In the second half of the 1930s, the anti-religious struggle in the republic was gaining momentum. A number of circumstances contributed to this. First, the data of the All-Union Population Census of 1937 showed that two-thirds of the country’s population consider themselves believers. This testified to the failure of anti-religious work and could not but alert the authorities (Pokrovskaya, 2007: 22). Secondly, an inspection of the state of anti-religious propaganda, carried out during the period of preparation for the elections to the Supreme Soviet of the USSR, showed that the regional and district organizing bureaus of the UMA did not actually conduct any activity, in many districts the groups of the UMA were not organized. In the South Kazakhstan region, out of 23 districts, there were only 4 districts, in East Kazakhstan region out of 28 – in 21, in Almaty region out of 27 – in 15 districts. In the Almaty and Aktobe regions, the organization «turned out to be the enemies of the people – national fascists and Trotskyists, who ruined this work, the organizations do not have any account of members, assets, there is no elected district council of the UMA» (GAAO. F. 3274. Op.1. D. 32. L. 62). Thirdly, at the first congress of the CP (b) K in 1937, it was stated, «anti-religious propaganda is a completely forgotten and abandoned area of party work.» At the congress, it was proposed to the regional committees, city committees and district committees of the CP (b) K to restore anti-religious propaganda, to allocate the best propaganda forces for its conduct, to organize widely the groups of the union of atheists, to unite around them an anti-religious activist from propagandists, scientists, teachers, doctors, agronomists, systematically conduct anti-religious lectures and discussions.

After the congress, local work began on the implementation of its decisions. In the areas most religiously covered, it was allowed to have a released worker as part of the UMA district bureau. In order to intensify anti-religious work and provide practical assistance, instructors from the Regional Organizational Bureau of the UMA were sent to such areas (GAAO. F. 25. Op. 1. D. 146. L. 6.) Following the recommendations «from above», the regional authorities involved members of the UMA in the production Stakhanov brigades, held rallies of atheistic labour leader workers (GAAO. F. 3274. Op.1. D. 32. L. 3).

In the 1930s, socialist competitions for the best production of anti-religious propaganda were widely practiced. For example, the Regional Council of the UMA of the South Kazakhstan region competed with the Kyzyl-Orda and Aktobe regional councils of the UMA (GAYuKO. F. 385. Op.1. D. 25. L. 39). The groups of the UMA at the Kokchetav prison, where an anti-religious circle conducted its work, competed with the groups of Atbasar prison (GAAO. F. 25. Op. 1. D. 146. L. 65). In 1939, the Kazakh groups of the UMA supported the proposal of the Aktyushin group, in the Ryazan region, to hold an all-Union competition for the best organization of work (GAAO. F. 25. Op. 1. D. 170. L. 3).

In accordance with the instruction of the Central Council of the USSR UMA, issued in 1939, the first Republican Congress of the UMA of Kazakhstan decided to apply actively

artistic methods of anti-religious struggle. To do this, they used the potential of local history museums, opened a central anti-religious museum and provided it with personnel, created a branch of the anti-religious museum in the city of Turkestan in the mosque of Khoja Akhmet Yasawi (GASKO. F. 3272. Op. 1. D. 346. L. 55).

The effectiveness of the work of the UMA organizations was assessed by such indicators as the number of created small groups, the number of members in them, the number of events held and lectures delivered. Apparently, not by chance, by the end of the 1930s in the republic there was an increase in the number of groups of atheists and their members. In Chimkent city and districts of the South Kazakhstan region, according to data as of 01.08.1939, 457 UMA groups were organized: production – 42, collective farm – 234, school – 96, Soviet – 85. They consisted of 14840 people. Of these: workers – 1928, collective farmers – 8648, students – 4264. Including members and candidates of the Communist Party – 1083, Komsomol members – 294 (GAYuKO. F. 385. Op. 1. D. 25. L. 2). There are 58 small groups with 2667 members in the Pakhta-Aral region. In Keles region, 38 small groups were active, uniting 1195 members (GAYuKO. F. 385. Op. 1. D. 25. L. 39). According to the Union of Militant Atheists of Kazakhstan, as of April 1939, the number of its members was 82,107 people, united in 3,362 small groups. As of January 1, 1940, the UMA of Kazakhstan consisted of 4657 groups, and the total number of members made up 148173 people (AP RK. F. 708. Op. 1. D. 859. L. 15).

Despite the increased activity of the UMA in everyday life, the population tacitly continued to observe religious rites and holidays (GAAO. F. 25. Op. 1. D. 146. L. 65). The highest officials did not deny these facts either. In the report of the Chairman of the Council of the UMA of Kazakhstan, Ibragimov, it was noted that «churchmen, mullahs and sectarians are trying to use every gap in the production of anti-religious propaganda... they are campaigning for the restoration of mosques and churches, for the observance of religious holidays and fasts, for visiting holy tombs and mazars...» (AP RK. F. 708. Op. 1. D. 591. L.11).

Results

1. The organization and activities of the Union of Atheists in Kazakhstan took place under the direct supervision and in accordance with the recommendations of the Central Council of the Union of Atheists of the Workers of the USSR.

2. The history of the Union's activity in Kazakhstan in the pre-war period can be conditionally divided into two stages. The first stage from 1926 to 1929 is the period of formation, characterized by the formation of the organizational structure and the beginning of the activities of the Union. The second stage from 1929 to the end of the 1930s is the stage of reorganization of activities and the transition to harsh the methods of fighting against religion.

3. At the first stage, the activities of the UMA were aimed at organizing anti-religious propaganda and using moderate methods of combating religion. At the second stage, the anti-religious struggle was declared a class struggle aimed at completely eradicating the religious worldview from the consciousness of the masses. An increase in the number of local groups of the Union and members in them characterize the stage.

Conclusion

In conclusion, it should be noted that the activities of the UMA organization in Kazakhstan had their own characteristics and difficulties, due to the motley confessional composition

of the population of the republic. Anti-religious agitation propaganda was carried out by deploying the groups of the Union and circles of atheists, red yurts and women's clubs, publishing magazines and newspapers, brochures and posters, and lecturing. Various forms and methods of anti-religious agitation and propaganda were used, but overall the work was carried out haphazardly and ineffectively. The reasons were not only the lack of educated personnel capable of resisting the religious worldview of the population, but also the formal attitude to the anti-religious struggle of officials at both the republican and regional levels. The reorganization of the Union in the late 1920s, the support of party, public and state bodies practically did not contribute to the effectiveness of the organization.

Reference

- Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). ФФ. 141, 708.
- Бардилева Ю.П., 2011. Антирелигиозная пропаганда на европейском севере России по материалам журналов «Антирелигиозник» и «Безбожник» (1925-1941 гг.) // Вестник СПбГУ. Сер. 2. Вып. 3. С. 42-49.
- Государственный архив Акмолинской области (ГААО). ФФ. 25, 3274.
- Государственный архив г. Нур-Султан (ГАГН). ФФ. 32, 116 с.
- Государственный архив Северо-Казахстанской области (ГАСКО). ФФ. 1606, 3272.
- Государственный архив Южно-Казахстанской области (ГАЮКО). Ф. 385.
- Жанбосинова А.С., 2015. Кампания по изъятию религиозных ценностей в 20-е гг. XX века как метод борьбы с культом // Народы и религии Евразии. №8. С. 264-275.
- Мусагулова А.Б., Арыстанбекова К.Д., 2015. Борьба советской власти против религии и ее отрицательные последствия в национальном самосознании // Вестник КазНПУ. №1. С. 26-33.
- Нуртазина Н., 2008. Борьба с исламом. Религиозная политика советской власти в Казахстане в 20-40-е годы XX века. Алматы: Қазақ университеті. 36 с.
- Покровская С.В., 2007. Союз воинствующих безбожников СССР: организация и деятельность (1925-1947): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.02. Москва. 38 с.
- Преодолевая религиозное влияние ислама (из опыта Коммунистической партии Казахстана). 1917 – начало 1930-х годов, 1990. Алма-Ата: Казахстан. 255 с.
- Рысбекова С.Т., 2014. Изменение религиозной политики государства в Казахстане (20-е годы XX века) // Вестник Академии знаний. №2 (9). С. 25-30.
- Слезин А.А., 2013. Антирелигиозное наступление советского государства в 1927-1929 гг. // Социодинамика. № 5. С. 25-189.
- Стрелец Н.Ю., 2012. Возникновение и деятельность Союза воинствующих безбожников в 1920–1940 годы в Оренбургской области // Вестник ОГУ. №7 (143). С. 164-170.
- Сулейманов Р.Р., 2015. Союз воинствующих безбожников в Татарской АССР в 1920-е годы // Мусульманский мир. №2. С. 16-52.
- Табунщикова Л.В., 2017. Союз воинствующих безбожников на Донской земле: вехи истории (1929-1941 гг.) // Исторические, философские и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота. № 12 (86). Ч. 1. С. 172-176.
- Табунщикова Л.В., 2021. Церковь и советская власть на Дону: церковно-государственные отношения на территории Донской (Ростовской) области (1920-1943 гг.). Ростов-на-Дону – Таганрог: изд-во Южного федерального университета. 380 с.
- Шадрина А.В., 2018. Особенности положения Донской и Новочеркасской епархий в Донской республике в 1918-1919 гг. // Социальное противостояние и его проявления на юге России в XX – начале XXI в. (к столетию начала Гражданской войны и образования Донской республики): материалы Всероссийской научной конференции. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН. С. 49-55.

Чайкин Т.К., 2020. Особенности освещения антицерковных акций 1922 г. в донских периодических изданиях // Научная мысль Кавказа. № 3 (103). С. 91-98.

Reference

AP RK – Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. FF. 141, 708.

Bardileva Yu.P., 2011. Antireligioznaya propaganda na evropeyskom severe Rossii po materialam zhurnalov «Antireligioznik» i «Bezbozhnik» (1925-1941 gg.) [Antireligious propaganda in the European North of Russia based on the materials of the magazines «Antireligious» and «Atheist» (1925-1941)]. Vestnik SpbGU [Bulletin of St. Petersburg State University]. 2 (3). P. 42-49. [in Russian].

Chaykin T.K., 2020. Osobennosti osveshcheniya antitserkovnykh aktsiy 1922 g. v donskikh periodicheskikh izdaniyakh [Features of the coverage of the anti-church actions of 1922 in the Don periodicals]. Nauchnaya mysl' Kavkaza [Scientific thought of the Caucasus]. 3(103). P. 91-98. [in Russian].

GAAO – Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of the Akmola region]. FF. 25, 3274.

GAGN – Gosudarstvennyi arkhiv g. Nur-Sultan [The State Archive of the Nur-Sultan city]. FF. 32, 116

GASKO – Gosudarstvennyi arkhiv Severo-Kazakhstanskoi oblasti [State Archive of the North Kazakhstan region]. FF. 1606, 3272.

GAYuKO – Gosudarstvennyi arkhiv Yuzhno-Kazakhstanskoi oblasti [State Archive of South Kazakhstan region]. F. 385 p.

Musagulova A.B., Arystanbekova K.D. 2015. Bor'ba sovetskoj vlasti protiv religii i ee otritsatel'nye posledstviya v natsional'nom samosoznanii [The struggle of the Soviet government against religion and its negative consequences in national consciousness]. Vestnik KazNPU [Bulletin of KazNPU]. 1. P. 26-33 [in Russian].

Nurtazina N., 2008. Bor'ba s islamom. Religioznaya politika sovetskoj vlasti v Kazahstane v 20-40-e gody XX veka [Struggle against Islam. Religious policy of the Soviet government in Kazakhstan in the 20-40s of the XX century]. Almaty: Qazaq universiteti. 36 p. [in Russian].

Pokrovskaya S.V., 2007. Soyuz voinstvuyushchikh bezbozhnikov SSSR: organizatsiya i deyatel'nost' (1925-1947). Avtoref. diss. na soisk. uch. st. kandidata istor. Nauk [The Union of Militant Atheists of the USSR: organization and activity (1925-1947). Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 07/00/02. Moscow. 38 p. [in Russian]

Preodolevaya religioznoe vliyanie islama (sbornik dokumentov i materialov) (1990) [Overcoming the religious influence of Islam (collection of documents and materials)]. Alma-Ata: Kazakhstan. 256 p. [in Russian].

Rysbekova S.T., 2014. Izmenenie religioznoy politiki gosudarstva v Kazahstane (20-e gody KhKh veka) [Changes in the state religious policy in Kazakhstan (the 20s of the twentieth century)]. Vestnik Akademii znaniy [Bulletin of the Academy of Knowledge]. 2 (9). P. 25-30. [in Russian].

Shadrina A.V., 2018. Osobennosti polozheniya Donskoy i Novocherkasskoy eparkhiy v Donskoy respublike v 1918-1919 gg. [Features of the situation of the Don and Novocherkassk dioceses in the Don Republic in 1918-1919]. Sotsial'noe protivostoyanie i ego proyavleniya na Yuge Rossii v XX – nachale XXI v.: materialy Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii [Social confrontation and its manifestations in the South of Russia in the XX – early XXI century: materials of the All-Russian Scientific Conference]. Rostov-na-Donu: Izd-vo YuNTs RAN. P. 49-55. [in Russian].

Slezin A.A., 2013. Antireligioznoe nastuplenie sovetskogo gosudarstva v 1927-1929 gg. [Antireligious Attack by the Soviet State in 1927-1929]. Sotsiodinamika [Sociodynamics]. 5. P. 125-189. [in Russian].

Strelets N.Yu., 2012. Vozniknovenie i deyatel'nost' soyuza voinstvuyushchikh bezbozhnikov v 1920-1940 gody v Orenburgskoy oblasti [The emergence and activity of the Union of militant Atheists in 1920-1940 in the Orenburg region]. Vestnik OGU [Bulletin of OSU]. 7(143). P. 164-170. [in Russian].

Suleymanov R.R., 2015. Soyuz voinstvuyushchikh bezbozhnikov v Tatarskoy ASSR v 1920-e gody [The Union of Militant Atheists in the Tatar ASSR in the 1920s]. Musulmanskii mir [The Muslim world]. 2. P. 16-52. [in Russian].

Tabunshchikova L.V., 2017. Soyuz voinstvuyushchikh bezbozhnikov na Donskoy zemle: vekhi istorii (1929-1941 gg.) [The league of militant atheists on the Don Land: milestones of history (1929-1941)]. Istoricheskie, filosofskie i yuridicheskie nauki, kul'turologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki [Historical, philosophical and legal sciences, cultural studies and art criticism. Questions of theory and practice]. Tambov: Gramota. 12(86). P. 172-176. [in Russian].

Tabunshchikova L.V., 2021. Tserkov' i sovetskaya vlast' na Donu: tserkovno-gosudarstvennye otnosheniya na territorii Donskoy (Rostovskoy) oblasti (1920-1943 gg.) [Church 'and Soviet Power' on the Don: Church-state relations on the territory of the Don (Rostov) region (1920-1943)]. Rostov-na-Donu – Taganrog: izdatel'stvo Yuzhnogo federal'nogo universiteta. 380 p. [in Russian].

Zhanbosinova A.S., 2015. Kampaniya po iz yatiyu religioznykh tsennostey v 20-e gg. XX veka kak metod bor'by s kul'tom [The campaign for the seizure of religious values in the 20s of the XX century as a method of combating the cult]. Narody i religii Evrazii [Peoples and Religions of Eurasia]. 8. P. 264-275. [in Russian].

***Ғ.А. Алпыспаева**

*С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан,
(E-mail: galpyspaeva@mail.ru)*

**Байланыс үшін автор: galpyspaeva@mail.ru*

Ө.Ж. Бекмаганбетов

*С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан,
(E-mail: umirbai_bg@mail.ru)*

М.И. Байгошкарлова

*С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан,
(E-mail: magrishat@mail.ru)*

1920-1930 жылдары Қазақстандағы жауыққан құдайсыздар одағының қызметі¹

Аннотация. Жауыққан құдайсыздар одағы (ЖҚО) ерікті қоғамдық ұйым ретінде құрылып, дінге қарсы күресуді көздеген. Осы мақсатты кең көлемде жүзеге асыру үшін өлкелік, губерниялық, уездік және болыстық кеңестер құрылған. Белсенді атеистерден тұратын аймақтық бөлімшелер бұл одақтың ұйтқысына айналған. Авторлар 1920-1930 жылдары Қазақстандағы құдайсыздар одағының аймақтық бөлімшелері қызметіне кешенді талдау жасап, олардың құрылымдық ерекшеліктерін, дінге қарсы насихаттың сипаты мен мазмұнын ашып көрсетеді. Сонымен қатар, мақалада мұрағат дереккөздеріне дискурсивті талдау жүргізіліп, ЖҚО аймақтық бөлімшелерінің құрылу тарихы, даму кезеңдері, қызметінің негізгі бағыттары, бұқараның діни дүниетанымымен күресінің формалары мен әдістері зерттелген.

Зерттеу нәтижелері бойынша Қазақстанда ЖҚО-ның құрылып, қызмет жасауы орталық партия және кеңес органдарынан келіп түскен нұсқаулықтар мен ұсыныстарға сәйкес жүзеге асырылғаны

¹ Зерттеу Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым Комитетінің гранттық қаржыландыру бағдарламасы бойынша «Қазақстандағы мемлекет пен конфессиялар арасындағы қатынастар: XX ғ. басы – 1930 жж. аяғы» жобасы шеңберінде орындалды (жобаның ЖТН: AP0885487).

дәйектеледі. Авторлардың пікірінше, дінге қарсы үгіт-насихаттың әртүрлі нысандары мен әдістері қолданылса да, жұмыс жүйесіз және тиімсіз жүргізілген, өйткені бұқараның діни дүниетанымына қарсы күреске республика халқының көп конфессиялы құрамы, ұлттық азшылықтар шоғырланған облыстар мен аудандардағы діни ахуалдың жағдайы үлкен әсер еткен.

Кілт сөздер: құдайсыздар, дінге қарсы насихат, атеизм, конфессиялар, Кеңес өкіметі, дін, Қазақстан, мұрағат көздері.

***Г.А. Алпыспаева**

*Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина,
Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: galpyspaeva@mail.ru)*

*Автор для корреспонденции: galpyspaeva@mail.ru

О.Ж. Бекмаганбетов

*Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина,
Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: umirbai_bg@mail.ru)*

М.И. Байгошкарлова

*Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина,
Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: magrishat@mail.ru)*

Деятельность Союза воинствующих безбожников в Казахстане в 1920-1930 годы

Аннотация. Союз воинствующих безбожников (СВБ) создавался как массовая добровольная общественная организация, ставившая своей целью борьбу с религией во всех ее проявлениях. Главную свою задачу Союз видел в том, чтобы эффективно выстроить организационную структуру, образовать краевые, губернские, уездные и волостные советы с целью массового охвата населения антирелигиозной пропагандой. Основным структурным элементом Союза являлась местная ячейка, ядро которой состояло из активных безбожников. Авторами предпринята попытка дать комплексный анализ деятельности региональных ячеек Союза безбожников в Казахстане в 1920-1930-е годы, показать особенности построения организационной структуры, характер и содержание антирелигиозной пропаганды. Методом дискурсивного анализа архивных источников изучена история образования региональной организации СВБ, обозначены этапы ее развития, рассмотрены основные направления деятельности, формы и методы борьбы с религиозным мировоззрением масс.

По результатам исследования установлено, что организация и деятельность СВБ в Казахстане осуществлялась в соответствии с инструкциями и рекомендациями, поступающими из центральных партийных и советских органов. Применялись разные формы и методы антирелигиозной агитации и пропаганды, но в целом работа велась бессистемно и малоэффективно. Борьба с религиозным мировоззрением масс осложнялась пестрым конфессиональным составом населения республики и состоянием религиозной ситуации в тех районах и волостях, где компактно проживали национальные меньшинства.

Ключевые слова: безбожники, антирелигиозная пропаганда, атеизм, конфессии, советская власть, религия, Казахстан, архивные источники.

Information about authors:

Alpyspaeva Galia Aytpaevna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History of Kazakhstan, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Zhenis Ave, 62, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0002-0672-8292>

Scopus Author ID: 57202775968

Bekmaganbetov Omirbaj Zholdybekovich, Candidate of Historical Sciences, Head, Department of History of Kazakhstan, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Zhenis Ave, 62, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

Baigoshkarova Magrisha Imangalieвна, Senior lecturer, Department of Foreign Languages, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Zhenis Ave, 62, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Алпыспаева Гәлия Айтбайқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан тарихы кафедрасы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Жеңіс даңғылы, 62, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0002-0672-8292>

Scopus Author ID: 57202775968

Бекмаганбетов Әмірбай Жолдыбекұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, меңгеруші, Қазақстан тарихы кафедрасы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Жеңіс даңғылы, 62, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Байгошқарова Мағришат Иманғалиқызы, аға оқытушы, шетел тілдері кафедрасы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Жеңіс даңғылы, 62, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Сведения об авторах

Алпыспаева Гәлия Айтпаевна, доктор исторических наук, профессор, кафедра истории Казахстана, Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, пр. Женис, 62, Нур-Султан, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0002-0672-8292>

Scopus Author ID: 57202775968

Бекмаганбетов Омірбай Жолдыбекович, кандидат исторических наук, заведующий кафедры истории Казахстана, Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, пр. Женис, 62, Нур-Султан, Республика Казахстан.

Байгошқарова Мағришат Иманғалиевна, старший преподаватель, кафедра иностранных языков, Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, пр. Женис, 62, Нур-Султан, Республика Казахстан.

«Күлтегін», «Білге қаған» және «Тоныкөк» жырларындағы ортақ мотивтер: көне түркілік дүниетаным бейнесі¹

Г. Гүлсевин^a, *С. Құлбарақ^b,

^aТүркия мемлекеттік Түрік тілі институты, Анкара, Түркия (E-mail: gurer.gulsevin@ege.edu.tr)

*«Дулатитану» ғылыми-зерттеу орталығы, Тараз, Қазақстан Республикасы (E-mail: samen-56@mail.ru) *Байланыс үшін автор:samen-56@mail.ru

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
көне түркілік таным, тұлғалық образдар, тарихи шындық, сюжет, монолог, диалог.

XҒТАР 16.01.07

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-58-70>

АННОТАЦИЯ

Тасқа қашалған «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» туындыларында (VIII-IX ғғ.) көк түріктердің дүние туралы түсінігі, наным-сенімі мен әдет-ғұрыптары, басынан кешкен қилы кезеңдері мен мықты мемлекет құрудағы жеке тұлғалардың орны сипатталады. Тарихи-шежірелік жырлардағы көне түркілік дүниетанымды анықтауда «Тәңірі» концептісінің орны ерекше. Жарылқаушы Көк Тәңірі олардың бойына ұлы Түрік мемлекетін құруда айрықша қуат, күш-жігер, жауынгерлік рух берген. Мемлекетаралық дипломатия, мемлекет іргесін нығайтудағы жеңісті жорықтар, дара тұлғалардың мемлекет іргесін нығайтудағы ерекше қызметтері мен олардың өмірден өтуі, бүкілхалықтық деңгейде аза тұтуы, наным-сенімдері мен әдет-ғұрыптары, тіршілік ортасы, табиғатқа қатысы суреттелген. Мақалада сюжеттік байланыстар негізінде «Тәңірі», «Мемлекет», «Қаған», «Батыр», «Ел бірлігі», «Аруақ», тағы басқа микроконцептілер талданады. Уақыттың күрделі сипаты, ел бірлігін сақтаудағы ақылдың қуаты, жау мемлекетке қарсы күрес идеологиясы, тағы басқа белгілер сараланып, ежелгі түркілік «Әлем» концептісінің өзіндік ерекшеліктері қарастырылған. «Білге қаған» жыры мен «Күлтегін» жырында ұқсастық пен ортақ авторлық қолтаңба, пайымдау байқалады. Баяндалатын жорықтар сарынында жақындықтың болуы – жыр қаһармандарының қатар өмір кешуімен, жорықтарға бірлесе аттануымен байланысты. «Білге қаған» жырынан байқалатын басты сипаттың бірі – ата-баба, ағайын-туыс – ұрпақ арасындағы байланыстың аса құрметтелуі. Ежелгі түрік дәстүр-салтында аруақты сыйлау, құрметтеу орныққаны жырда нақтылана түседі. «Тоныкөк» жырында Түрік қағанатының мемлекет болып қалыптасуындағы тарихи кезеңдері баяндалады. Жырда Тоныкөк ұзақ жасаған, ақылман, тек кеңесші ғана емес, қағанға түрік елінің ел болып қалыптасуына өлшеусіз үлес қосқан, қаһарман болып суреттеледі.

Received 22 August 2022. Revised 24 August 2022. Accepted 12 September 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Gulsevin G., Kulbarak S. Common motifs in the «Kultegin», «Bilge Kagan» and «Tonykok» poems: the image of the ancient Turkic worldview // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №3. – P. 58-70. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-58-70>

Дәйексөз үшін:

Гүлсевин Г., Құлбарақ С. «Күлтегін», «Білге қаған» және «Тоныкөк» жырларындағы ортақ мотивтер: көне түркілік дүниетаным бейнесі // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – №3. – 58-70 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-58-70>

¹ Бұл мақала ҚР Білім және ғылым министрлігінің «Көне түркілер дүниетанымындағы концептілер жүйесі» деген ғылыми жоба аясында жазылды.

Кіріспе

Алғаш XVIII ғасырдың басында Орхон-Енисей өзенінің аңғарларынан табылып, еуропалықтардың назарына іліккен құпия жазуы бар құлпытастар (ескерткіштер) XIX ғасырдың соңынан бері тарихи, әдеби, мәтіндік, тілдік және өзге ғылым салалары тұрғысынан күні бүгінге дейін зерттелініп келеді. Бұл жазба ескерткіштердің Түрік қағанаттары тарихын зерттеуде, ежелгі түріктердің дүниетанымы мен тіршілігін, салт-дәстүрін, наным-сенімін, өзге халықтармен қарым-қатысын анықтауда маңызы ерекше екені шығыстанушы ғалымдардың іргелі зерттеулерінде қарастырылған. Мақалада «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жазба ескерткіштеріндегі ортақ мотивтер тілдік-танымдық концепт негізінде талданады. Жазба ескерткіштер сол уақыттағы ежелгі түріктердің ойлау жүйесінен, дүниені тануы мен әлем, кеңістік, уақыт шындығынан құнды мәліметтер береді. Тарихи жырлар – уақыттың көркем бейнесі, тарихи тұлғалардың ой-аңсарлары – сол кезеңнің өткір мәселелері. Ел болудың, мықты мемлекет құрудың қағидалары басты тұлғалардың ой-толғаныстарымен берілген. Сондықтан зерттеуде мәтіндік талдауға баса көңіл бөлініп, ғылыми қорытындылар жасалады.

Материалдар мен әдістер

Ғылымға «Орхон-Енисей жазба ескерткіштері» деген атпен белгілі көне түркі жәдігерлерінің зерттелу тарихы тым тереңде жатыр. XIX ғасыр мен XX ғасырдың бас кезінде көне түркі әдеби тілінің оғыз-қыпшақ, көне өзбек, қыпшақ-оғыз, көне түрікмен т.б. нұсқаларында жазылған жазбалар табылып, оларды тарихи-әдеби-тілдік тұрғыдан зерттелу қолға алынды. Бұл жұмысқа Г. Клапрот, Хаммерь-Пуршал, Г. Вамбери, Ж. Амадес, А. Беверидж, В. Томсен тәрізді Еуропа зерттеушілері үлкен үлес қосты. Орыстың шығыстанушы ғалымдары В.В. Бартольд, В.В. Радлов, С.Е. Малов, Е.Э. Бертельс, А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков, И.В. Стеблева бағалы зерттеулерін арнады. Кейбірі Еуропа және орыс тілдеріне аударылды. Өзбек, әзербайжан, қырғыз, түрікмен, ұйғыр, татар, түрік ғалымдары ортақ мұраны зерттеуге атсалысты. Өкінішке қарай, Н. Атсыз, Н. Банарлы, Ф. Көпрүлузаде, Б. Аталай, Б. Рифат тәрізді түрік ғалымдарының зерттеулері соңғы кезге дейін қазақстандық зерттеушілерге беймәлім болып келді. Көне мұралардың қазақ әдебиеті тарихымен қатыстылығын зерттеуде М. Әуезов, М. Марғұлан, Б. Кенжебаев, Х. Сүйіншәлиев, Ә. Қоңыратбаев, Р. Бердібаев, М. Жармұхамедұлы, М. Жолдасбеков тәрізді отандық аға буын ғалымдар, кейін олардың ісін жалғастырған С. Қасқабасов, Ш. Ыбыраев, Ә. Дербісәлі, А. Егеубай, А. Қыраубаева т.б. еңбек сіңірді. Тілші ғалымдар С. Аманжолов, Ғ. Айдаров, Р. Сыздықова, Қ. Өмірәлиев, М. Томанов, Ә. Құрышжанов, Б. Сағындықов, А. Аманжолов еңбектерінде көне жәдігерлердің тілдік құрамдары тарихи, салыстырмалы грамматика, фонетика тұрғысынан қарастырылды. Мақаланы жазуда түркітанушы ғалымдардың басты ғылыми тұжырымдары басшылыққа алынды. Дегенмен, әрбір ғылыми жұмыстың өзіндік зерттеу тақырыбы, соған орай мақсаты мен міндеті, мәтінді қарастыру, талдау бағыты болады. Зерттеу жұмысында ежелгі көшпенді түркі жұртының дүниетанымындағы «Әлем» концептісі көне түркі көркем мәтіндері – «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жазба ескерткіштері негізінде зерделенді. «Концепт» (лат. *conceptus* «понятие») атауының мәні философияда, филология мен лингвистикада, көркемдік әдіс пен өнер туындысында, оның бағыттарында, әлеуметтік

танымда, жалпы түрлі ғылым салаларында әр түрлі түсіндіріледі. Қазіргі тіл білімінде тілді адамзат мәдениетін түсіндірудің басты бір құралы есебінде зерттеу үрдісі қалыптасқан. Өйткені тіл - адамның ойлау жүйесінің, психикалық табиғатының кілті. Сөйтіп ол ұлтты тануға, оның басынан ерте заманда өткен жайларды анықтауға мүмкіндік береді. Ғалым Н.Ғ. Шаймердинова «Репрезентация в языке древнетюркской картины мира» атты еңбегінде (Шаймердинова, 2009) когнитивтік лингвистика аясында көне түркі Орхон жазба ескерткіштерінің тілін зерттеп, тұрақты қайталанатын сөздерді жүйелеп, ежелгі түркілердің әлемді қабылдауы мен психикалық дүниесін, маңызды құндылықтарын анықтауға болатынын көрсетті. Көркем мәтін бұған дейін көбіне дәстүрлі-құрылымдық талдау аясында зерттелсе, соңғы уақытта адамның когнитивтік белсенділігін тіл арқылы қарастыру артып келеді. Екінші сөзбен тарата айтсақ, көркем мәтінді адам танымымен, ішкі қабылдау және ойлау жүйесімен бірлікте зерттеу когнитивтік әдебиеттанудың өзекті объектісіне айналды. Бұл ыңғайда әдебиеттану ғылымында жүйелі жұмыстар атқарылып келеді. А.С. Аскольдовтің «Концепт и слово» (Аскольдов, 1997), Л.В. Миллердің «Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория» (Миллер, 2000), В.Г. Зусманның «Диалог и концепт в литературе. Литература и музыка»; «Концепт в системе гуманитарного знания» (Михайлова, 2001; Зусман, 2003), И.А. Тарасованың «Художественный концепт: диалог лингвистики и литературоведения» (Тарасова, 2010), «Антология художественных концептов русской литературы XX века» (Васильева, Карпичева, Цуркан, 2013) ұжымдық жинағы, т.б. еңбектерде көркем мәтін қабаттарынан концептіні зерттеудің маңызы туралы ғылыми тұжырымдары басшылыққа алынды.

Талдау

«Күлтегін» (VIII ғ.) – тарихи, батырлық жыр. «Бұл жазуды жазған – Иоллығ-тегін» (Ахметұлы және т.б., 2007: 176) деп авторлығы айқын білінетін тастағы жазу-жыр - Түрік қағанатының құрылуын, салтанат құруын, түрлі тарихи кезеңдерді басынан кешуін, ел басқарған белгілі тарихи тұлғаларын, батырларын сипаттайтын ғажайып мұра.

Жырдағы эпикалық кең құлаш, тарихилық, уақыт тынысын дәл сипаттау, ежелгі түркілік дүниетаным, бүгінгі уақытпен үндескен философиялық толғамды ойлар, композициялық жинақылық, ақ өлең үлгісіндегі ырғақ пен ішкі ұйқас, поэтикалық таным қуаты – түркі халқының шығармашылық мәдениетінің, дүниені тануының биіктігін танытады.

Туындыдан жауынгер түркі халқының байырғы наным-сенімі, дүниенің жаратылысы, кеңістік пен қоршаған ортаға қатысы туралы түсінігі көрініс береді.

«Тәңірі» *концептісі*. Тәңірі – «Күлтегін» жазуындағы басты мотив, ой қазығы. Жыр қуатты «Тәңірі» сөзімен басталады. «Тәңірі» сөзі жырда 15 рет қолданылған.

1. «Жоғарыда көк Тәңірі...» (Ахметұлы және т.б., 2007: 170). Түркілердің түсінігінде Тәңірінің мекені жоғарыда, ғарыш кеңістігінде. Адамзатқа ғарыш кеңістігінің сыры күні кешеге дейін беймәлім, тұңғыық-жұмбақ болғандықтан, оны қиял қуатымен тануға тырысқан. Бұл өз кезегінде түрлі мифологиялық ұғымдарды тудырғаны көне жырлардан белгілі.

2. «Жоғарыда Түрік Тәңірісі...» (Ахметұлы және т.б., 2007: 170) Тәңіріні түрік халқының өз жарылқаушысына теліп айту мәтінде кеңінен қолданылған. Бұл түсінік өзге контекстерде түрленіп, үстемеленіп қайталаанады. Тәңірінің қолдауымен

жеңісті жорықтар болады, Тәңірінің жарылқауымен... қаған болды, ел биледі, халқын жақсылыққа жеткізді... Сөйтіп «Күлтегін» жырының өн бойында Тәңірдің қолдауымен, жарылқауымен деген наным-түсінік алғы кезекке шығады.

3. Түркі халқы Тәңірінің қарғысына ұшырауды – қатерлі де қайғылы, ісің оңға баспайды деп ұғынған. «Түрік, оғыз бектері, халқы, естіңдер! Жоғарыда Тәңірі баспаса, төменде жер айырылмаса, түрік халқы, еліңді, төрінді кім құртады?..» (Ахметұлы және т.б., 2007:171-172), «Тәңірінің, Жердің киесіне ұшырап жау болды...» (Ахметұлы және т.б., 2007:174). Елдің бүлінуі, істің кері кетуі, дос болған елдің жауға айналуы Тәңірінің теріс қарауынан деп қабылдаған.

4. Түркі халқы өмір өлшемі, уақыт Тәңірінің қолында түсінген. «Уақытты Тәңірі жасар, адам баласының бәрі өлмекке туған...» (Ахметұлы және т.б., 2007:174). Өлшеулі ғұмырда аз-көп жасау Тәңірінің билігінде деп есептеген. Бұл түсінік олардың жауынгерлік рухын көтерген.

5. Күлтегіннің дүниеден өтуіне бағытталған: «Ұша бардыңыз. Тәңірде тірлік, иелік кеше беріңіз...» (Ахметұлы және т.б., 2007:176) деп келетін жыр жолында батыр қайтыс болды, жоқ болды, өшті деген ұғым байқалмайды. Түркі халқының түсінігінде рух, жан өлмейді. Сондықтан да халқының салтанат құруына қажырлы қайрат сіңірген Күлтегіннің жаны Тәңірдің иелігінде, шылауында деп біледі. «Ұша барды» деген сөздің синонимі «көкке самғады» деп қабылданады. Тіл, сөз – тарихтың, көне дүниетанымның хабаршысы. Сондықтан да «Тәңірде тірлік, иелік кеше беріңіз...» деген сөздің контекстік мағынасына тереңірек үңілу қажет тәрізді. Мұнда тән өлгенмен, жанның, рухтың өлмейтіні жөніндегі ежелгі түріктердің наным-айқын берілген. Рухтың жасауына сенген түркі жұрты Күлтегін батырдың басына тасқа қашап, жазба ескерткіш қалдырған. Оның рухы кейінгі ұрпағын желеп-жебеп жүреді деп түсінген.

Бұл ретте түркітанушы-ғалым Қ. Сартқожаұлының: «Бұл дүние тіршілік-тірлік. Ол дүниеге адамның жаны ұшып кетеді. Жан жоғалмайды. М: Kúltegin qoj jylqa [toquzynčy aj] jiti jigirmike učdy (Күлтегін қой жылы тоғызыншы айдың он жетісі күні ұшты) (КТ. II.14) Бұл сөйлемде Күлтегіннің жаны ұшып кеткенін сөз етіп отыр. Ал, мүрде жерде қалады. Ұшқан жан жоғалмайды. Ол дүниеде не жақсылық, не қиыншылық көреді» (Сартқожаұлы, 2021: 5), - деген тұжырымына қосыламыз.

«Күлтегін» мен «Білге қаған» жырларында ұқсастық пен ортақ авторлық қолтаңба, пайымдау байқалады. Жорықтар сарынында жақындықтың болуы – жыр қаһармандарының қатар өмір кешуімен, жорықтарға бірлесе аттанып, ұрыстың ең бір қиын сәттерін бастарынан бірге өткізуімен байланысты. Сондықтан да бұл жазба ескерткіштер тарихи және әдеби тұрғыдан бірін-бірі толықтырып, тереңдетіп жатқан аса құнды жәдігерлер болып табылады.

Белгілі түркітанушы ғалым Л. Гумилев «Күлтегін» ескерткішіндегі баяндалатын оқиғаларды саралай келіп, таста 732 жылмен мәңгі есте қалдырылған мәтін 716 және 720 жылдар аралығында, одан да дәлірегі 717-718 жылдары құрастырылған болуы керек деген қорытындыға келеді. Ал тарихи деректердің толықтырылуы және ортақ стильдік қолтаңба туралы екі жырдың да авторы Иоллығ-тегіннің болуымен байланыстырады. Тәжірибелі, тарихтың білгірі Иоллығ-тегін ақын шығармасын нақты материалдарымен толықтыру мүмкіндігін орынды пайдаланған (Гумилев, 1994: 330-331).

«Білге қаған» жыры да «Күлтегін» жыры тәрізді Тәңірі сөзімен басталады. Өз өмірлерінің мән-маңызы мен ұлы мемлекет құруы, жеңісті жорықтардың болуы, ата, әке, ағаларының қаған болып, ел басқаруы, олардың елі, халқы үшін игілікті істер

атқаруы – бәрі Тәңірінің қолдауымен деп беріледі. Сондықтан жырда Білге қағанның ел болудағы ерекше еңбегі мен қажыр-қайратын бейнелеуде «Тәңірі текті, Тәңірі жаратқан» деп келетін эпитет қолданылған.

«Білге қаған» жырында Тәңірімен бірге Жер-су түсінігі берілген. Көк түріктер Жер-суды кие тұтып, өзінің жарылқаушысы, қолдаушысы көрген. Жырдағы «Түрік Тәңірісі, киелі Жер-су былай депті...» (Ахметұлы және т.б., 2007:179), «Жоғарыда Тәңірі баспаса, төменде жер тілінбесе...» (Ахметұлы және т.б., 2007:180), «Жоғарыда Тәңірі, киелі Жер-су Ағам қағанның құтын қолдамады...» (Ахметұлы және т.б., 2007: 182), – деп келетін тіркестер осыны аңғартады. Жер-су, айнала табиғатты кие тұту, киесі бар деп ұғыну түрік дүниетанымындағы маңызды ерекшелік, биік мәдениеттілік белгісі болды. Бұл түсінік олардың жан дүниесіндегі Жер-ананы, күллі табиғатты, жаратылысты құрметтеу, оны қорғау, аялау сезімін қалыптастырды. Табиғат-Анаға тек тұтынушы ретінде қарау қаншалықты зиянды екенін қазіргі уақыт көрсетіп отыр. Әлем, дүние танудағы бұл сипат түрік халқының табиғатпен етене жақын, туыстығын білдіреді. Сондықтан да «табиғат – тал-бесік» ұғымы күні кешеге дейінгі ата-бабамыздың сана-сезімінде берік сақталып келді.

«Әлем» концептісі тұрғысынан ой түйгенде, көне түріктер әлемнің, дүниенің жаратылысын тереңге тартпай-ақ өздерінен бастайды. «Жоғарыда көк Тәңірі, төменде жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған» дей келіп, адам баласының үстіне ата-бабам Бұмын-қаған, Істемі қаған таққа отырған деп өздеріне бұрып қысқа қайырады.

Ежелгі түркілік нанымның кейінгі ислам қағидаларынан айырмасы да осыдан көрінеді. Бұл жөнінде: «Түркілердің діни нанымында адамның жаны мәңгі жасайды, олар аруақ бейнесінде тірілердің әрекетіне араласып отырады, заманақырда адам кейпінде қайта оралады. Түркіліктің ислам қағидаларынан айырмасы – мұсылман діні тыйым салатын, өлген адамның рухына бас ию. Осыдан түркілерде ерлік жасап, қаза болған адамдар рухына балбалдар орнату салты қалыптасқан» (Ыбраев, 2014: 140), - дейді дінтанушылар.

«Туыс», «аруақ» концептілері. «Білге қаған» жырынан байқалатын басты сипаттың бірі – ата-баба, ағайын-туыс – ұрпақ арасындағы байланыстың аса құрметтелуі. «Ата-бабам Бұмын қаған, Істемі қаған», «Әкем Елтеріс қағанды, анам Елбілге қатынды...», «Әкем түрік Білге қаған», «Ағам-қаған», «Інім Күлтегінмен, інім Күүлі-чормен...» деп келетін сөз орамдары бір жағы аруақты сыйлауды білдірсе, екіншіден туыстық қатысты, байланысты аса құрметтеу белгісі болып саналады. Ата-баба жолы, әке жолы, аға жолы, іні жолы, анаға құрмет – көк түріктердің этникалық салт-дәстүрінде берік орын алған. Қоғамда әрқайсысының өз орны, қызметі сақталған. Күлтегіннің ағасы Білгені құрметтеп қаған етуі түрік халқының арасындағы жол-жоралғы мен туыстық байланыстың тамыры тереңде екенін білдіреді. Қазақ халқының қанына сіңген бауырмашылдықтың, ағайын-туысқа қатысты жөн-жоралғы мен дәстүр-салттың төркінін, бәлкім, осыдан іздеу дұрыс болар.

Ежелгі түрік дәстүр-салтында аруақты сыйлау, құрметтеу орныққанын «Білге қаған» жыры да нақтылай түседі. Бітік тас жазуының авторы мұнда да Иоллығ-тегін екені анық аталады. «Білге қаған бітігін (жазуын) Иоллығ-тегін мен жаздым. Осыншама барықты, мүсіндерді түрік Білге қағанның аталығы (ұстазы) Иоллығ-тегін мен бір ай төрт күн отырып жаздым» (Ахметұлы және т.б., 2007: 183) дейді. Жырдағы аруақты құрметтеудің басты белгісі – тарихтау. Ата-баба тарихын жаза отырып, Білге қаған заманында халқы,

мемлекет үшін не істеді, қандай қызмет жасады деген сауалға автор жауап береді. Тасқа қашап жыр жазумен аруақты ардақтаумен қатар, тарих үшін қаншалықты маңызды жұмыс атқарылғанын қазіргі уақыт айғақтап отыр.

Елге айрықша еңбек сіңірген тұлғаның өмірден озуы түрік халқы үшін орны толмас қайғыға айналған. Оны ел болып аза тұтқан. Көршілес елдерден көптеген адамдар әр алуан байлық-салтанатымен келіп, көңіл білдірген. Өлікті қадір тұтып, бірлесе жоқтасқан. Қайғыланған халық құлағын, шашын кескен. Білге қағанның қайтыс болуынан жырда осы сипат атап өтіледі: «Бұнша иелік етіп Әкем-қаған ит жылы оныншы айдың жиырма алтысында ұша барды. Доңыз жылы бесінші айдың жиырма жетісінде *киелі орнын* жасаттым. Бұқұқ-тұтұқ [.....] ханы Лисун Тай-сеңүн бастаған бес жүз адам келді. Сәнді қыш ыдыстар, алтын, күміс есепсіз әкелді. *Киелі орынға* жұпар [ағаш] (бәйтерек) тігіп (отырғызып) берді. Шынар ағашын өздері отырғызды. Осыншама халық құлағын, шашын кесті. Жақсы өздік атын (бәсіресін), қара бұлғын, көк тиынын /құндыз/ есепсіз шашып таратты» (Ахметұлы және т.б., 2007: 183), – деп баяндалады жырда. «Орда бұйрығы (қолбасшысы) Себіг Күл-еркін бастаған ылғи қолбасшылар – осыншама бүгінгі бектер Әкем-қағанға ер теңі (үзеңгілес; арқа сүйер, сүйеніш) болды. Ер теңін [ол] мақтан етті. Бүгінгі түрік бектерін, халқын мақтан етіп, марапаттады, сый-сияпат ұсынды. Сонысы үшін Әкем қағанның *мүсін тасың, киелі орнын* түрік бектері, халықтары дайындап әкелді» (Ахметұлы және т.б., 2007: 183), – деп айтылады. Халыққа, мемлекетке ерекше еңбегі сіңген тұлғаны азалау сөйтіп бүкілхалықтық шараға айналған. Бүгінгі біздің ұғымыздағы қабірді Көк түріктер «киелі орын» деп атағаны мәтіннен аңғарылады. Жорықтарда бірге болған үзеңгілес болған адамдардың жерлеу рәсіміне қатысуы ерекше құрмет саналған. Жырда оларды – *ер теңі* деп атаған. Бейіттің басына шынар ағашын, жұпар ағашын егу – өлікті құрметтеу жырда көрініс берген. Жақсы бәсіре аты, түрлі қымбат бұйымдар көпшілікке таратылған. Өлікті жерлеу рәсімінің кейбір белгілері халық арасында күні бүгінге дейін сақталып келе жатқаны байқалады. Сондықтан да Көк түріктердің түрлі дәстүр-салттарының көрінісі ізім-ғайым жоғалып кеткен жоқ, әр алуан өзгерістермен бүгінге жетіп отыр.

Жырдағы басты образ – Білге қаған. Көркем шығармада дүние, кеңістік бейнесі, сол уақыттағы халықтың ой-танымы мен адам психологиясы, қам-қарекеті негізгі кейіпкердің қабылдауымен және сонымен қатар автордың қатысы, көзқарасы арқылы көрініс береді. Осы ыңғайда жырдан VI-VIII ғасырдағы жауынгер түрік халқының дүниетанымы, тіршілік-тынысы автор көзқарасы және образ толғамы арқылы бейнеленген. Білге қағанның өмір дерегі мәтінде нақты айтылады. «Әкем-қаған өлгенде, өзім сегіз жаста қалдым. Ол төрдің үстіне Ағам-қаған отырды» (Ахметұлы және т.б., 2007: 179) дейді. Келесі кезекте «Тәңірі жарылқағаны үшін он төрт жасымда тардуш халқының үстіне шад болып отырдым. Ағам-қағанмен бірге Жасыл өзенге, Шаңдуң жазығына дейін жорық жасадық» (Ахметұлы және т.б., 2007: 179) деп өмір дерегін толықтырады. Мұнда Білге қағанның қаған болғанға дейін-ақ көзге түскені, қаған-ағасымен бірге талай жорықтарға аттанғаны баяндалады. «Күлтегін» жырында батырдың шайқасы, астындағы атының сұрапыл қимылы кеңінен суреттелетін болса, «Білге қаған» жырында «Күлтегінде» қамтылмай қалған жорықтар баяндалады. Жырда басты назар Білге қағанның кескілескен жеңісті жорықтары санамаланып, тарихтап беріледі. «Он жеті жасымда...», «Он сегіз жасымда...», «Жиырма жасымда...», «Жиырма екі жасымда...», «Жиырма алты жасымда...», «Жиырма жеті жасымда...», «Отыз

жасымда...», «Отыз бір жасымда...», «Отыз екі жасымда...», «Отыз үш жасымда...», «Отыз төрт жасымда...», «Отыз сегіз жасымда...», «Елу жасымда...» деп басталып, кімдерге жорық жасады, онда өздерінің жағдайы қандай еді, жорық нәтижесінде қандай жетістіктерге жетіп, халыққа қандай жағдай жасалды деген мәселелер баян етіледі. Бұл жыр жолдарынан Білге қағанның ел тізгінін ұстағандағы жүргізген батыл саясаты, батырлық тұлғасы танылады. Сөйтіп, өмірінің қорытындысын: «Мен он тоғыз жыл шад болып отырдым. Он тоғыз жыл қаған тағында отырдым. Ел тұттым» (Ахметұлы және т.б., 2007: 183), – деп түйеді.

«Күлтегін» және «Білге қаған» жырларынан автор образы – Иоллығ-тегін бейнесі танылады. Ел болашағын көксеген мықты парасат, дарын иесі болып көрінеді. Біріншіден, ол ата-баба тарихын, арман-мұратын, елдік жолын терең ұғынған кең танымды тарихшы. Екіншіден, шығармашылық дәстүрді жақсы игерген дарынды ақын. Оның жырларында батыр тұлғасы мен мемлекет басшысының образы үлкен сүйіспеншілік, мақтанш сезіммен жырланған. Екі жырдың да құрылымы тұтас, тығыз оқиғалық желіге құрылған. Әр оқиғаның басталуы, баяндалуы, түйінделуі және сюжеттік желілердің өзара байланысы толық қамтылған. Бұл жөнінде ғалым Қ. Өмірәлиев құнды пікір білдіреді (Өмірәлиев, 2014: 49).

Түйіндей айтқанда, «Күлтегін» және «Білге қаған» жырында Тәңір концептісі – көне түрік дүниетанымының басты сапалық белгісі болып көрінеді. «Тәңірі» ұғымы қазіргі уақытта да ұмыт болған жоқ. Тәңірі қазірде «Алла» ұғымымен астасып, мағынасын байытқан. «Тәңірі жарылқасын!», «Алла жарылқасын!», «Тәңірі қолдасын!», «Алла қолдасын!» ұғымы бүгінде қатар қолданыла береді. Соның бір көрінісі талантты, кейінгі буын ақыны Ерлан Жүніс өлеңінде былай өрнектелген:

Жазам дедім, қалам берді Тәңірім,
Ашам дедім, ғалам берді Тәңірім,
Қара өлеңді маған берді Тәңірім,
Бар әлемді саған берді Тәңірім! (Намазшамова, 2022: 18)

«Білге Тоныкөк мен өзім Табғаш елінде тәрбиелендім» (Ахметұлы және т.б., 2007: 188) деп басталатын «Тоныкөк» жыры да Түрік қағанатының мемлекет болып қалыптасуындағы тарихи кезеңдерді баяндайды. Жырда Тоныкөк ұзақ жасаған, ақылман, тек кеңесші ғана емес, қағанға түрік елінің ел болып қалыптасуына өлшеусіз үлес қосқан, өзі де әскер бастап жорыққа шыққан қаһарман болып суреттеледі. Жырда автобиографиялық, тарихи-шежірелік сипат бар. Тоныкөктің жас шағында түрік жұрты табғаштарға бағынышты болған. «Түркі халқы қаны болмай Табғаштан бөлінді, қанданды. Қанын қойып және бағынды. Тәңірі сонша дегендей бәлкі Қан бердім. Қағаныңды қойып бағындың, Тәңірі /сені/ өлімші етті. Түркі халқы қырылды, алқынды, жоқ болды. Түркі есір /тұтқын/ халқы жерінде ештеңе қалмады» (Ахметұлы және т.б., 2007: 188), – деп жастық кезеңіндегі түркі жұртының қиын уақытын елестетеді.

Тарихи жырда түркі халқының сол кездегі қоныстанған жері, халықтың жайы, немен күнелткені нақты сипатталады. «Шұғай құзын Қара құмды мекендеуші едік. Киік жеп, қоян жеп отыратын едік. Халық тамағы тоқ еді, Жауымыз айнала жыртқыш /құстай/ еді» (Ахметұлы және т.б., 2007: 118), – деген баяннан аңшылықтың негізгі кәсіптің бірі болғаны білінеді. Сондай күндердің бірінде оғыздан елші келеді. Хабарда жағдайдың қиындығы баяндалады. Табғаш – түстіктен, қытан – шығыстан, оғыз – терістіктен түркі халқына шабуыл жасап, жойып жіберу жоспарлап жатыр екен. Ел басына күн туған сын сәтте Тоныкөк образы жырда жан-жақты көрініс берген.

12. Ол сөзді есітіп
Түн ұйқым келмеді,
Күндіз отырғым келмеді.
Содан соң қағаным өтіндім.
Сонша өтіндім табғаш, оғыз, қытан.
Бұл үшеуі біріге қалса біз
Өз іші-сыртымызды ұстап қана қаламыз.
13. Жұқаны топтау – оңай,
Жұқа қалыңдаса топтайтын алып болар.
14. Жіңішке жуандаса үзетін алып болар.
Шығыстағы қытанға, түстіктегі табғашқа
Батыстағы құрданға, терістіктегі оғызға
Екі-үш мың қолмен келе аламыз ба?
Сонша өтіндім
15. Қағаным мен өзім бірге
Тоныкөк өтінген өтінішімді есіте көңілдегіше жүргіз, – деді

(Ахметұлы және т.б., 2007: 189).

Жыр жолдарынан алысты болжаған, батыл шешімді ақыл иесі танылады. Жаудың бірігуі түрік жұртының болашағына зор қауіпті екенін қағанға дәлелдей айтады. Оның қызыл тілге дес бермеген шешендігі астарлап, бейнелеп сөйлеуінен байқалады. Ол ақыл-ойы кең данагөй ғана емес, соғыс тактикасын, сол кезеңдегі мемлекетаралық байланысты жақсы түсінген.

Тарихи шындық пен жырдағы көркем шындықтың арасындағы байланыс Л.Н. Гумилев зерттеуінде терең баяндалған (Гумилев, 1994: 279-280).

«Тоныкөк» жырының «Күлтегін», «Білге қаған» жырларынан өзгешелігі – диалогтық сипаты. Тоныкөктің Ілтеріс қағанға ойы көбіне диалогпен беріледі. Жырдағы диалог образдың тереңірек бейнеленуіне жол ашқан. Түргеш қағанының сөзі, хабаршылар сөзі, бектер сөзі мен жауап қатқан Тоныкөктің монологқа ұласқан толғауы – шығарманың айшықты тұсы. Сонымен бұл диалог, монологте уақыт, кезең шындығы, адамдар психологиясы, ұрыс қимылдары көрініс береді. Тоныкөк сөзінен қайсарлығы, алға қойған мақсатты қалайда орындау жөніндегі батыл ойы көрінеді. Ол тек жалаң бұйрықтың адамы емес, қарауындағы жауынгерлерді жігерлендіруші. «Неге қашамыз көп /екен/ деп, неге қорқамыз азбыз деп» деп намысты қайрайды. Ол ұзақ жыл өмірінде Түрік қағанатының салтанат құруына өлшеусіз еңбек сіңірген тұлға болып бейнеленген.

«Қаған», «батыр» концептісі де – тасқа қашалған үш жырдың басты ұстыны. «Қаған» ұғымы – ел билеушісі. Қаған есімінің жырларда құрметпен аталуы елге сіңірген өлшеусіз еңбегімен бағаланады. Бұмын қаған, Істемі қаған есімдері тарихи жазбаларда аса құрметпен аталған. Білге қағанның ерекше даңққа ие болуы, ең алдымен, айбынды мемлекет құрған қажырлы күресімен байланысты. Жырда оның көптеген жеңісті жорықтары суреттеледі. Білге қаған өзі әкесі Елтеріс қағанның, анасы Елбілге қатынның, кейін Ағасы-қағанның Тәңірі жарылқап, күш бергені үшін ісін жалғастырушымын деп түсінген. Ел бірлігі жолындағы тартыс ымырасыз, қатал жүргізілген.

Жырлардағы «батыр» концептісі кең көрінісі Күлтегін есімімен байланысты бейнеленген. Ол, ең алдымен, айбынды әскер қолбасшысы бейнесінде көрінген. «Күлтегін» жырында оның Түрік қағанатын нығайту жолындағы жанкешті күресі суреттелген. Ол – дарынды, өжет қолбасшы ғана емес, ерен қайрат иесі, ұрыс, жекпе-

жек тәсілін шебер меңгерген қаһарлы тұлға. Жырда оның батырлармен жекпе-жегіне айрықша мән берілген. «Ер қанаты – ат» концептісі батыр бейнесімен бірлікте көрінген. Ежелгі түрік жұрты жылқы жануарын ерекше бағалаған. Жақсы баптап, күте білген. Сондықтан да жырда аттың бейнесі батыр тұлғасымен қатар айтылады. Батыр қаншалықты қайрат, төзімділік, әбжілдік танытса, аттың да мықтылығы мен қайраты шайқас үстінде көрінген.

«Мемлекет» концептісі жырларда ежелгі түркілік тайпалық одақтардың бірігіп, белгілі жүйелік құрылымға бағынуымен, жер-аймақтың тұтастығы мен азаттығы үшін күресуімен айқындалады. Мемлекеттік идея үш жырда да басты ұстынға айналған. «Күлтегін» жырында ел қорғаған батыр образы, «Білге қаған» жырында ел билеген даңқты қаған жырланса, «Тонькөк» жырында елдің бас идеологы, ұрыс тәсілін жақсы меңгерген стратег қолбасшы бейнесі тұлғаланады. Бұлардың қай-қайсысы да - мемлекет мүддесін бірінші кезекке қойған мемлекетшіл тұлғалар.

Мәңгілік тас жазуларында бұлармен қатар автор Иоллығ-тегін бейнесі танылады. Оның туындыларына Түрік қағанаты тарихындағы шындық оқиғалар арқау болған. Шығыстанушы А. Бернштам оны Білге қағанның баласы деп біледі. Иоллығ – «жол иесі» деген мағынаны білдірсе, «тегін» лауазымы қағанаттың билеуші топ өкілдеріне берілген (Саиров және т. б., 2007).

«Мемлекет» концептісін айқындаушы тұлғалар мен мемлекетке қауіп төндірген жаулар бейнесі де жырларда жан-жақты көрінген. «Концепт ... адам ойындағы ғалам бейнесінің өзіндік белгілерінің ассоциациялануының нәтижесі...» (<https://melimde.com/til-bilimindegi-koncept-fimi-orindafan-docent-dosova-a-t.html>) - дейді А.Т. Досова. Жырдағы образдардың басты сипаты – заманына сай адам дүниетанымы мен психологиясының, ойы мен сезім-сырларының, арман-мұраттарының көркем бейнеленуі болып табылады. Көне түрік тарихын тануда бұл жырлардың тарихи маңызы зор.

Зерттеу нәтижелері

«Білге қаған» жыры мен «Күлтегін» жырында ұқсастық пен ортақ авторлық қолтаңба, пайымдау байқалады;

Тәңірі – көне түркілердің сенімінде жаратушы емес, жарылқаушы. Ол адам түсінігінен бөлек, тылсым жұмбақ күш. Өз сыры өзінде, оны біліп-тану мүмкін емес. Бірақ түркілердің нанымында бір нәрсе анық – ол Тәңірінің барлығы және барлық жаратылыстың тағдырын айқындайтын әміршілдік құдіретке ие болуы;

Тәңір құдіретінен қуат алу, аруақты құрметтеу мен қуатты мемлекет құру жөніндегі аңсар ойлар ежелгі түріктердің кеңістік, әлем жөніндегі дүниетанымының өзіндік сипатын танытады;

Мәңгі тас жырларында аруақты сыйлау, құрметтеу, кезіндегі оның ұланғайыр тарихи еңбегін кейінгіге үлгі тұту бар. Бұл ой-толғам жалаң айтылмай, жырдың бүкіл құрылымында қуатты мемлекет мәселесімен ұштасады;

Ел, мемлекет, халық тағдыры, Көк түріктер – жазба ескерткіштердің басты арқауы. Автор мемлекеттің іргесін бекітіп, иеліктерін кеңейткен ұлы қағандар мен батырларды асқан мақтаныш сезіммен жырлайды. Әлем кеңістігі олардың түсінігінде, ең алдымен, өз Отанынан – Ұлы Түрік қағанатынан, оның кең жайылған орман-суынан, асқақ тауы мен ұлы жазираларынан басталады.

Қорытынды

«Күлтегін», «Білге қаған» жырларындағы тәрізді «Тоныкөк» жырында да Түрік қағанатының әлемде өз орнын алып, мықты мемлекет болу жолындағы жеке тұлғаның қажырлы күресі суреттеледі. Сондықтан да бұл жырлардағы «Әлем» концептісі, ең алдымен, түрік халқының мықты мемлекет құру жолындағы жанкешті арпалысымен бейнеленген. Осыған орай, бірінші кезекте, «Тәңірі» концептісі дараланады. Көне түріктер бойындағы жауынгерлік рух, бірлік, ел-жер үшін күрес, мықты мемлекет құру идеясы Тәңірі ұғымынан бастау алатыны үш жырда да көрінген.

Әдебиет

Антология художественных концептов русской литературы XX века / ред. и автор-сост. Т.И. Васильева, Н.Л. Карпичева, В.В. Цуркан. 2013. М.: Флинта. 356 с.

Аскольдов С.А., 1997. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / Под общей редакцией д-ра филол. наук проф. В.П. Нерознака. М.: Academia. С. 267-279.

Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. Т. 1.: Көне дәуірдегі әдеби ескерткіштер. Құраст.: Ш.Ахметұлы, А. Әлібекұлы, Н. Базылхан, С. Қорабай, Қ. Орынғали, Қ. Сартқожаұлы. 2007. Алматы: Таймас баспа үйі. 504 б.

Гумилев Л., 1994. Көне түріктер. Ауд. Ә. Жұмабаев. П. Бейсенов. Алматы: Білім. 480 б.

Зусман В.Г., 2003. Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. М.: Институт научной информации по общественным наукам. №4. С. 61-67.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік-конфессиялық қарым-қатынастар // «Дінтану негіздері» пәнінің оқытушыларына арналған практикалық көмекші құрал / құраст. Ыбраев Е.Е. 2014. Астана: ҒЗТО. 140 б.

Миллер Л.В., 2000. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория // Мир русского слова. Научно-методический иллюстрированный журнал. №4. С. 39-45.

Михайлова В.Г., 2001. Диалог и концепт в литературе: литература и музыка. Нижний Новгород: Деком. 168 с.

Намазшамова С., 27 мамыр 2022. Геометрге кеңістіктің бар екенін дәлелдеудің қажеті жоқ. / Қазақ әдебиеті.

Өмірәлиев Қ., 2014. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: ф.ғ.д. Ғ. Әнес және Ж.Қ. Ибраева. Алматы: Абзал-Ай баспасы. 640 б.

Сартқожаұлы Қ., 2021. Байырғы түркілердің дүниетанымы. Алматы: ҚР БЖҒМ Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті.

Саяси түсіндірме сөздік. Құраст. авт. Е. Саиров ж. т.б., 2007. Алматы: Жүйелі зерттеулер институты. 616 б.

Тарасова И.А., 2010. Художественный концепт: диалог лингвистики и литературоведения // Лингвистика. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. №4(2). С. 742-745.

Тіл біліміндегі «концепт» ұғымы. URL: <https://melimde.com/til-bilimindegi-koncept-fimi-orindafan-docent-dosova-a-t.html>

Шаймердинова Н.Г., 2009. Репрезентация в языке древнетюркской картины мира. Астана: Арман-ПВ. 252 с.

Reference

Antologiya hudozhestvennyh konceptov russkoj literatury XIX veka. red. I avtor-sost. T.I. Vasil'eva, N.L. Karpicheva, V.V. Curkan [Anthology of artistic concepts of Russian literature of the twentieth century. ed. and the author is comp. T.I. Vasilyeva, N.L. Karpicheva, V.V. Tsurkan]. 2013. Moscow: Flinta. 356 p. [in Russian].

Askoldov S.A., 1997. Koncept i slovo [Concept and word]. Russkaya slovesnost'. Ot teorii slovesnosti k strukture teksta. Antologiya. Pod obshchej redakciej d-ra filol. nauk prof. V.P. Neroznaka [Russian literature. From the theory of literature to the structure of the text. Anthology]. Moscow: Academia. P. 267-279. [in Russian].

Adebi zhadigerler. Zhiyrma tomdyq. 1-t.: Kone dauirdegi adebi eskertkishter. Qurast.: Sh.Ahmetuly, A. Alibekuly, N. Bazyghan, S. Qorabaj, Q. Oryngali, Q. Sartqozhauuly [Literary relics. Twenty volumes. Vol. 1: literary monuments of antiquity. Comp. Sh.Akhmetuly, A.Alibekuly, N.Bazykhan, S.Korabay, K.Oryngali, K.Sartkozhauly]. 2007. Almaty: Tajmas baspa uji. 504 p. [in Kazakh].

Gumilev L., 1994. Kone turikter. Aud. A. Zhumabaev. P. Bejsenov [Ancient Turks. Translated by A.Zhumabayev. P.Beisenov]. Almaty: Bilim. 480 p. [in Kazakh].

Zusman V.G., 2003. Social'nye i gumanitarnye nauki. Otechestvennaya i zarubezhnaya literatura [Social and Human Sciences. Domestic and Foreign Literature]. Moscow: Institut nauchnoj informacii po obshchestvennym naukam. №4. P. 61-67. [in Russian].

Qazaqstan Respublikasyndagy memlekettik-konfessiyalyqqarym-qatynastar [State-confessional relations in the Republic of Kazakhstan]. «Dintanu negizderi» paninin oqytushylaryna arналган praktikalyq komekshi qural.qurast. Ibraev E.E. [Practical auxiliary tool for teachers of the discipline»fundamentals of Religious Studies». comp. E. Ibraev]. 2014. Astana: GZTO. 140 p. [in Kazakh].

Miller L.V., 2000. Hudozhestvennyj koncept kak smyslovaya i esteticheskaya kategoriya [Artistic concept as a semantic and aesthetic category]. Mir russkogo slova. Nauchno-metodicheskij illyustrirovannyj zhurnal [The world of the Russian word. Scientific and methodological illustrated journal]. №4. P. 39-45. [in Russian].

Mihailova V.G., 2001. Dialog i koncept v literature: literatura i muzyka [Dialogue and concept in literature: literature and music]. Nizhniy Novgorod: Dekom. 168 p. [in Russian].

Namazshamova S., 27 mamyr 2022. Geometrge kenistiktin bar ekenin daleldeudingazheti zhoq [Geometry does not need to prove that space exists]. Qazaqadabieti. [in Kazakh].

Omiraliev Q., 2014. Qazaq til biliminin maseleleri. Qurast.: f.g.d. G. Anes zhane Zh.Q. Ibraeva [Problems of Kazakh linguistics. Comp. G.Anes, Zh.Ibraeva]. Almaty: Abzal-Aj baspasy. 640 p. [in Kazakh].

Sartqozhauuly Q., 2021. Bajyrgy turkilerdin duniyanymy [Worldview of the indigenous Turks]. Almaty: QR BzhGM QazaqUltyqqyzdar pedagogikalyq universiteti. [in Kazakh].

Sayasi tusindirme sozdik. Qurast. avt. E. Sairov zh. t.b. [Political Explanatory Dictionary. Comp. E.Sairov and ext.], 2007. Almaty: Zhujeli zertteuler instituty. 616 p. [in Kazakh].

Tarasova I.A., 2010. Hudozhestvennyj koncept: dialog lingvistiki i literaturovedeniya [Artistic concept: a dialogue of linguistics and literary studies]. Lingvistika. Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo [Linguistics. Bulletin of the Nizhny Novgorod University named after N.I. Lobachevsky]. №4(2). P. 742-745. [in Russian].

Til bilimindegi «koncept» ugymy [The concept of «concept» in linguistics]. Available at: URL:<https://melimde.com/til-bilimindegi-koncept-fimi-orindafan-docent-dosova-a-t.html>. [in Kazakh].

Shaimerdinova N.G., 2009. Reprerentaciya v yazyke drevnetyurkskoj kartiny mira [Representation in the language of the ancient Turkic picture of the world]. Astana: Arman-PV. 252 p. [in Russian].

G. Gulsevin

Turkish State Institute of the Turkish Language, Ankara, Turkey

(E-mail: gurer.gulsevin@ege.edu.tr)

***S. Kulbarak**

Research Center «Dulatytanu», Taraz, Republic of Kazakhstan

(E-mail: samen-56@mail.ru)

**Corresponding author: samen-56@mail.ru*

**Common motifs in the «Kultegin», «Bilge Kagan» and «Tonykok» poems:
the image of the ancient Turkic worldview**

Abstract. The written monuments of «Kultegin», «Bilge Kagan», «Tonykok» (VIII-IX centuries) describe the worldview, beliefs and customs of the ancient Turks, the hard time they experienced and the role of individuals in building a strong state. The concept of «Tengri» takes a special place in defining the ancient Turkic worldview in historical and genealogical poems. Blessed Tengri gave them a special energy, fighting spirit in establishing a great Turkic state. Interstate diplomacy, victorious campaigns, special merits of individuals in strengthening the state and their passing away, mourning their loss at the national level, beliefs and customs, habitat, and their attitude to nature are depicted. The article analyzes the microconceptions «Tengri», «state», «kagan», «batyr», «Akylgey dana», «unity of the country», «aruak» and others on the basis of plot connections. The complex nature of time, the strength of the spirit in preserving the unity of the country, the ideology of the struggle against the enemy state and other features are analyzed, the features of the ancient Turkic concept of «peace» are considered. In the poem «Bilge Kagan» and the poem «Kultegin» similarities of author's signature, views, campaigns and common inhabitation can be observed. One of the main features manifested in the poem «Bilge Kagan» is respect for the ties between ancestors, brothers and sisters. In the ancient Turkic tradition-the rite of veneration and veneration of the aruak. The poem «Tonykok» describes the historical stages of the formation of the Turkic khaganate as a state. In the poem, Tonykok is described not only as an adviser, but also as a hero and commander of an army who made an invaluable contribution to the formation of the Turkic Khaganate as a strong state. The poem has an autobiographical, historical and genealogical character.

Keywords: old Turkic worldview, personalities, historical facts, plot, monologue, dialogue.

Г. Гүлсевин

Турецкий государственный институт турецкого языка, Анкара, Турция

(E-mail: gurer.gulsevin@ege.edu.tr)

***С. Кульбарак**

Научно-исследовательский центр «Дулатитану», Тараз, Республика Казахстан

(E-mail: samen-56@mail.ru)

**Автор для корреспонденции: samen-56@mail.ru*

**Общие мотивы в эпических поэмах «Кюль-тегин», «Бильге-каган» и «Тоньюкок»:
специфика древнетюркского мировоззрения**

Аннотация. В памятниках «Кюль-тегин», «Бильге-каган», «Тоньюкок» (VIII-IX вв.) описывается представление о мире, верованиях и обычаях древних тюрков, пережитые ими сложные периоды

и место отдельных личностей в построении сильного государства. Концепт «Тенгри» занимает особое место в определении древнетюркского мировоззрения в историко-генеалогических эпических произведениях. Благословенный Тенгри дал древним тюркам особую энергию, силу, боевой дух в процессе создания великого тюркского государства. Межгосударственная дипломатия, победоносные походы в целях укрепления государства, особые заслуги отдельных лиц в укреплении государства и их уход из жизни, траурные события всенародного уровня, верования и обычаи, среда обитания – все это изображено с позиции отношения к природе. В статье на основе сюжетных связей анализируются микроконцепты «Тенгри», «Государство», «Каган», «Батыр», «Единство страны», «Аруақ», в единстве которых складывается древнетюркская картина мира. Особенности древнетюркского концепта «Мир» рассматриваются в рамках сложного характера времени, проявления силы духа тюрков, в вопросах сохранения единства страны, идеологии борьбы против вражеского государства. В текстах Бильге-кагана и Кюльтегина прослеживаются сходство и общие авторские черты, общность рассуждений, общность участия в походах. Одной из главных особенностей памятника Бильге-каган – это проявление особого уважения и почитания связей между предками, родственниками и поколениями. В памятнике Тоньюкук излагаются исторические этапы становления тюркского каганата как государства. Тоньюкук в поэме изображается не только как человек, который прожил долгую жизнь, был советником, но и как герой, возглавлявший походы, внесший неоценимый вклад в становление древнетюркского каганата.

Ключевые слова: древнетюркское познание, личностные образы, историческая реальность, сюжет, монолог, диалог.

Авторлар туралы мәлімет:

Гүрер Гүлсевин, ғылым докторы, профессор, президент, Түркия мемлекеттік Түрік тілі институты, Ататюрк бульвары, №217 Каваклыдере, Анкара, Түркия.

Самен Құлбарақ, филология ғылымдарының докторы, профессор, директор, «Дулатитану» ғылыми-зерттеу орталығы, Сүлейманов көшесі, 7, Тараз, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Gurer Gulsevin, Doctor of Sciences, Professor, President, Turkish State Institute of the Turkish Language, Ataturk boulv., №217 Kavaklıdere, Ankara, Turkey.

Samen Kulbarak, Doctor of Philology, Professor, Director, Research center «Dulatytanu», Suleymanov str., 7, Taraz, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Гүрер Гүлсевин, доктор наук, профессор, президент, Турецкий государственный институт турецкого языка, Бульвар Ататюрк, №217 Каваклыдере, Анкара, Турция.

Самен Кульбарақ, доктор филологических наук, профессор, директор, Научно-исследовательский центр «Дулатитану», улица Сулейманова, 7, Тараз, Республика Казахстан.

Туыс тілдерді оқыту үдерісіндегі фонетикалық дағдыны қалыптастыру тәсілдері

Қ. Қадашева^а, *Ұ.О. Асанова^б, А.Қ. Мырзаханова^с

^аҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан Республикасы, (E-mail: karlygash-54@mail.ru)

^бЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы (E-mail: assanova_62@mail.ru), *Байланыс үшін автор: assanova_62@mail.ru

^сҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан Республикасы, (E-mail: akbota.myrzakhanova@ayu.edu.kz)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
туыс тіл ретінде оқыту, түркі тілдері, дыбыс, сөздік қор, ән, әуен, әдіс, дағды, қатысым, мәдениеттаным.

MFTAP 16.01.45

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-71-84>

АННОТАЦИЯ

Қазіргі ақпараттық технология заманы өрісін кеңейтіп отырған тұста түркі әлемінен келіп, елімізде тіл үйреніп жүрген кісілер үшін қазақ тілі қарым-қатынас құралы болып отыр. Осыған орай қазақ тілін туыс тіл ретінде оқытудың жаңа әдістерін ұсыну өзекті мәселе екені анық. Бұл мақалада қазақ әліпбиін туыс тілде сөйлетіндерге ән мәтіні арқылы үйрету мен олардың сөздік қорын байытудағы лингводидактикалық ұстанымдар авторлардың өзіндік тәжірибеде жеткен жетістіктері мен нәтижелері арқылы баяндалады. Ән адамдардың тіршілігінде маңызды рөлге ие, себебі ол сол елдің тарихы, мәдениеті, фольклорынан мағлұмат береді әрі ақпаратты жадында ұзақ сақтауға мүмкіндік туғызады.

Сабақтағы мотивация – тіл үйренушінің табысқа жету жолы. Біздіңше, туыс тілдер мәдениетіндегі музыкалық шығармаларды тыңдап, естігенін орындауы кезінде тіл үйренушілердің дүниетанымы мен тіл байлығы кеңейеді және коммуникативтік дағдысы қалыптасады. Ендеше, қазақ тілінің әліпби құрамындағы төл дыбыстарды ырғақты әуенмен тыңдау тіл үйрету сабағының басты ерекшелігі болуы тиіс. Ал дыбыстарды дұрыс айту қарым-қатынас құралы ретінде тіл үйренушілердің сөздік қорын дамытады әрі ән арқылы әуеннің ырғағын сезіндіре алады. Сондай-ақ фонетикалық және лексикалық дағдысын қалыптастырып, есту қабілеттерін дамытады. Қазақша ән тыңдау кезінде туыс тілде сөйлейтіндер өзіне таныс дыбыстарды естіп, қазақ тілінде жатық сөйлеуді үйренеді.

Received 23 June 2022. Revised 29 June 2022. Accepted 17 July 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Kadasheva K., Assanova U.O., Myrzakhanova A.K. Formation methods of phonetic skills in the process of teaching closely related languages // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №3. – P. 71-84. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-71-84>

Дәйексөз үшін:

Қадашева Қ., Асанова Ұ.О., Мырзаханова А.Қ. Туыс тілдерді оқыту үдерісіндегі фонетикалық дағдыны қалыптастыру тәсілдері // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – № 3. – 71-84 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-71-84>

Кіріспе

Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізіп, өз алдына дербес мемлекет болғалы бері елімізге алыс және жақын түркі әлемінен келіп білім алып жатқан жастардың саны арта түсуде. Сондықтан да бүгінгі таңда мемлекеттік тіліміздің қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынас қызметін кеңейту мақсатында жоғары оқу орындарында түркі тілдерінде сөйлейтіндерге тіл үйрету курстары ашылып, онда түркітілдес елдерден келген тіл үйренушілер қазақ тілін оқып-үйреніп жүр. Сондай-ақ еліміздің көптеген қалаларында туыс тілділерге қазақ тілін үйретуге арналған орталықтар ашыла бастады. Осыған орай әдістемеші ғалымдар туыс тілде сөйлейтіндерге қазақ тілін оқытудың жаңа парадигмасын жасау, яғни оқу үдерісіне жаңа оқу бағдарламасын енгізу, деңгейлеп оқыту әдістемесін және инновациялық технологияларды ұсыну мәселесін шеше отырып, тәжірибеде қол жеткен әдіс-тәсілдерді қолданып келеді. Біздің тұжырымдауымызша, отандық және шетелдік ғылыми еңбектерде (Л.А. Булаховский, Н.А.Пашковская және т.б.) «близкородственный язык» деген термин кездескенімен, бұл жөнінде арнайы жазылған жұмыстар жоқтың қасы (Булаховский, 1930; Пашковская, 1979; Пашковская, 1990; Кашкуревич, 1995). Осыған байланысты авторлар тарапынан алғаш рет «қазақ тілін туыс тіл ретінде оқыту» термині ғылыми айналысқа енгізілді. Түркі тілдерінде сөйлейтіндерге тілдерді оқытып, меңгертуге арналған «Қазақ тілін туыс тіл ретінде оқыту әдістемесі» атты монография жарық көрді (Қадашева, Асанова, Ашиқбаева, 2012). Бұл еңбекте қазақ тілін туыс тіл ретінде оқытудың әдістемесіне ерекше назар аударылып, тілді меңгеру барысын белсендіру үшін қолданылатын түрлі амал-тәсілдер (есту-тілдесу, жаттығу, салыстыру, талдау, жинақтау, танымдық-ойын сауық және т.б.) қарастырылған.

Соңғы кезде түркі тілдерін үйрету үдерісінде қолданылып жүрген жаңаша әдіс-тәсілдердің бірі – сабақта ән материалдарын пайдалану. Ән арқылы тіл үйрету – ерте заманнан бері әдіскер-ғалымдарды толғандырып келе жатқан мәселе. Тарихшылардың пікірінше, ежелгі Грекияның мектептерінде мәтіндерді әнмен үйреткен, ал Үндістанда әлі күнге дейін бастауыш мектептің оқушылары әліпби мен арифметиканы әнмен айтып үйреніп жүр. Ән арқылы тілді тез әрі оңай игерудің басты себебі мидың ақпаратты қабылдауымен байланыстылығында. Ғалымдар адам миының сөз бен музыканы қабылдаудың әртүрлі бағыттары бар екенін анықтаған. Мидың музыкалық орталығы сол жақта, шығармашылық жарты шарда орналасқан, сондықтан ол оң жақта орналасқан сөйлеу орталығына қарағанда, тезірек және жақсы есте сақтайды екен (Евтушенко, 2018: 117). Сондықтан да тіл үйретушілер мен әдіскерлер оқытудың әртүрлі кезеңдеріне сәйкес тіл үйрету барысында поэтикалық мәтіндер мен әндерге үлкен мән беріп, ән арқылы тіл үйретудің түрлі жолдарын қарастырған (Болотова, 2017; Васильева, 215; Жизневская, 2015; Киндря, 2018). Себебі қазіргі жастар ән айтқанды ұнатады, ән арқылы олар өзінің ішкі жан дүниесін, көңіл-күйін, сезімін білдіруге тырысады. Әннің құдіреттілігі сол ән арқылы жағымды эмоция беріліп, туыс тілді үйренушілердің материалды еркін меңгеруіне де айтарлықтай септігі тиеді. Себебі «музыка – ырғақ, әуен, гармония және бояу элементтері арқылы ой мен эмоцияны мағыналы түрде білдіретін белгілі бір уақыт кезеңінде дыбыс шығару өнері» (Rais, Burhanudin & Pranowo, Dwiyanto & Permata Sari, Rr Putri, 2020).

Мәселен, әннің жолдарын қайталап айту арқылы түркі тілдерінде сөйлейтін тіл үйренушілер ән мәтінін есінде ұзақ сақтайды және жаңа сөздерді тез жаттап алады.

Әннің ырғағы арқылы тілін үйреніп жүрген елдің тілінің интонациясын және дыбыстарын дұрыс айтып үйренеді, сондай-ақ өзінің ана тіліндегі баламасымен салыстырады. Халықтың музыкасын тыңдау арқылы оның мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, дүниетанымын тереңірек білуге ұмтылады. Осылайша аутентикалық ән мәтіндері тілді мәдениеттер контекстінде түсінуге ықпал етеді. Ал тіл мен мәдениетті бірлікте, тұтастықта үйрету «шет тілін» шынымен білім беру пәніне айналдыра алады (Пассов, Кузовлева, 2010: 32).

Ән – бұл ұлт мәдениетінің бір бөлшегі, сондықтан да тілін үйреніп жүрген халықтың ән жолдарын тыңдап, әуезбен айту арқылы жаттап алуға және жаттаған әнін өз ана тіліндегі әуен, ырғақпен салыстыра отырып, әннің мәтінін зерделеу арқылы тілді еркін меңгеруге болады. Әсіресе түркітілдес елдерден келген білім алушылар үшін бұл әдістің мәні ерекше. Себебі түбі бір түркі халықтары географиялық және саяси мән-мазмұны тұрғысынан әртүрлі жағдайда өмір сүріп жатқанымен, олардың тілі, ділі, діні, тарихы мен мәдениеті ортақ. Оларды бір-бірімен байланыстырып келген де осы рухани жақындықтары (Қадашева, Асанова, Ашиқбаева, 2012: 11). Түркі тілдерінде сөйлейтіндер үшін қазақ тілі білім алушылардың мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға, сондай-ақ оқытылатын тілді өз ана тілімен байланыстыра оқуға және мәдениетаралық диалог процесінде мінез-құлықтың мәдени формаларын түсініп-қабылдауға қол жеткізу үшін мол мүмкіндік береді.

Материалдар және зерттеу әдістері

Соңғы кездері қазақстандық тәжірибелі, әдіскер ғалымдар туыс тілде сөйлейтіндерге арнап қазақ тілін оқыту әдістемесі бойынша әдістемелік, дидактикалық, теориялық және ғылыми еңбектер жазу үстінде (Қадашева, Асанова, Омарова, 2016). Сонымен қатар туыс тілділерге арналған қазақ тілін оқытып-үйрету курстары да ашыла бастағаны белгілі. Әлеуметтік желілерде, түрлі арналар мен сайттарда туыс тілде сөйлейтіндерге қазақ тілін үйретудің үш, бес деңгейлік жүйесі қарастырылған. Біз осы мақаламызда түркі тілдерін оқып үйренудің, оның ішінде бауырлас қырғыз және қазақ халқының әндерін (аудармасымен) салыстыра оқып-талдап, қазақ тілін үйретудің түрлі әдіс-тәсілдерін ұсынып отырмыз. Еңбекте түркі тілдерін үйрету барысында өз нәтижесін берген ән мәтіндері арқылы фонетикалық, лексикалық дағдыларын қалыптастыруға бағытталған салыстыру, талдау, сипаттау, қорытындылау әдістері басшылыққа алынды.

Талдау

Қырғыз елі – бізбен көрші әрі шекаралас ел. Тілімізде де ұқсастықтар көп. Қырғыз халқының қазақтармен тарихи тамыры бір, олар ғасырлар бойы бір-бірімен аралас-құралас тіршілік етіп келеді. Алайда тілі, дәстүрі, мәдениетіндегі ұқсас жақтарына қарамастан, екеуі екі бөлек ұлт, екі бөлек мемлекет.

Қазақ және қырғыз тілдері – түркі тілдерінің бір тармағы, олардың тілі, ділі және мәдениеті бір-біріне өте ұқсас болғанымен, жазба тілі, әсіресе әдеби көркем тілі мүлдем басқаша. Бұл халықтар бірін-бірі ауызекі тілде оңай түсінгенімен, екі халықтың жазба тілінде айырмашылықтар бар. Яғни, бір-бірінің тілін жазбаша түсінісе алмай, қиындықтарға тап болып жатады. Бұл, әрине, тілдің өзіндік көркемдік-танымдық ерекшеліктеріне қарай дамуында. Осындай тілдік ерекшеліктерін ескере отырып, біз көршілес қырғыз елінен келген білім алушылармен тәжірибе жүргізуді жөн көрдік.

Түркі тілдерінде сөйлейтін тіл үйренушілерге қазақ тілін оқыту сабағында жүргізілген педагогикалық экспериментке Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің жанынан құрылған Тіл үйрету орталығында оқитын 48 қырғыз тіл үйренуші (3 топ) қатыстырылды. Эксперименттің алғашқы анықтау кезеңінде (2021-2022 оқу жылының қазан айында) тіл үйренушілердің қазақ тілінде білетін сөздік қорын анықтау үшін pre-test алынды. Білім алушыларға фольклорлық және заманауи әндер тыңдатылды. Нәтижесінде тіл үйренушілердің қазақ әліпбиін түсінуі, дыбыстық ерекшеліктерді ажырата алу деңгейі орта есеппен 30%-ға ғана жетті. Сондай-ақ түркі тілдерінде сөйлейтін тіл үйренушілердің өз ана тілінде қандай әндерді ұнататынын және қазақ тілінде қандай әндерді тыңдап, үйренгісі келетіні туралы сауалнама жүргізілді. Әліпбиді таныстыру сабағынан кейін тіл үйренушілерге қазақ және қырғыз тілдеріндегі кең тараған әрі екі тілде қатар айтылатын ән мәтіндері ұсынылды. Олар: «Әлди-әлди, ақ бөпем», «Анама», «Жаңбыр төкті», «Жан құрбым», «Менің әкем – жақсы адам» және т.б. Күнделікті практикалық сабақтарда әліпби құрамындағы ерекше дыбыстарды жедел меңгерту үшін және дұрыс дыбыстап, тілін дамыту үшін жоғарыда аталған ән мәтіндерін тыңдап, әуенімен айтуға жаттықтырады. Тәжірибе көрсеткендей, ән мәтіндері тіл үйренушілердің қызығушылығын арттырып, сөздік қорын байытып, тіліміздегі 9 дыбысты (**ә, ө, ұ, ү, і, з, қ, ң, һ**) жылдам меңгеруге, фонетикалық дағдысын қалыптастыруға ерекше әсер ететіні анықталды. Бұл кезеңде фонетика бөлімімен толық танысып үлгірген тіл үйренушілер сөз құрамындағы буындарды, арнайы дыбыстарды дұрыс айтуға үйреніп, сөйлесім дағдысының да жоғарылағаны, нақтылап айтсақ, 70%-дық көрсеткішке жеткені байқалды. Оқу жылының соңында арнайы жүргізілген эксперименттің негізінде бақылау және қорыту нәтижелері жоғары деңгейді көрсетті.

Қазақ тілін бауырлас қырғыз ұлтының білім алушыларына үйрету барысында осы қазақ тіліне тән 9 дыбысқа ерекше назар аударған дұрыс, себебі әліпби құрамындағы басқа дыбыстардың барлығы екі тілде де кездеседі. Алдымен тіл үйретуші осы аталған дыбыстардың тіл үйренушінің өз ана тілінде қалай дыбысталатынын, яғни қандай дыбыстарға ұқсайтынын және оның айтылуы мен жазылу ерекшеліктеріне айрықша көңіл бөліп, аталған дыбыстарды тіл үйренушіге мұқият түсіндіріп, игерту керек. Бұл ретте қазақ тіліндегі **ү, ө, ң** дыбыстары қырғыз тілінде де кездеседі. **Өө, Үү, ң** – қырғыз тіліне тән ерекше дыбыстар (Сумарокова, 2021: 86).

Қазақ тілін туыс тіл ретінде оқыту барысында алдымен түркі тілдерінде сөйлейтін тіл үйренушілерге қазақ тілінің әліпбиін тұтастай ұсынып, осы тілдің фонетикалық заңдылықтарын түсіндірген абзал. Қазақ әліпбиін тіл үйренушінің ана тіліндегі әліпбимен салыстыра отырып баяндауға болады, бірақ бұлай түсіндіру ана тілімізде сөйлейтіндерге ұғындыру мақсатында орындалмауы қажет. Қазақ әліпби құрамындағы әріптер мен дыбыстарды үйрету мүмкіндігінше ритмикалық, музыкалық үлгіде орындалғаны дұрыс. Дыбыстарды сипаттау үшін жеке дыбыстың қандай екенін және дыбыстардың бір-бірінен айырмашылығын білу керек (Фромкин, Родман, Хайамс, 2018: 183). Әліпбидегі дыбыстардың ән арқылы дыбысталуына көңіл бөлінген жағдайда тіл үйренуші оны есінде ұзақ сақтайды. Сондай-ақ әліпбиді негізінен ым-ишара, дауыс ырғағы және фонетикалық жаттығулар арқылы меңгерту маңызды. Фонетикалық жаттығулар тіл үйренушінің тілді меңгеру деңгейлеріне орайластыра орындалады (Битехтина, 2012).

Сондықтан түркі тілдерінде сөйлейтіндерге фонетиканы оқыту барысында ұлттық музыка арқылы, жеңіл түрде, таза ритмикалық тұрғыда жаттықтыру мәселесі тіл үйретушінің негізгі мақсаты болуы тиіс.

Қазақ тіліне тән дыбыстарды меңгерту барысында оларды дұрыс дыбыстауға үйрету, фонетикалық дағдыны қалыптастыру өрнегіне баса назар аударған жөн. Мысалы:

Фонетикалық тақырып: Ә ә; Ө ө; Ұ ұ; Ү ү; І і; Ғ ғ; Қ қ; ң; һ дыбыстары

Сабақтың мақсаты: Фонетикалық дағдыны қалыптастыру.

Міндеттері:

– қазақ тіліне тән дыбыстардың жеке және буын мен сөз ішіндегі естілім қызметін анықтау;

– дыбыстардың жасалымын (артикуляциясын) қою және оның қалыптасуын үйрету;

– әріптердің жеке және буын құрамында дыбысталуын меңгерту;

– дыбыстардың жасалымына жаттықтыру кезеңдері.

Тілдерді оқыту үдерісінде дыбыстарды дұрыс айтуға үйретудің, яғни тіл үйренушінің есту және әріптерді дұрыс дыбыстау дағдысын қалыптастырудың өзіндік әдіс-тәсілдері бар. Мәселен, проф. Ә.Жүнісбек қазақ тіліндегі дауысты және дауыссыз дыбыстарды былайша сипаттайды (Жүнісбек, 2009: 44):

Ә ә дыбысының жасалымы: Ә [ә] дауысты дыбысы жақтың кең ашылып, тілдің төмен түсуі арқылы жасалады. Ә дыбысын айтқанда ерін бейтарап қалады, тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. **Естілімі:** ә дыбысы – жіңішке және әуезді үйлесімді дыбыс. Ә дыбысы қырғыз әліпбиінде жоқ. Алайда бұл қырғыз тілінде а әрпі арқылы жазылып, дыбысталады. Мыс: әрқашан – ар качан; әлди, әлди, ақ бөпем – алдей, алдей ак бөпем.

І і дыбысының жасалымы: І [і] дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Іі дауысты дыбысын айтқанда ерін бейтарап қалады, тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. **Естілімі:** і дыбысы жіңішке үндесім әуезбен дыбысталады. Бұл қырғыз тілінде и дыбысы арқылы айтылады. Мыс: тірегім – тирегим; биік – бийик.

Ұ ұ дыбысының жасалымы: Ұ [ұ] дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Ұұ дауысты дыбысын айтқанда ерін доғалданып, тіл ауыз қуысының артына орналасады. **Естілімі:** ұ дыбысы жуан үндесім әуезбен дыбысталады. Бұл қырғыз тілінде у дыбысымен, сондай-ақ созылыңқы уу дыбыстарымен беріледі. Мыс: ұшақ – учак, ұлттық – улуттук; бұршақ – буурчак, ұл – уул.

Ү ү дыбысының жасалымы: Ү [ү] дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Үү дауысты дыбысын айтқанда ерін дөңгеленіп тұрады, тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. **Естілімі:** жіңішке, қысаң, ерін әуезді дауысты дыбыс. Бұл әріп қырғыз тілінде де ү әрпімен таңбаланып, дыбысталады. Мыс: күш – күч, жүрек – жүрөк.

Ө ө дыбысының жасалымы: Ө [ө] дауысты дыбысын айтқанда ерін сүйірленіп басталып, дөңгеленіп аяқталады да, тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. **Естілімі:** тіл ортасы, сүйір шығысты дауысты. Бұл әріп қырғыз тілінде де ө әрпімен таңбаланып, дыбысталады. Мыс: көше – көчө, өрт – өрт, көк – көк.

Ғ ғ дыбысының жасалымы: Ғ [ғ] дауыссыз дыбысы тіл мен тілшік арқылы жасалады. **Естілімі:** ғ дыбысын айтқанда дауыс желбезегі жартылай тербеледі. Бұл қырғыз тілінде г әрпінің дыбысталуына ұқсайды, яғни г әрпі а, о, у, ы дыбыстарымен қатар қолданылғанда ғ деп оқылады. Мыс: аязға – аязга, ызғарға – ызгаарга. Кей жағдайда қазақ тіліндегі ғ дыбысы қырғыз тіліндегі созылыңқы аа дыбысы арқылы беріледі. Мысалы: баға – баа, сағат – саат, мағлұмат – маалымат т.б. (Қырғыз адабий тилинин грамматикасы, 1980).

Қ қ дыбысының жасалымы: Қ [қ] дауыссыз дыбысы тілдің түп жағы және тілшік арқылы жасалады. **Естілімі:** қ дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі тербелмейді, дауыс қатысына қарай қатаң шығады. Бұл қырғыз тіліндегі к әрпінің дыбысталуына

ұқсайды, яғни к әрпі **а, о, у, ы** дыбыстарымен қатар қолданылғанда қ деп оқылады. Мыс: қуат – қуат, жақсы – жақшы.

ң дыбысының жасалымы: **ң** дыбысы тіл түбі мен тілшіктің тоғысуы арқылы жасалады. *Естілімі:* **ң** дыбысын айтқанда дауыс желбезегі мол тербеледі. Бұл әріп қырғыз тілінде де **ң** әрпімен таңбаланып, дыбысталады. Мыс: атыңыз – атыңыз, ең – ең.

h дыбысының жасалымы: ауа көмейден кедергісіз шығады.

Естілімі: қатаң, ызың дыбыс. Мыс: қаһарман, гауһар. Бұл қырғыз тіліндегі х әрпінің дыбысталуына ұқсайды.

Тіл үйретуші осылайша қазақ тіліне тән дыбыстардың жасалымын, дұрыс қойылымын қалыптастыру тәсілдері мен жолдарын үнемі қадағалап, оған мән беріп отырғаны жөн. Себебі туыс тілді аудиториядағы қазақ тілі сабағы бір жылда 36 кредитпен (1080 сағ.) оқытылады. Қазақ әліпбиі оқу жылының басында оқу бағдарламасына сәйкес төмендегідей кезеңдерге бөлініп түсіндіріледі:

1-кезеңде:

- түркі тілдерінің әліпбиін салыстыра отырып таныстыру;
- дыбыстарды ерекше дауыстап айтқызу әрекеті;
- дыбыстарды дауыстап айту кезеңінде жасалымына мән беру, есінде сақтау үшін ауыз қуысы арқылы дыбыстау мүмкіндігін бақылау.

2-кезеңде:

- дыбыстарды дауыстап айтуға бейімдеу (ұқсастыру, бірнеше рет қайталату т.б.);
- дыбыстарды дұрыс айту үшін айтылу жылдамдығын (баяу және көтеріңкі) ескеру.

3-кезеңде:

- дыбыстарды дауыстап айту дағдысын қалыптастыру үшін түрлі амал-тәсілдерді ұтымды пайдалану. Оқу үдерісінде мынадай амал-тәсілдерді қолдануға болады:

1) Үйретілетін жаңа дыбыстарды сөз бен буын ішінде қабылдау. Мысалы:

Дыбыстар әуезі: аТ-тА, ат-та-лАр, әж-жЕ, әж-же-лЕр

Екпін әуені: ата, ата + лар, әже, әже + лер

2) Қазақ тіліне тән ерекше дыбыстарды буын құрамында 1-кесте үлгісінде тіл үйретушімен бірлікте дауыстап айтуға әрекет жасау. Мысалы

Кесте 1

-ға, -ға, -ға-рыш	-қа, -қа, -қа-ла
-ғо, -ғо, -ғой	-қо, -қо, -қой
-ғы, -ғы, -ғы-лым	-қы, -қы, -қыс
-ғұ, -ғұ, -ғұ-мыр	-құ, -құ, -құс
-ғу, -ғу, -та-ғу	-қу, -қу, -қу-ан

3) Өз бетінше дыбыстауға үйрену. Бірғақты әуенмен жаттығу.

Күн – бір күн

Күн-күн – екі күн

Күн-күн-күн – үш күн

4) Құстар сайрайды (құстардың дауыстарын сала отырып, дыбыстарды үйренеді).

Қарға: қарқ-қарқ-қарқ-қарқ-қарқ

Бүркіт: шаңқ-шаңқ-шаңқ-шаңқ

Көкек: кө-көк, кө-көк, кө-көк

5) Қазақ тіліне тән дыбыстары бар сөздерді өз ана тілінде жазғызу. 2-кестеде берілген сөздер «Менің әкем – ең жақсы адам» әнінен алынды. (Сабақ барысында қолданылатын әндер оқу бағдарамасының тақырыптарына сәйкес жинақталады).

Кесте 2

[ә], [i]	[ұ], [ү]	[қ], [ғ]	қырғыз тіліндегі баламасын жазыңыз		
әкем тірегім биік	құндызым жұлдызым жүрегім күш сүрінсем	қуат асқар жақсы аязға ызғарға			

6) Мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш айтқызу арқылы дыбыстарды айтып үйрену.
Мысалы:

а) Ынтымақ түбі – игілік (Ынтымақтың аяғы – ийгилик)

(мақал)

б) Әжеде бар,
Анада жоқ.
Әкеде бар,
Атада жоқ.

(Чон энеде бар, Апада жок. Атада бар, Чон атада жок)

Ж-бы: Ә дыбысы (жұмбақ)

в) Ғарышкер ұшты ғарышқа.
Ғарышқа ұшты ғарышкер.
Айтшы, ғарыш алыс па?

(Космонавт космоско учту, космонавт космоско учту, айтчы космос алыспы?)

(жаңылтпаш)

7) 3-кестеде берілген «Бесік жырын» әуенмен, өлең ырғағында айту (Түркілік тәрбие антологиясы, 2013: 47-48; 52). Қазақ тіліне тән дыбыстардың қырғыз тіліндегі баламасын салыстыру.

Кесте 3

қазақша	қырғызша
Әлди, әлди, ақ бөпем, Ақ бесікке жат, бөпем. Жылама, бөпем, жылама. Айналайын, шырағым, Көлге біткен құрағым. Жағамдағы құндызым, Әуедегі жұлдызым. Әлди, әлди, әлди-ай! Айналайын, балам -ай, Айналсын сенен анаң -ай. Әлдилеп сені сүйгенде Атаңның болар көңлі жай. Әлди, әлди, әлди-ай!	Алдей, алдей, ак бөпөм, Ак бешикке жат, бөпөм. Кунан койду сой, бөпөм, Куйрунуна той, бөпөм. Алдей, балам, ыйлаба, Апакеңди кыйнаба. Эл жайлоодон түшө элек, Эгин-тегин быша элек. Бышкан нандын ортосу, Жүрөгүмдүн толтосу. Алдей балам, ыйлаба, Апакеңди кыйнаба.

8) Өлеңді тыңдап, қажетті сөздермен толықтыру.

Алладан _____ шеберім,
 Жан әке, жан _____.
 Самғасам күш-қуат демедің,
 Сүрінсем – _____.
 Қалдырмас аязға, _____,
 Алыбым – _____ тауым.
 Жан әке, қасымда сіз барда,
 Арайлы _____.

Қайырмасы:
 Әр қашанда _____ көретін мен басқадан.
 Менің _____!
 _____ әкем – ең жақсы адам!
 Менің әкем! Менің әкем – _____ адам!

9) Ән мәтінін шағын әңгіме түрінде баяндату. Мысалы, «Менің әкем – ең жақсы адам» әнін 4-кестеде берілген үлгідегідей әңгіме түрінде баяндауға болады.

Кесте 4

<p>Менің әкем – ең жақсы адам Әннің мәтіні</p>	<p>Мәтінді шағын әңгімеге айналдыру</p>
<p>Алладан кейінгі шеберім, Жан әке, жан жүрегім. Самғасам күш-қуат демедің, Сүрінсем – тірегім.</p> <p>Қалдырмас аязға, ызғарға, Алыбым – асқар тауым. Жан әке, қасымда сіз барда, Арайлы әр таңым.</p> <p>Қайырмасы: Әр қашанда биік көретін мен басқадан. Менің әкем! Менің әкем – ең жақсы адам! Менің әкем! Менің әкем – ең жақсы адам!</p>	<p>Әке! Сіз маған күш-қуат беретін асқар тауымсыз, сүрінсем тірегімсіз. Менің қасымда сіз барда таңым да арайлы, жүрегім де тыныш. Сіз бұл дүниедегі ең жақсы адамсыз. Сондықтан да мен сізді әрқашан биіктен көремін. Менің әкем – ең жақсы адам!</p>

10) Осы үлгіде қырғыз тіліндегі ән мәтінін қара сөзге айналдырып жазғызу және әңгімелету.

11) Қара сөзбен жазған мәтінді СМС арқылы әкесіне жолдату.

Зерттеуші ғалымдар мәтіндерді пре-тест және пост-тест ретінде қолдануды жөн санайды, себебі тіл үйренушілер сөздік қорды сөздіктен емес, контекстен көре алады (Gizem Saldıraner, Emrah Cinkara, 2021). Фонетиканы үйрету үдерісінде өлең мәтіндерін, жұмбақтар мен жаңылтпаштарды және мақал-мәтелдерді ұтымды қолдана білу оқытушының шеберлігіне байланысты. Халқымыздың мәдениеті жөніндегі ақпаратпен таныстыра отырып, түрлі жанрда, түрлі стильде жазылған мәтіндер бойынша (ақпараттық, көркем туынды, тұрмыстық-әлеуметтік аяда жазылған сұхбаттар) фонетикалық жаттығулар мен тапсырмаларды орындату кезеңінде түркі тілді тұлғаның тіл үйренуге деген ынтасы мен қызығушылығы артады. Сонымен қатар тіл үйренуші «әннің көмегімен лексикалық бірліктерді жақсы игеріп, сөздік қоры кеңейеді, грамматикалық құрылымдарды дұрыс қолдана алады» (Карпиченкова, 1995: 45).

Нәтиже

Мақалада туыс тілдерді оқыту үдерісінде ерекше дыбыстарды дұрыс дыбыстауға үйрету мақсатында тиімді әдіс-тәсілдер ұсынылды.

Оқу үдерісінде ән мәтінін түрлі жаттығулар арқылы орындау тиімді нәтижеге қол жеткізеді. Сабақта тіл үйренушілер берілген тапсырмаларды (әнді орындау барысында) ерекше көңіл-күймен және қызығушылықпен атқаратыны анықталды.

Ән және әуеннің сабақтағы ерекше құрал екендігі байқалды. Тіл үйренушілердің сөздік қорын және фонетикалық дағдыларын қалыптастыратыны тәжірибеде нақтыланды.

Бұл тәсіл қарым-қатынасқа түсудің тиімді жолы екендігі белгілі болды.

Қорытынды

Қазақ тілін туыс тіл ретінде түркі тілдерінде сөйлейтіндерге оқытудың әдістемесі бүгінге дейін жүйелі қарастырылған емес. Туыс тілді оқытып әрі меңгерту әдістемесінің практикалық бағыттағы ізденістері мүлдем нақтыланбаған. Осыған сәйкес түркі тілдерінде сөйлейтіндерге туыс тіл ретінде оқытудың түрлі деңгейлері, фонетикалық, лексикалық, грамматикалық минимумдарын меңгертудің әдіс-тәсілдері жинақталуы тиіс. Мақалада тілді оқытудың фонетикалық тәсілдерін нақтылы қарастыру барысында түркі тілдерінде сөйлейтін тіл үйренушілердің есту арқылы жадында сақтау, әліпби жүйесіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды ажырату, тілдік материалдарды қабылдап, фонетикалық дағдысын қалыптастыру мәселесі қарастырылды. Түркі тілдерінің әліпби құрамындағы ерекше дыбыстарды әуезді, ырғақты ән мәтіндері, жаңылтпаштар мен жұмбақтар арқылы фонетикалық жаттықтыруға дағдыландырып, тіл үйренушінің жадына сіңіру тәсілдері берілді.

Түркі тілдерінде сөйлейтіндерге қазақ тілін туыс тіл ретінде оқыту әдістемесінің ғылыми-практикалық негіздерін жинақтаудың алғашқы ізденістері тәжірибеден алынып, біршама жүйеленді.

Ән әуенімен айтылған мәтін жай мәтінге қарағанда, есте ұзақ әрі жақсы сақталады. Сол себепті түркі тілдерін меңгерту кезінде әліпбиді әнмен айтқызып жаттықтыру оңайырақ. Сондай-ақ түркі тілдеріндегі ән мәтіндерінде кездесетін лексикалардың түсіндірмесі Оқу сөздігіне топтастырылған. Әсіресе түркі тілдерін үйренетін білім алушылар үшін тілді ән арқылы үйрену өте маңызды. Біріншіден, түркі тілдерінде

сөйлейтін тіл үйренушілер өздері үйреніп жатқан туыс тілге және сол елдің мәдениетіне қызығушылық танытады, өйткені олар үшін туыс елдің тілі де, мәдениеті де ерекше болып көрінеді. Сонымен қатар ән мәтіндеріндегі бұрыннан таныс лексика жаңа контекстік ортада кездеседі, бұл оны қайта жандандыруға көмектеседі. Екіншіден, туыс тілді үйрену барысында тіл үйренушінің қарым-қатынасқа түсуіне жақсы алғышарт жасалады, өйткені арнайы таңдалған әндер олардың ойлау қабілетін дамытуға септігін тигізеді, тілді меңгеруге деген ынтасын арттырады.

Әдебиет

Битехтина Н.Б. и др., 2012. Методическая мастерская: Образцы уроков по русскому языку как иностранному. Москва: Русский язык. 175 с.

Болотова Ю.В., 2017. Коммуникативный анализ песен на занятиях по РКИ. Проблемы современного педагогического образования. №55-4. С. 83-89.

Булаховский Л.А., 1930. Учебник русского языка для школы с украинским языком преподавания. Харьков. 124 с.

Васильева Т.В., 2015. Лингвометодические принципы отбора песенного материала на начальном этапе обучения РКИ// Ученые записки ТОГУ. Т.6. №4. С. 365-370.

Евтушенко И.В., 2018. Музыкальные способности как диагностический критерий при обследовании ребенка с умственной отсталостью.// Конференциум АСОУ: сборник научных трудов и материалов научно-практических конференций. Вып. 3. Часть 3. Москва: АСОУ. 748 с.

Gizem Saldıraner, Emrah Cinkara, 2021. Using Songs in Teaching Pronunciation to Young EFL Learners. PASAA Vol. 62 July – December. P. 119-141.

Жизневская О.Н., 2015. Аутентичный песенный материал на занятиях по русскому языку как иностранному: от теории к практике // Языки. Культуры. Перевод. С. 102-112.

Жүнісбек Ә., 2009. Қазақ фонетикасы. Алматы. 308 с.

Карпиченкова Е.П., 1995. Роль музыки и песен в изучении английского языка. Иностранные языки в школе. №5. С. 45-46.

Кашкуревич Л.Г. 1995. Приемы и методы обучения близкородственному языку в высшей школе. Русский язык за рубежом. №1. С. 61-65.

Киндря Н.А., 2018. Использование песен как лингводидактического средства на уроках русского языка // Мир науки, культуры, образования. №2(69). С. 540-541.

Кыргыз адабий тилинин грамматикасы.,1980. Фрунзе: Илим. 538 б.

Қадашева К., Асанова У.О., Омарова С.К., 2016. Изучение близкородственных языков: особенности составления учебного комплекса. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. №3. С. 194-201.

Қадашева Қ., Асанова У.О., Ашиқбаева Б.Г., 2012. Қазақ тілін туыс тіл ретінде оқыту әдістемесі (түркі тілдерінде сөйлейтіндер үшін). Алматы: Кантана-пресс. 400 б.

Пассов Е.И., Кузовлева Н.Е., 2010. Основы коммуникативной теории и технологии иноязычного образования: методическое пособие для преподавателей русского языка как иностранного. Москва: Русский язык. Курсы. 568 с.

Пашковская Н.А., 1979. Особенности преподавания русского языка в школах с украинским языком обучения: пособие для учителя. Киев: Радянська школа. 125 с.

Пашковская Н.А., 1990. Лингводидактические основы обучения русскому языку: пособие для учителя. Киев: Радянська школа. 190 с.

Rais, Burhanudin & Pranowo, Dwiyanto & Permata Sari, Rr Putri. 2020. The Use of Song in Teaching English Pronunciation. 10.2991/assehr.k.200804.025.

Сумарокова О.Л., 2021. Кыргызский алфавит: долгий путь к кириллице. Каталог историко-документальной выставки. Бишкек: Изд-во КРСУ. 94 с.

Түркілік тәрбие антологиясы., 2013. Алматы: Интеллсервис. 1004 с.

Фромкин В., Родман Р., Хайамс Н., 2018. Тіл біліміне кіріспе, 10-басылым, Халықаралық басылым. Алматы: Ұлттық аударма бюросы. 608 б.

Reference

Bitehtina N.B. 1 dr., 2012. Metodicheskaia masterskaia: Obraztsy ýrokov po-rýsskomý iazyký kak inostrannomý [Methodical Workshop: Sample Lessons in Russian as a Foreign Language]. Moscow: Rýsskii iazyk. 175 p. [in Russian].

Bolotova Iý.V., 2017. Kommýnikativnyı analiz pesen na zaniatiyah po RKI. Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniia [Communicative analysis of songs in Russian as a foreign language. Problems of modern pedagogical education]. № 55-4. P.83-89. [in Russian].

Býlahovskii L.A., 1930. Ýchebnik rýsskogo iazyka dlia shkoly s ýkrainskim iazykom prepodavaniia [Russian language textbook for schools with the Ukrainian language of instruction]. Harkov. 124 p. [in Russian].

Vasileva T.V., 2015. Lingvometodicheskie printsipy otbora pesennogo materiala na nachalnom etape obýcheniia RKI [Linguistic and methodological principles for selecting song material at the initial stage of teaching Russian as a foreign language]. Ýchenye zapiski TOGÝ [Academic notes TOGU]. T.6. №4. P. 365-370. [in Russian].

Evtýshenko I.V., 2018. Mýzykalnye sposobnosti kak diagnosticheskii kriterii pri obsledovanii rebenka s ýmstvennoi otstalostiyú [Musical abilities as a diagnostic criterion in the examination of a child with mental retardation]. Konferentsiyám ASOÝ: sbornik naýchnyh trýdov i materialov naýchnoprakticheskikh konferentsii [ASOU Conference: a collection of scientific papers and materials from scientific and practical conferences]. Vyp. 3. Chast 3. Moscow: ASOÝ. 748 p. [in Russian].

Gizem Saldiraner, Emrah Cinkara, 2021. Using Songs in Teaching Pronunciation to Young EFL Learners. PASAA Vol. 62 July – December. P. 119-141.

Jiznevskaiia O.N., 2015. Aýtentichnyı pesennyı material na zaniatiyah po rýsskomý iazyký kak inostrannomý: ot teorii k praktike [Authentic song material in the classroom in Russian as a foreign language: from theory to practice]. Iazyki. Kýltýry. Perevod [Languages. Cultures. Translation]. P. 102-112. [in Russian].

Júnisbek Á., 2009. Qazaq fonetikasy [Kazakh phonetics]. Almaty. 308 p. [in Kazakh].

Karpichenkova E.P., 1995. Rol mýzyki i pesen v izýchenii angliiskogo iazyka. Inostrannyye iazyki v shkole [The role of music and songs in learning English. Foreign languages at school]. №5. P. 45-46. [in Russian].

Kashkýrevich L.G., 1995. Priemy i metody obýcheniia blizkorodstvennomý iazyký v vysshei shkole. Rýsskii iazyk za rýbejom [Techniques and methods of teaching a closely related language in higher education. Russian language abroad]. №1. P. 61-65. [in Russian].

Kindria N.A., 2018. Ispolzovanie pesen kak lingvodidakticheskogo sredstva na ýrokah rýsskogo iazyka. Mir naýki, kýltýry, obrazovaniia [The use of songs as a linguodidactic tool in Russian language lessons. The world of science, culture, education]. №2(69). P. 540-541. [in Russian].

Kyrgyz adabii tilinin grammatikasy [Grammar of the Kyrgyz literary language], 1980. Frýnze: Ilim. 538 p. [in Kazakh].

Kadasheva K., Asanova Ý.O., Omarova S.K., 2016. Izýchenie blizkorodstvennykh iazykov: osobennosti sostavleniia ýchebnogo kompleksa. Vestnik Rossiiskogo ýniversiteta drýjby narodov. Seriya: Teoriia iazyka. Semiotika. Semantika [Studying closely related languages: features of compiling an educational complex. Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Theory of language. Semiotics. Semantics]. №3. P. 194-201. [in Russian].

Qadasheva Q., Asanova Ý.O., Ashikbaeva B.G., 2012. Qazaq tilin týys til retinde oqytý ádistemesi (túrki tilderinde sóiletinder úshin) [Methodology of teaching the Kazakh language as a relative language (for speakers of Turkic languages)]. Almaty: Kantana-press. 400 p. [in Kazakh].

Passov E.I., Kýzovleva N.E., 2010. *Osnovy kommunikativnoi teorii i tehnologii inoazychnogo obrazovaniia: metodicheskoe posobie dlia prepodavatelei rýsskogo iazyka kak inostrannogo* [Fundamentals of communicative theory and technology of foreign language education: a methodological guide for teachers of Russian as a foreign language]. Moscow: Rýssku iazyk. Kýrsy. 568 p. [in Russian].

Pashkovskaia N.A., 1979. *Osobennosti prepodavaniia rýsskogo iazyka v shkolah s ýkraiskim iazykom obýcheniia: posobie dlia ýchitelia* [Features of teaching the Russian language in schools with the Ukrainian language of instruction: a guide for the teacher]. Kiev: Radianska shkola. 125 p. [in Russian].

Pashkovskaia N.A., 1990. *Lingvodidakticheskie osnovy obýcheniia rýsskomý iazyký: posobie dlia ýchitelia* [Linguistic and didactic foundations for teaching the Russian language: a guide for the teacher]. Kiev: Radianska shkola. 190 p. [in Russian].

Rais, Burhanudin & Pranowo, Dwiyanto & Permata Sari, Rr Putri. 2020. *The Use of Song in Teaching English Pronunciation*. 10.2991/assehr.k.200804.025.

Sýmarokova O.L., 2021. *Kyrgyzsku alfavit: dolgu ýt k kirillitse*. Katalog istoriko-dokýmentalnoi vystavki [Kyrgyz alphabet: a long way to Cyrillic. Catalog of historical-documentary exhibition]. Bishkek: Izd-vo KRSÝ. 94 p. [in Russian].

Túrkilik tárbie antologiasy [Anthology of Turkic education]. 2013. Almaty: Intellservis. 1004 b. [in Kazakh].

Fromkin V., Rodman R., Haimson N., 2018. *Til bilimine kirispe, 10-basylym, Halyqaralyq basylym* [Introduction to Linguistics, 10th ed., International Edition]. Almaty: Ulttyq áydarma býrosy. 608 b. [in Kazakh].

K. Kadasheva

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: karlygash-54@mail.ru)*

***U.O. Assanova**

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: assanova_62@mail.ru)*

*Corresponding author: *assanova_62@mail.ru*

A.K. Myrzakhanova

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: akbota.myrzaxanova@ayu.edu.kz)*

Formation methods of phonetic skills in the process of teaching closely related languages

Abstract. In the era of modern information technologies for representatives of the Turkic world arriving in our country to study it, the Kazakh language becomes a means of communication. In this regard, the development of new methods of teaching the Kazakh language as closely related today is one of the actual problems of our time.

In this article, the linguodidactic principles of studying the Kazakh alphabet by speakers of closely related languages through lyrics, as well as enriching their vocabulary, are outlined by the authors based on their own achievements and the results of their practical works. The song plays an important role in the life of people, as it is the richest source of information about the history, culture, folklore traditions of the people and makes it possible to save this information in memory for a long time. Creating motivation in a lesson is the path to success in learning any language. In our opinion, during listening to and performing musical works of peoples speaking closely related languages, students have a wider outlook, their vocabulary is enriched, and communicative skills are formed.

Thus, the main hallmark of the lesson on studying the alphabet of the Kazakh language should be listening to sounds in rhythmic melody. Correct performing of sounds develops the melody of speech and the vocabulary of students, via singing it becomes possible to feel the rhythm of the melody. It should be noted that this method also forms phonetic and lexical skills, develops hearing. When listening to Kazakh songs, speakers of closely related languages pick up sounds they know and learn oral communication in the Kazakh language.

Keywords: learning closely related languages, turkic languages, sound, vocabulary, song, melody, method, skill, communication, contact, cultural studies.

К. Кадашева

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Яссави,
Туркестан, Республика Казахстан
(E-mail: karlygash-54@mail.ru)*

***У.О. Асанова**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: assanova_62@mail.ru)*

*Автор для корреспонденции: *assanova_62@mail.ru*

А.К. Мырзаханова

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Яссави, Туркестан,
Республика Казахстан
(E-mail: akbota.myrзахanova@ayu.edu.kz)*

**Способы формирования фонетических навыков в процессе обучения
близкородственным языкам**

Аннотация. В эпоху современных информационных технологий для представителей тюркского мира, прибывающих в нашу страну для изучения казахского языка, он становится средством общения. В связи с этим разработка новых методов обучения казахскому языку как близкородственному на сегодняшний день является одной из актуальных проблем современности.

В данной статье лингводидактические принципы изучения казахского алфавита говорящими на близкородственных языках через тексты песен, а также обогащение их словарного запаса излагаются авторами на основе их собственных достижений и результатов практических работ. Песня играет важную роль в жизни людей, так как она является богатейшим источником информации об истории, культуре, фольклорных традициях народа и дает возможность надолго сохранить эту информацию в памяти. Создание мотивации на уроке – это путь к успеху в изучении любого языка. По нашему мнению, во время прослушивания и исполнения музыкальных произведений народов, говорящих на близкородственных тюркских языках, у обучающихся расширяется кругозор, обогащается их словарный запас, формируются коммуникативные навыки. Таким образом, главным отличительным признаком урока по изучению алфавита казахского языка должно стать прослушивание звуков в ритмичной мелодике. Правильное озвучивание звуков развивает мелодику речи и словарный запас обучающихся, через пение появляется возможность почувствовать ритм мелодии. Следует отметить, что данный метод также формирует фонетические и лексические навыки, развивает слух. При прослушивании казахских песен говорящие на близкородственных языках улавливают знакомые им звуки и учатся устному общению на казахском языке.

Ключевые слова: обучение близкородственным языкам, тюркские языки, звук, словарный запас, песня, мелодия, метод, навык, общение, контакт, культурология.

Авторлар туралы мәлімет:

Қадашева Қарлығаш, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Б.Саттарханов даңғылы, 29, Түркістан, Қазақстан Республикасы, Қазақстан Республикасы.

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4690-8033>

Асанова Ұлмекен Отарқызы, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессоры м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6846-9919>

Scopus ID 57200247120

Мырзаханова Ақбота Құлмаханқызы, педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Б.Саттарханов даңғылы, 29, Түркістан, Қазақстан Республикасы.

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3058-8410>

Information about authors:

Kadasheva Karlygash, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, B. Sattarkhanov Ave, 29, Turkestan, Republic of Kazakhstan.

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4690-8033>

Assanova Ulmeken Otarovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6846-9919>

Scopus ID 57200247120

Myrzakhanova Akbota Kulmakhanovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, B. Sattarkhanov Ave, 29, Turkestan, Republic of Kazakhstan.

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3058-8410>

Сведения об авторах:

Қадашева Қарлығаш, доктор педагогических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Яссави, проспект Б.Саттарханова, 29, Туркестан, Республика Казахстан.

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4690-8033>

Асанова Улмекен Отаровна, кандидат педагогических наук, и.о.профессора, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6846-9919>

Scopus ID 57200247120

Мырзаханова Ақбота Кулмахановна, кандидат педагогических наук, старший преподаватель, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Яссави, проспект Б.Саттарханова, 29, Туркестан, Республика Казахстан.

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3058-8410>

«Тәте» және өзге де туыстық атаулардың семантикасы¹Ш. Құрманбайұлы^а, *М.Е. Адилов^б^аАбай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,Алматы, Қазақстан Республикасы, (e-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com)^бАбай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы(E-mail: marlenadilov88@gmail.com), *Байланыс үшін автор: marlenadilov88@gmail.com

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:
туыстық атаулар,
тәте, әке, әже,
апа, туыстық
атаулардың
семантикасы,
этимология, түркі
тілдері, қазақ тілі
мен говорлары

ХҒТАР 16.21.33

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-85-102>

Сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы, бастапқы семантикасының өзгеруі – тілге тән құбылыс. Қазақ тіліндегі сөздер бір ғана мағынада жұмсала бермейді. Әдеби тілдегі бір мағыналы сөздің өзі говорларда немесе ауыз әдебиеті үлгілерінде ауыспалы мағынасында жұмсалуды мүмкін. Әдеби тілдегі сөздің говорларда туынды немесе бастапқы мағынасында айтылатынына байланысты мысалдардың бірі – «*тәте*» сөзі. *Тәте* атауының туысқан әйелдерге қарата айтылатын мағынасы әдеби тіл нормасына әбден сіңген. Ал оның ер адамдарға қатысты «әке; көке; әке жағынан туыс аға» деген қарама-қарсы мағынасы жергілікті сөйленістерге тән. Туып-өскен жері, балалық шағы, отбасы жайлы жазатын оңтүстік өңірлері қаламгерлердің шығармаларында бұл сөз жергілікті сөйленістері мағынасында пайдаланыла береді. Говорлардан бөлек ертеректегі жазбаларда да мұндай қолданыс байқалады, мәселен, Абай «інісі Халиоллаға жазған хатында» «*тәте*» сөзін «әке» мағынасында қолданған. «*Тәте*» атауының қолданысын іздесек, оның «әке» немесе «әке жағынан туысқа» айтылатынын тек оңтүстік өңірлерден емес, батыс, шығыс, тіпті солтүстіктің кейбір аудандарындағы тілдік материалдардан табуға болады. «*Тәте*» туыстық терминінің бірнеше өңірде өзге мағынада қолданылуында тарихи негіз жатқаны айқын. Көне түркі жазба ескерткіштеріне жүгінсек, *тәтенің* «әке, ата» мағынасында жұмсалғаны аңғарылады. Мақалада *тәте* сөзінің қазақ тілінде ер адамға қарата айтылуының себептері зерттеліп, оның қолданыс аясы, түп-төркіні талданады. Қазақ тіліндегі *тәте* сөзі секілді мағыналық жағынан өзгерген *әже, әке, апа* туыстық атауларының да төркіні түркі тілдері деректерімен салыстырылып анықталады.

Received 23 June 2022. Revised 30 June 2022. Accepted 08 August 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Kurmanbaiuly Sh., Adilov M.E. The semantics of the word «тәте (táte)» and other kinship terms // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №3. – P. 85-102. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-85-102>

Дәйексөз үшін:

Құрманбайұлы Ш., Адилов М.Е. «Тәте» және өзге де туыстық атаулардың семантикасы // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – №3. – 85-102 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-85-102>

¹ Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитеті қаржыландыратын грант негізінде (AP13268734: «Абай және Шәкәрім тіліндегі көнерген сөздердің семантикасы және түп-негізі») орындалды.

Кіріспе

Түркі тілдерінде туыстық атаулардың ішінде жас немесе жынысына байланысты ауысып қолданыла беретін сөздердің ішінде *тәте*, *ана*, *әке*, *әже* деген туыстық терминдер бар. Бұлардың өзі және фонетикалық варианттары әдеби тілде де, Қазақстанның барлық аймақтарында да қолданыла береді. Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер де көне мағыналарында сақталып, ескі формасында айтылады. Мәселен, *тәте* атауы оңтүстік пен кейбір батыс өңірлеріндегі жергілікті халықтың тілінде ер адамға қатысты қолданылса, солтүстікте (және әдеби тілде) туыс әйел адамға қатысты қолданылады. *Ана* сөзі оңтүстік өңірде «әже» сөзінің баламасы ретінде қолданылатын болса, батыс аймақтарында бұл атау «өзінен жас жағынан үлкен әйел, қыз балаға» қатысты айтылады. Ал «Әй дер ажа, қой дер қожа жоқ» (Кеңесбаев, 1977: 22) деген тұрақты тіркесте әдеби тілдегі *әже* сөзі *ажа* тұлғасында және «үйдің үлкені, отағасы, қариясы» семасында сақталған. *Әке* деген ер адамға қатысты айтылатын сөз, ауызекі тілде еркелету, құрметтеу мәнінде ұл, қыз деп ажыратылмай айтыла береді, мысалы: әкем, көкем. Ал говорлық ерекшелік *әпке* (*әпке*) деген атаудың құрамындағы *әке* сөзі «үлкен» дегенді білдіріп тұр. Төменде *тәте* және өзге туыстық атаулардың ішінде жыныстық қарама-қарсы мағынаға ауысқан сөздерге жеке-жеке тоқталып, талдауларымызды ұсынып көреміз. Жалпы *тәте* атауының көне мағынасы «әке, ата» екенін білмегендіктен, бүгіндері «тәте» деп үлкен ағаларын, «әке» немесе «көкелерін» айтқан кезде халық оларды түзетіп отырады. Қазақтың «тәтесінің», көне мағынасы жоғалып кетпес үшін, сөз байлығымыздан айырылып қалмау үшін оның түп-төркіні, бастапқы мағынасы туралы сөз қозғап тұру жөн деп санаймыз.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында негізгі материал ретінде қазақ тілі мен говорларының сөздіктері, қазақ және шетелдік ғалымдардың диалектологиялық зерттеулері мен мақалалары, көркем шығармалар, тарихи деректер, қолжазбалар пайдаланылды. Жұмыста салыстырмалы, салғастырмалы, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдісі қолданылып, туыстас алтай, түркі тілдері, сонымен бірге үнді-еуропа және өзге әлем тілдері материалдары пайдаланылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақ жергілікті тіл ерекшеліктеріндегі біршама сөздің тарихын, шыққан тегін, төркінін, бастапқы мағынасын ашу мақсатымен біраз еңбек жазылған болатын. Солардың ішінде Ә.Нұрмағамбетовтің «Жергілікті тіл ерекшеліктерінің төркіні» (Нұрмағамбетов, 1985: 3) атты кітабын говорлық ерекшеліктердің этимологиясы деген саладағы алғашқы көлемді, құнды еңбек деп бағалауға болады. Еңбекте 231 сөздің тарихы, шыққан тегі, бастапқы мағынасы салыстырылып талданған. Солардың ішінде, *ақа*, *әке*, *аға*, *аданас*, *әпше*, *тағы* (*дайы*) секілді туыстық атаулар да қамтылған.

Говорлық лексиканың этимологиясы жөнінде мақалалар да жазылды. Тілдік экспедицияға қатысқан немесе белгілі бір өңірдің тілін зерттеген диалектолог

ғалымдар еңбектерінде өздері тауып анықтаған жекелеген сөздердің этимологиясына тоқталып отырған. Мәселен, диалектолог зерттеуші Әбілхан Нұрмағамбетов Түрікменстан қазақтарының тілін зерттей жүріп, «Түрікменстандағы қазақтар тіліндегі кейбір сөздердің этимологиясы» (Нұрмағамбетов, 1965: 238) деген мақала жазды. Сондай-ақ Батыс Қазақстан экспедициясынан жинаған материалдары негізінде «Қазақ говорларындағы кейбір лексикалық ерекшеліктердің пайда болу жолы мен этимологиясы» (Нұрмағамбетов, 1974: 105) атты зерттеу жұмысын жазған. Ал «Тіліміздегі кейбір диалектизмдер төркіні» (Нұрмағамбетов, 1990: 216) атты мақаласын 1985 жылы шыққан этимологиялық зерттеу кітабына қосымша материал ретінде ұсынған.

Жекелеген говорлық ерекшеліктердің шығу төркініне қатысты Ж.Досқараевтың «Қазақ тіліндегі үй, там деген сөздер туралы (1959)», «Арыс говорындағы сөз тұлғалары» (Досқараев, 1973: 14) атты зерттеулері құнды.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде де кейбір говорлық сөздерге мағыналық талдау беріліп, түркі тілдеріндегі формалары көрсетілді. Мысалы:

АДАС (Көкш.: Щуч., Еңб.; Жезқ., Ағад.; Орал, Жән.; Сем.: Көкп., Ақс; Тау., Қош.; МХР) «аттас»:

Әзербайжанша *адаш* (АзРС I 1962: 67); тува. *атташ* (РусТувС 1980: 578); түрік. *адаш* (ТурРС 1977: 25); ұйғ. *адаш* «дос, жолдас» (УйғРС 1961: 12); өзб. *адаш* «аттас» (УзбРС 1959: 22); түркм. *атдаш* (Рустуркмсл 1956: 761); хакас. *адас* (ХРС 1953: 17).

Түркі жазба ескерткіштерінде: *адаш* «аттас, жолдас» (Э. Надж. ИСТЯ, 164) *ат таш* «аттас» (А. Бор. 1963: 62); *адаш* «жолдас» (С. Мал. ПДП, 354).

Парсы т. *адаш* «аттас» (Пер.-рус. сл. 1983, 57). Иран тобындағы тілдерге түркі тілдерінен ауысқан деуге болады (Қалиев және т.б., 2005: 20).

Туыстық атаулардың мағыналық өзгеруі жайындағы мақала Е. Қойшыбаевқа тиесілі, ол өзінің «Әке және тегі сөздерінің семантикалық өзгеруі жайлы» (Қойшыбаев, 1973: 149) атты жазбасында *тәте* сөзі секілді қарама-қарсы семаға ауысқан *әке* атауына тоқталған.

Туыстық атауларға қатысты еңбектер мен мақалаларда да кейбір терминдердің шығу тегі қарастырылған. Бұл тақырып әсіресе көрші және алыс шетел тіл мамандары мен зерттеушілерін қызықтырады. Л.Покровскаяның «Термины родства в тюркских языках» (Покровская, 1961: 11) атты көлемді мақаласында түркі тілдеріндегі ортақ туыстық атаулардың мағыналық жағынан ауысуына назар аударылып, біршама сөздің түпкі семасы ажыратылып көрсетілген. В.Цинциустың «К этимологии алтайских терминов родства» (Цинциус, 1972: 3) атты жұмысы - бүгінгі тақырыппен тікелей байланысы бар мазмұнды зерттеу. Беріректегі алтаист ғалымдардан А.Бурькиннің «Проблемы семантической реконструкции терминов родства в алтайских языках и перспективы реконструкции общеалтайской системы терминов родства» (Бурькин, 2001: 136) мақаласы құнды. Зерттеуші өз зерттеулерінде туыстық атаулардың шығу тегіне баса мән берген. А.Шабашов та түбі түркі туыстық терминдердің біразы көне орыс жер-су атауларында кездесетінін дәлелдеп, бұған этимологиялық дәлелдер келтіреді (Шабашов, 2012: 148). Yong Song Li есімді корейлік ғалым түрікше жазған «Türk Dillerinde Akrabalık Adları» (Li, 2020: 576) атты докторлық диссертациясында түркі тілдеріндегі түгел туыстық атаулардың этимологиясына қатысты деректерді келтірумен бірге, корей тіліндегі нұсқаларымен салыстырып көрсетеді.

Талдау

ТӘТЕ «жасы үлкен әйелдерге қарата айтылатын туыстық атау (әдеби тілде); әке, көке, әке жағынан туысқан аға (говорларда)».

Тәте сөзі әдеби тілде көбіне «жасы үлкен туыс әйел» мағынасында қолданылады. Ал бұрынырақта бұл атау «туыс ер адамға» қарата айтылғанға ұқсайды. Қазақ говорларында, Қазақстанның бірқатар өңірінде «әке; аға, көке» мағынасында әлі де айтылатыны соған дәлел. Аймақтық сөздікте *тәте* сөзі «туыс аға, әке» мағынасында Алматы облысы Райымбек ауданы мен Жамбыл облысы Луговой, Шу аудандарында қолданылады деп берілсе де оның Ақтөбе, Маңғыстау, Торғай, Қызылорда өңірлерінде де «әке, көке» мағынасында ұшырасатынын байқаймыз. Тіпті Семей аймақтарында да «әке» мағынасында айтылғанын Абайдың хатынан көреміз. Абай шығармалары жинақтарында *тәте* сөзіне «Құнанбайға балаларының қойған аты» деген түсіндірме берілгендей, ұлы ақын да інісі Халиоллаға жазған хатында *тәте* сөзін «әке» мағынасында пайдаланған:

Тәтеңіз білімнің қайнар бұлағын үйренгенің турасында бек қуанып жатыр. Әрқашан құдайтағалаға сыйынып талап қыла көрсін дейді (Абай, 1961: 498).

Солтүстік немесе шығыс аймаққа мұндай қолданыс тән болмаса да, Жамбыл, Алматы және Түркістан облыстарына бұл атау жат емес. Әсіресе сол аймақтың жазушыларынан *тәте* сөзінің «ер туыс» мағынасында қолданғанын жиі көреміз. Атап айтсақ, Н.Төрөқұловтың құрастырумен жарық көрген Жамбыл Жабаев туралы естелік жинақта *тәте* сөзі ер адамға қатысты атау ретінде жұмсалған:

- « – Бұл кім? – дедім қасымдағы Толқынға.
- *Тәтем!*
- *Тәте* дегенің кім?
- Жамбыл».

Асқар Сүлейменовтің «Бесін» шығармасында да тәтенің «ер адамға» қатысты қолданылғаны аңғарылады:

«Крейгельге жаңағы бір әзірде өркеш-өркеш сөз айтып, білем-білем ашу көрсеткенін ұмыта бастаған Сәруар оған наған кезенгенді *Тәтесінің* сақалына жармасқандай бейжосық, беймүмкін әрекет деп таныды» (Сүлейменов, 1970: 7).

Бердібек Соқпақбаевтың әйгілі «Балалық шаққа саяхат» туындысында *тәте* сөзі «әкенің інісі» яғни немере аға деген мағынада пайдаланылған, соған қарағанда Алматы облысының Нарынқол жағында да осы сөз ертеректе қолданылған:

«Төр үйде сыз еденге төселген құрым киіздің үстінде төрт көзіміз түгел азанғы шайымызды ішіп отырмыз. Шай емес-ау, ақ су. «Төрт көзге» кіретіндер: әкем Ыдырыс, шешем Әсбет, *тәтем* (әкемнің інісі) Смағұл, ағайым Сатылған және мен... Смағұл – әкемнің інісі. Мұрт шыға бастағанына аз ғана жыл. Мен бұл кісіні тәте деймін» (Соқпақбаев, 1960: 21).

Б. Соқпақбаев жоғарыдағы повесте тәте сөзін «туыс аға» мәнінде қолданса, Менің атым қожа шығармасында тәтей деген нұсқасын «апай» деген мағынада айтады:

«Мұрат, Болат, Ербол, Бақыт деген аттарды алып қараңдаршы. Айтуға да ықшам, естір құлаққа да жағымды. Әрі мағына жағынан да, қазақ тілінен сабақ беретін Майқанова *тәтейше* айтқанда, бұлар жоғары идеялы есімдер» (Соқпақбаев, 1957: 55).

Қазақ жазушылары *тәте* сөзін бірдей мағынада жұмсамайды, мәселен Мұхтар Мағауин оны орыс тіліндегі «тетя» мен бірдей көреді:

«Бір орыс *тәте* ертіп келді. Аты Сестра. Шашы сары. Көзі көк. Жүзі жылы....Жадында сақталған келесі үзік сурет дәрі иісі шыққан таза, жылы бөлме, ақ халатты *тәтелер*» (Мағауин, 1980: 71).

Бір туыстық терминнің қарама-қарсы мағынаға ауысуы тек қазақ тіліне ғана тән емес, зерттеуші Д.Рамазанова «Противоположные по полу значения некоторых терминов родства» атты мақаласында түркі тілдерінің туыстық терминдерін зерттеп, кейбір атаулардың жыныстық қарама-қарсы мағынада қолданылу фактілерін анықтайды, оның ішінде *тәте* термині де бар:

«Как известно, при изучении терминов родства татарского языка, были раскрыты факты употребления некоторых терминов в противоположном по полу значении. Так, например, в составе родственной терминологии у мордвы-каратаев был выделен термин *тәтә* – отец, который в других языках распространен в значениях *тәтә* – старшая сестра» (Рамазанова, 2011: <http://atlas.antat.ru/upload/ramazanova/protivopolognie.pdf>).

«**Тәте**» сөзінің негізгі мағынасына келсек, оның о бастағы, түпкі семантикасы «әке, ата» болса керек деп пайымдауға болады. Оның дәлелін түркі жазба ескерткіштері мен тілдерінен көреміз. Көне түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі тілдердің біразында «әке, ата» мағынасында және *дәдә/деде* деген нұсқасының кең таралғаны аңғарылады:

Қарахан дәуірі жазба мұрасы Махмұт Қашқаридың “Диуани лұғатит түрк”інде *деде* «әке (оғыздарда)» (Древнетюркский словарь: 160).

Мәмлүк қыпшақ ескерткіші «Еттүхфетүз зәкие»-де *деде* «әке, ата» (Atalay, 1945: 164).

Шағатай жәдігерлерінде *деде* «аға, көке» (Радлов, 1893: 1682).

Анадолы түрік және осман жазбаларында *деде* «ата».

Туыстас тілдердің барлығында дерлік «ата, әке» мағынасында жұмсалады:

Қарайым т. *тата* «әке»; татар т. *тәтәй* «тәте; әпке; әже; әке»; татар т. диал. *тәтә* «әке, ата»; ұрым т. *тата* «әке» (Гаркавец, 2000: 427);

Гагауз т. *тәтү/тятя* «әке»; шұлым т. *тете* «әке»; долған т. *теете* «әке» (Li, 2019: 149); салар т. *тата* «сол мағ.» (Севортян, 1978: 212).

Якут т. *тээтэ* «әке»; чуваш т. диал. *тете* «аға, көке» (Егоров, 1964: 243).

Түрік т. *деде* «ата»: *Дедеси корук йер, торунун диши камашыр* «Атасы қышқыл мейіз жесе, немересінің тісі қышиды»; түрікмен т. диал. *дәдә* «әке»; әзербайжан т. *дәдә* «әке»: *дәдә-баба* «ата-баба».

Ұйғыр т. *дада* «әке»; өзбек т. *дода* «әке»; қырғыз т. диал. *дада* «әке» (Юдахин, 1985: 181).

Кей түркі тілдерінде бұл сөз қазақ тіліндегідей *тәтей* тұлғасында және тек «әйел, тәте, апай» мағыналарында жұмсалады:

Ұйғыр т. *тәтей* «әйел, ханым»; ноғай т. *тетей* «әжей»; башқұрт т. *тәтәй* «әйел адам, ханым, тәте»; ал татар тілінде *түти* формасында әйел адамға қатысты қолданылады: татар т. *түти* «тәте, апай».

Қазақ тілінде *тәтей* деген тұлға тек әйел туысқа қатысты айтылса, татар тілі мен диалектілерінде *тәтейдің* өзі «ата, әке» мағынасына ие болғаны белгілі:

«Широко распространенный в татарских говорах и выражающий целый класс старших родственниц классификационный женский термин *тәтәй* в говорах заказанских, чистопольских, нагайбакских кряшен, также и в ичкинском говоре (*татақай* «дедуля»),

тоболо-иртышском, барабинском, томском диалектах (*тәтә* «дед») выступает как мужской термин (Рамазанова, 2011: <http://atlas.antat.ru/upload/ramazanova/protivopolognie.pdf>).

Тәте атауының «ер туыс» мағынасы фин-угор тілдерінде де сақталғаны назар аударарлық: марий т. *тютя* «ата», *тютьи* «ата, қарияға айтылатын қаратпа сөз», удмурт т. *тятя* «әке» (Федотов, 1990: 316).

Туыстас емес, бір тілдік топқа жатпайтын украин тіліндегі *тятя*, *тятька* сөзі де ер адамға қаратылып айтылады.

Орыс тіліндегі *тетя*, *дядя* сөзі де форма жағынан варианттас сөздер және бір-біріне қарама-қарсы екі түрлі мағынада жұмсалады.

Славян тілдеріндегі тұлғасына қарап, *тятя/тетя* немесе *дядя* сөзін түркі тілінен енген, я болмаса керісінше түркі тілдеріне кірген деп түйіндеу жеңіл. Дегенмен қазақ тіліндегі *тәте* сөзі орысшадағы *тетя*-дан алынбаған, орыс тіліне де бізден кірмеген. Ал ер адамға қатысты айтылған *тәтенің* «тетя» мағынасына ие болуына орыс мәдениеті мен тілінің ықпалы болуы ғажап емес. Түркі, славян тілдеріндегі тұлғалас боп көрінетін *тәте/деде*, *тетя/дядя* сөздері бала тілінен, яғни буындап айтудан «дә-дә, дә-де, тә-те» пайда болған. Әлем тілдеріндегі ортақ туыстық атаулардың барлығы дерлік, мысалы, *мама*, *папа*, *баба*, т.б. баланың буындап айтуынан шыққан.

Тәтенің қазақ тіліндегі о бастағы мағынасы «аға, әке, ата» болып, қазіргі жиі айтылатын мағынасы орыс тіліндегі семаға ұқсатуынан туған болуы ғажап емес. Неге десек, қазақтың өткен ғасырдағы ақындары мен жазушылары тілінен *тәтенің* көбіне «әке, ата» мағынасында қолданылғанын көреміз. Абай мен інілерінің Құнанбай әкелеріне *тәте* дегені хаттан анық көрініп тұр. Қарт Жамбылдың ізбасарлары мен шәкірттері оған «тәте» деп құрмет көрсетті. Қазақтың әр өңірінде де сол көне мағынасы сақталып айтылады. Ақтөбе, Маңғыстау облыстары мен солтүстіктегі Торғай ауылдарында айтылатынын ғалымдар тіркеген. Сонда соңғы жүз жыл мерзім ішінде кешегі ер адамдарды, өзінен үлкендерді, туыс ер адамдарды сыйлағандықпен айтылған «тәте» деген төл сөздің, өздерімен туыстас әйелдердің үлкеніне айтылатын сөз болып өзгергені орыс тіліндегі атауға ұқсатуынан пайда болған деуге болар еді, бір ойланғанда ақылға қонымды боп көрінеді. Дейтұрғанмен мәселенің екінші, яғни ғылыми дәлел, шындық тұрғыдан қаралатын тұстарын ұмытпаған жөн. Тәтенің бүгінгі мағынасының пайда болуына байланысты нақты қорытындыға, дәлелді тұжырымға жету үшін ең алдымен он тоғыз бен жиырмамыншы ғасыр басындағы әдебиеттерге шолу жасап, *тәтенің* қандай мағыналарда жұмсалғанын зерттеу керек. Ерте кезеңде де ол сөз бүгінгідей екі қарама-қарсы мағынаны білдіріп, ер адамға қатысты мағынасы белсенді жұмсалған болуы мүмкін немесе бүгінгідей керісінше әйел адамға қатысты мағынасы кеңірек таралып, ер адамға қатыстысы бірлі-жарым қолданылғаны ғажап емес. Егер қазақтың ескі жазба тілінде жазылған мұралардан *тәтенің* «әйел туысқа» қатысты қолданылған фактілері табылса, онда оның орыс тілінен емес, тілдің табиғи дамуынан, өзіндік өзгерісінен туған құбылыс деп бағалауға болар еді. Осылайша қазақ тіліндегі *тәтенің* қай мағынасы көнерек екенін анықтау үшін ерте кезеңдегі материалдар мен деректерді мұқият қарап зерделеу керек. Сол үшін әзірге төмендегідей жорамал айтумен шектелеміз.

Бізше қазақ тілінде *тәте* сөзі өте ертеде көне түркі тіліндегідей «ер туыс» дегенді ғана білдіріп, кейін келе-келе екі мағынада қолданылып кетті. Беріректе «әйел туыс» мағынасы кеңірек қолданылып, «әке, ата» мағынасы қолданыстан ығыса келіп, тек говорларда сақталған болса керек. Туыстық атаулардың «жыныстық» мағынасының ауысуы тілімізде кездеседі, мысалы қазақ тіліндегі *ана* атауы көне түркі тілінде «әке,

ата», ал *әке* сөзі «әпке, апа» мағынасында қолданылғаны белгілі. *Әже* туыстық термині де солай, ол атау түркі тілдерінің біразында «ата, әке» дегенді білдіреді. Осылайша көне түркі жазба ескерткіштеріндегі сөздердің қазақ тілінде қарама-қарсы мағыналары пайда болғандай, ер адамға қатысты айтылатын тәтенің де «әйелге қарата айтылатын» мәнге ауысуы заңды құбылыс болса керек. *Тәте* түркі тілдерінде тек «*ер туыс*» дегенді білдіреді, дегенмен қазақ тіліндегідей мағынаға ауысуы ұйғыр, ноғай және башқұртшада кездеседі, оның өзінде *тәте* емес, *тәтей* деген формасы «әйелдерге» қатысты қолданылады. Ал татаршада *тәтей* атауы «ата» мағынасына ауысқан. Егер тәтенің әйел адамға қатысты қолданылуы орыс тілінің әсерінен пайда болған десек, ноғай мен башқұрт тілдері бір бөлек, ал ұйғыр тіліне әсер етуі мүмкін бе деген сұрақ туындайды. Ол тілде орыс тілінің ықпалы жоқ, ендеше ұйғыр тіліндегі мағына жағынан ауысуы орыс тілінен емес, өздігінен табиғи даму жолымен шыққан да болуы мүмкін. Орыс тілінің ықпалы айтарлықтай өтпеген Моңғолия, Қытай қазақтарының тілінде *тәтенің* «ата, әке, аға» мағынасында қолданылмайтынын еске алсақ, тәтенің әйел мағынасы орыс тілінің ықпалынан емес, өздігінен туындаған құбылыс екендігін көрсетеді.

Сонымен, *тәте* сөзі «тә-тә дә-дә» деп бала тілімен буындап айтудан шыққан. Ғалымдардың көбі туыстық атаулардың сондай жолмен шыққанын алға тартады, мысалы Рясянен, Клаусон, Менгес, Дерфер секілді белгілі этимолог ғалымдар *тәте/дәде* сөздерін бала тілінен, дыбыстан, бейнелеуіш сөзден туындағанын дәлелдеген (Рясянен, 1969: 134).

«Тәте» сөзі туралы ең алғашқы деректі он бірінші ғасырдың құнды жәдігері «Диуани лұғатит түрк»-тен табамыз, онда *дәде* деп жазылған. Сол *дәде* түркі тілдерінде *тәте* нұсқасында да айтылады, өйткені түркі тілдеріне «д»-ның «т» болып өзгеріп айтылуы тән, мысалы, парсыша *торба* қазақша *дорба*, парсыша *топ*, қазақша *доп*, *тозақ-дозақ*, *тұз-дұз* т.б. Көне түркі тілінде *те*- «деу, айту», қазақ тілінде *деу*, түркі т. *тиірмен* қазақ әдеби тілінде *диірмен*. Мұндай фонетикалық ауысу славян тілдерінде де бар, мәселен, орыс тіліндегі *дядя*, украинша *тятя* деп айтылады. Сайып келгенде, ағылшынша *daddy* парсы тіліндегі *дада*, орысша *дядя* (және *тетя*), түркі тілдеріндегі *тәте/дәде* сөздері мағыналық жағынан ұқсас болғанмен, бір-бірінен алынбаған туыстық терминдер. Бұлардың бәрі буындап айтудан (дә-дә) туған сөздер деп пайымдауға болады. Буындап айтудан шыққан ұқсас туысқандық атаулар көне дәуірлерден бері бар, мәселен, көне грекше *тэтта*, *тата*, латынша *tata*, санскрит тілінде *tātas* деген сөздер қолданылған. Қазіргі тілдердің көбінде түркі тілдеріндегідей сөз басындағы «д» және «т» тұлғаларында кездесе береді: албан т. *tate*, полякша *tata*, үнді т. *дада*, болгар т. *дядо*, испанша *tata*, т.б.

Сонымен, буындап айтудан шыққан түркі тілдеріне ортақ *дәде* сөзі «әке, ата» мағынасына ие, оның әйелге қатысты мағынасы кейінірек пайда болған. Көнеде *дәде* деп айтылған сөз қазақ тілінде *тәте* деген нұсқаға ауысып, кейінірек екі қарама-қарсы мағынада қатар айтылды (бұрынырақта қай мағынасы белсенді жұмсалғаны белгісіз). Қазіргі кезде әдеби тілде бір мағынада ғана жұмсалып, «әке, ата; туыс аға» деген көне мағынасы уақыт өте келе тіптен жойылып жатқан сыңайлы.

Тәте сөзі о баста ер адамдарға қатысты айтылып, қазақ тілінде әйел адамға қарата айтылатындай өзгергені табиғи тілдік даму құбылысынан, немесе патриархалдықтың бірте-бірте әлсіреуінен туған болуы ғажап емес. Өйткені түркі жазба ескерткіштері мен тілдеріндегі туыстық атаулардың кейбірінің қазақ әдеби тілінде кері мағына ауысқанын бірнеше мысалдан көруге болады, солардың ішінде «ата» мағынасындағы *ажә* мен апаның қазіргі *әже/апа* болып өзгеруі, тіпті керісінше «әпке» мағынасындағы *екенің әке*

болып ер адамға қатысты айтылуын мысал ретінде келтірсек болады. Осындай қарама-қарсы мағынаға ие болған өзге сөздер туралы төменде жеке-жеке тоқталып көреміз.

«-Еке» жұрнағы мен «әке» сөзі

Қазақ тілінде *-еке* жұрнағы және *әке* сөзі ер адамдарға қарата қолданылатын болса, ол көне жазба ескерткіштерде «әпке» дегенді білдірген. Қазіргі жұрнақ пен жеке сөзді төменде салыстырып көрсетсек:

«-Еке (ке)» деген жұрнақ жалпы және жалқы есімдерге жалғанып, сыйлау, құрметтеу, үлкенді қадірлеу сияқты мағыналық реңктер үстейді. Өзі жалғанатын кейбір сөздердің толық түрлеріне тікелей тіркеспей, соңғы дыбысы немесе соңғы буыны түсіріліп жалғанады. Мысалы, *қажеке, молдеке, мырзеке, Нұреке, әпеке, жездеке* (Ысқақов 1991: 159)

Зат есімнің рең мәнін тудыратын жұрнақты кейде эмоция-экспрессия білдіреді деп те айтады (Сыздықова, 2012: 32).

Қазақ тіліндегі жұрнақтардың көбі көнеде жеке сөз болып жұмсалып, жұрнаққа кейінірек ауысқан. Талдап отырған *еке* жұрнағы да о баста «әпке; аға» мағынасындағы жеке сөз болған. Ол жұрнақ берірек дәуірде де жеке сөз болған, мәселен, Абай қара сөздерінің қолжазбаларында *еке* қосымшасының жеке сөз болып жазылғанын көреміз:

«Дүниә үчүн болғанларға айтар дейді: «Сендер дүниәда хажы еке, молла еке, софы еке, мырза еке, батыр еке аталмақ үчүн өнер қылып едүндер, ол дүниәң мұнда жоқ» (35-қара сөз) (Петек, 2020: 58).

Қазақ мақал-мәтелдерінде дефиспен берілгені оның жеке сөз екендігін аңғартады:
Түлен-екең түртпесе, түнде қоян жорта ма?

Ақ қалпақты көрінсе,

Ата-екем демеймін бе?

Ақ жаулықты көрінсе,

Ене-екем демеймін бе? (Кейкін, 2002: 42).

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу жырының бір нұсқасында Қозы Көрпеш Қозыкем деп аталатыны да назар аударарлық.

О бастағы (көне түркі) «әпке» мағынасындағы *еке* сөзі қазақ тілінде «аға» түріне өзгеріп, ал «әке» нұсқасында қарама-қарсы мағынада қолданылса, өзбек тілінде «аға» мағынасында айтыла береді. Мысалы, Абай екінші қара сөзінде қазақтардың сартты сипаттауын бейнелегенде өзбектің «аға» мәніндегі *әке* (әкә) сөзін қолданады:

... Көз көргенде «*әкә-үкә*» десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан, «сарт-сұрт» деген осы деп (2-қара сөз).

Қазақ тілінде *аға, әке, (еке жұрнағы)* деп жазылып жүрген бұл сөз тек ер адамға қатысты жұмсалғанмен оның көне мұраларда тек «әйел адам»ға қарата қолданылғаны мұндай сөздердің қарама-қарсы мағынаға ауыса беретінін көрсететіндей. Мәселен,

Орхон жазбаларында *еке* «әпке» (Күлтегін, солт.: 9).

Көне ұйғыр жазулы мұраларында *ака/еке* «әпке» (ДТС: 167).

“Диуани лұғатит түрк”-те *еке* «әпке» (DLT (Divanu Lugatit Türk): 56/42...).

Қыпшақ жәдігері «Кодекс куманикуста»-та *еге(чи)* «тәте» (Grönbech, 1992: 596).

Мәмлүк қыпшақ ескерткіші “Китабүл идрақ”-та *еке* «әпке» (Caferoğlu, 1931: 18).

Шағатай әдеби тілінде жазылған ескерткіштерде *ака* сөзі қыз есімдеріне жалғанып, қыздың ақсүйек, текті әулеттен шыққанын білдірген (Севортян, 1974: 71).

Қазіргі түрік тілдеріне келсек, *еке* сөзі түрлі фонетикалық варианттарында көбіне «аға, әке» мағыналарында жұмсалады. Оның түрлі фонетикалық нұсқаларына қатысты деректі Рамазанованың мақаласынан табамыз:

«Вариант *ака* распространен во многих восточнотюркских языках: алтайс., узбекс., уйгурс. и хакасском языках *ака*; киргиз. *аке*; казахс. *әке/әкей* и т.д. В большинстве тюркских языков этот термин употребляется в значении «старший брат», иными словами, выступает как мужской термин, тогда как в чувашском языке, как и в говоре мордвы-каратаев, термин *акка* обозначает группу старших родственников, то есть выступает как женский термин» (Рамазанова, 2013: 177).

Дегенмен оның қыз балаға қарата айтылатын термин ретінде қолданылуы қазіргі кейбір көне ерекшеліктерін сақтаған тілдерде байқалады, мысалы прототүркі тілінің элементтері басым чуваш тілінде *еке* әлі де «әпке» мағынасында айтылады.

Туыстық атауларды зерттеген ғалым Покровская *еке*-нің алтай тілдерінде «әйел туыс», ал түркі тілдерінде «ер туыс» дегенді білдіретінін көрсетіп, жыныстық қарама-қарсы мағынаның пайда болуының сырын әлі де табу қиын деп жазады:

«Термин *экэ (ака)*... и в тунгусо-маньчжурских, и в монгольских языках является в основном женским термином, тогда как в тюркских языках данный термин употребляется по отношению к мужчинам... такое семантическое расхождение термина *ага/ака* в чувашском языке с другими тюркскими языками объяснить пока очень трудно» (Покровская, 1961: 25).

Ғалымдар атап өткендей, *еке*-нің көне семасы тек кейбір көне тілдерде сақталған, сол деректі келтірсек:

Сары ұйғыр т. *ехке* «әпке» (Малов, 1957: 25).

Чуваш т. *акка/акау/ака/еккі* «әпке» (Федотов, 1996: 31, 476).

Моңғол т. *еке* «ана»; бурят т. *эхэ*, қалмақ т. *еке* «ана» (Бурыкин, 2001: 149).

Алтай тілдер тобына жататын тұңғыс-манжұр тілдерінде де көне мағынасында айтылатыны ғалымдар тарапынан келтірілген:

«В тунгусо-маньчжурских языках термин с праформой **еке* имеет следующие значения: эвенк. *эки:н* «сестра», сол. *эхи(н)*, эвен. *экэн*, нег. *экэ*, *эхэ* «сестра старшая, тетка», орок. *эгэ*, *экэ*, *эхэ* «сестра старшая, невестка», уд. *эхи(н)* «сестра старшая, тетя», ульч. *эгэ*, *эйкэ*, орок. *эгэ*, *эйгэ*, нан. *эйкэ*, ма. *эйун* «старшая сестра» (Бурыкин, 2001: 149).

Орал-алтай теориясы бойынша туыстас деп қарастырылатын фин-угор тілдерінде де *ака* сөзі «әйел туыс» мағынасына жақын:

«Ака «старшая сестра, младшая тетка по матери» в удмуртском и марийском языках. У горных марийцев *ака* «старшая сестра, сестра матери, младшая сестра отца, аки «форма обращения к ним, к незамужней женщине старше себя» (Федотов, 1990: 321).

Әке сөзінің көне мағынасы түркіде тек чуваш пен сары ұйғыр тілінде сақталғандай қазақ тілінде де белгілі бір атауларда ескі мағынасында сақталған секілді, мысалы, *әке* сөзінің көне түркі тілдеріндегідей «әйел адамға» байланысты мағынасы *әпке (апа + еке)* атауында да тұр.

Сонымен бірге ұлт көсемі Ә. Бөкейхан өз аудармаларында «ханым (барышня)» мағынасында қолданған *ханыке* (хан + еке) қолданысында да «еке» көне мағынасында жұмсалғанға ұқсайды:

«—Ханыкейім, мен сізді тінтемін – деді» (Бөкейхан, 13-т., 2016: 321);

«Барайыншы, қаныкейімді көрейінші деп ойладым» (Бөкейхан, 13-т., 2016: 328).

Тіпті қазақ ертегісіндегі Күнікей деген ат та осы «еке» сөзімен байланысты болуы мүмкін.

«Еке» сөзі ортағасырдағы ортаазия түркі елдерінде ақсүйек, текті әулеттің аруларының аттарына қосылып, оның хан, сұлтандардың отбасынан екендігін көрсеткен. Алаш көсемі ұсынған *ханеке*, *ханыке* атауындағы «еке» сөзі осымен байланысты болса керек.

Ер адамға қатысты айтылатын туыстық атаудың күрделі сөзде мағына жағынан ауысуы мишер татарларында да бар, мәселен ол тілде *учакай* сөзіндегі екінші сыңары *еке* сөзі екендігі айтылады:

«Термин *ака* в составе сложного слова *учакай* «старшая сестра матери», «младшая (иногда и старшая) сестра бабушки»; восходит к сочетанию *уч* (< мокш. *оццо* «большой, крупный») + *акай*, т.е. досл. большая сестра, удм. *ачка* «старшая золовка» (Рамазанова, 2013: 176).

Ақа, *еке* сөзінің «әйел туыс» деген мағынаға ауысуын қазақ ғалымдары да айтқан болатын, мысалы, говорлық ерекшеліктердің төркінін зерттеген ғалым Ә.Нұрмағамбетов Батыс говорында кездесетін *ақа* «жасы үлкен ер адамға айтылатын қаратпа атау» сөзінде *әке*, *аға* тұлғаларының көне нұсқасы деп есептеп, оның «әйел» мағынасында кей тілдерде кездесе беретінін жазады:

«Түркі тілдерінің барлығында дерлік бірде «аға», кейде «ақа» тұлғаларында кездеседі. Ал *әке-апа* қос сөзі болса «апа, әпке» мағынасына ие. Жалпы алғанда бұл сөздердің негізгі мағынасы «жас жағынан үлкендікті» мегзейді. Сондықтан болар, кейбір ескі жазба ескерткіштерінде әйел қауымына қаратыла айтылған сөз тіркесі құрамында да көрінеді. Мысалы, моңғолдың көне жазбаларында *аха бэри* «үлкен келін» (Нұрмағамбетов, 1990: 7).

Еке сөзінің шығу төркіні жөніндегі тұжырымдар біркелкі емес. Вамбери сөз түбірін «ақ» деп көрсетіп, оған «сұр, күміс түсті» мағынасын берсе, Э.Севортян *аққа*, *ақа*, *ака*, *әке* варианттарының түбірін «ақ түсі» деп, (ақ-) «қартаю» «ағара бастау» етістігімен байланыстырады. Дәлел ретінде якут тіліндегі *агий-* «қартая бастау» етістігін келтіреді (Севортян, 1974: 122).

Соған қарағанда *аға*, *ақа*, *әке* сөздері о баста үлкенге қарата айтылатын сөз болып, ер мен әйелге қатысты айтылуы кейінірек пайда болған. *Әке* сөзінің ер мен әйелді емес үлкенді немесе сыпайлықты білдірген алғашқы мағынасы қазақ тіліндегі «*әкем*» деген еркелету/сыпайлық мәніндегі қаратпа сөзінде сақталған секілді. Қазақ сөздіктерінде де сол мағынасы арнайы көрсетіледі: «баласы болған ер адам; (ауыс.) бір нәрсенің ең үлкені, зоры» 3. (жергілікті) «қарағым, қалқам».

«**Әже**» және «**ажа**» сөздері

Қазақ тіліндегі **ӘЖЕ** сөзінің де ескерткіштер мен тілдердегі мағынасы өзгеше. Біздегі әйел адамдарға қатысты айтылатын туыстық атау *әженің* көне тұлғасы *ече*, *ача* тарихи мұраларда ең алдымен ер адамдарға қатысты, яғни «әке, ата, көке, аға» дегенді білдірген. «Әй дер ажа, қой дер қожа жоқ» (Кеңесбаев, 2007: 22) тұрақты тіркесіндегі *ажа* да «әке, көке, ата» мағынасындағы сөз болса керек. *Әже*, *ажа* деген сөздердің көне тұлғасы *ече* қазақ говорындағы *әпше* атауында «еше» формасында сақталғаны анық. Сонымен, *Әй дер ажа*, *әпше* қолданыстарындағы *ажа*, *ше* (*еше*), *әже* тұлғаларын көне және қазіргі түркі тілдеріндегі «ата, әке, көке» мағыналарындағы *ечи/ече/еже/ачы/ажы/ажа* варианттарымен байланыстырып, төмендегі деректерді келтіреміз:

Орхон мұраларында *ечи* «аға, көке» (Күлтегін, Оңт.: 16...); *ечү* «ата, баба» (Күлтегін Шығ.: 1...).

Енисей тастарында *ача* «туыс» (ДТС: 4).

Көне ұйғыр жазулы мұраларында *ече* «аға» (Caferoğlu, 2011: 68).

“Диуани лұғатит түрк”-те *ичи* «іні» (DLT: 56/42).

Хорезм дәуірі жазбасы “Құран тәпсірі” кітабында *ечи* «әке жағынан аға туысқан, көке» (Боровков, 1963: 86).

Мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінде *ичи* «көке» (Caferoğlu, 1931: 9); *еччи* «аға, көке» (Торарлі және т.б., 2014: 69).

Анадолы түрік жазбаларында *еже* «көсем, бастаушы»; *еде* «үлкен аға».

Қазіргі түркі тілдерінде көбіне «туыс ер адам» мағынасында таралған:

Татар т., диал. *әзі* «аға»; түрік тілінің диалектілерінде *есе/есі/еңе/еңі/еде* «әке, аға, көке»; алтай т. *ачы* «әке жағынан туыс аға» тува т. *ача* «әке»; хакас т. *ача/ажса* «аға, көке»; чуваш т. *аса* «әке»; шор т. *иче* «ана»: *аба-иче* «ата-ана» (Покровская, 1961: 28).

Моңғол т. *ажиге/етсег* «әке» (Черемисов, 1951: 725).

Эвенки т. *ачи* «аға», солон т. *ача* «әке» (Бурыкин, 2001: 150).

Қазақ тіліндегі *әже/ажса* атауының түркі тілдеріндегі таралған нұсқалары *еже, ежи, ажа, ача, ече* болса, ол моңғолшада *ежиге*, ал тұңғыс тілдерінде *ети* болып айтылады. Бүкіл туыстас және алтай тілдеріндегі көне, сонымен бірге кең таралған мағынасы «әке, ата» екендігі дәлелденген. *Ача, ече* деген сөздердегі «ч» дауыссызының «т» дыбысына ауысатынын еске алсақ (ошақ-отау, теңіз-шыңғыс, тошала-шошала, дейін(тейін)-шейін...), ендеше *ача/ажаның ата* сөзімен түбірлес екендігін айғақтайды.

Сонымен қазақ тіліндегі *әже* туыстық атауының көне тұлғалары *ача, ече* де о баста ер адамдарға қарата айтылып, қазақ және қазіргі түркі тілдерінің кейбірінде қарама-қарсы мағынаға ауысқан. Әдеби тілдегі *әже* мағына жағынан ауысқан болса, *Әй дер ажа, қой дер қожса жоқ* деген тіркестегі *ажса* болса көне семасында сақталған. Түбірлес сөздің екі түрлі фонетикалық вариантында келіп, қарама қарсы мағына беруі түркі тілдерінде кездеседі, мәселен тува т. *аажса* «әке», *ээже* «ана» *аава* «ата», *ава* «ана». Түркі тілдерінің біразында *апа* нұсқасы әйел туыс мағынасына ауысса, *аба* варианты *ер туыс* деген семада сақталған. Қазақ тілінде де *ажса* формасы тұрақты тіркесте «ата» мағынасында сақталған болса, әдеби тілде *әже* деген екінші қарама-қарсы мәнге ие.

АПА сөзі.

Тәте, әке, әже сөздерінің ер немесе әйелге қатысты мағыналары ауысатындай, қазақ тіліндегі **апа** атауы да көне «ата, әке» мағынасынан ауысқан секілді, өйткені Орхон мұраларында ол сөз «ата, баба» дегенді білдірген:

Мәселен Орхон ескерткіштерінде *апа* сөзі «ата, баба» мағынасында кездеседі: *ечу апа* «ата-баба» (Күлтегін, Шығ.: 1); Орхон мұраларында «титул, дәреже» дегенді де білдірген: *апа тарқан* (ДТС: 47).

Ерте орта ғасыр кезеңінен **аба** формасы да кеңірек таралып, сол дәуірлерден бері екі қарама-қарсы мағыналарында қолданылып келеді:

Қарахан дәуірінің құнды жәдігері «Диуани лұғатит түрк»-те *аба* «(тибет тілінде) әке» *апа/аба* «(оғыз тілінде) ана»; *аба* «(қыпшақ тілінде) аю» (DLT: 55/41).

“Кодекс куманикус”-та *абага* «көке» (Торарлі және т.б., 2014: 1).

Мәмлүк қыпшақ жазба ескерткіші “Китабұл идрақ”-та *аба* «апа, әже» (Caferoğlu, 1931: 7).

Анадолы түрік (Осман) жазбаларында *аба* «ана; әже» (TS I 1963: 1).

Қазіргі түркі тілдерінде *аба* формасы көбіне ер адамдарға қатысты қолданылады, дегенмен орта ғасыр жазба ескерткіштерінде байқалғандай мағына жағынан ауысу да жоқ емес, мысалы:

Қырғыз т. *аба* «аға, көке; ақсақал, қария орнына жұмсалатын қаратпа сөз»; ноғай т. *аба* «ана»; *абай* «анашым»; татар т. *абый* «үлкендерге айтылатын қаратпа сөз»; татар т. диал. *әбә* «әпке»; башқұрт т. *абый* «үлкен кісілерге құрмет көрсете айтылатын қаратпа сөз»; құмық т. *аба* «ана»; қарашай-балқар т. *аба* «ана, әкеге баланың қарата айтатын сөзі».

Өзбек т. *обога* «өзінен жас жағынан үлкен туыстар; жекжат».

Әзербайжан т. *aba* «ата; әке; әпке»; түрікмен т. *аба* «әке»; түрік т. *аба* «әпке; ана»; түрік т. диал. *аба* «әке».

Сары ұйғыр т. *ава* «әке»; *авана* «өзінен үлкен туыстар»; *авақа* «ақсақал орнынан жұмсалатын сөз» (Малов, 1957: 11); алтай т. *аба* «әке; шеше»; *абақа* «ата»; абаш «аташым»; *абаай* «қайын аға»; *абагай* «руластарға қарата айтылатын құрмет сөзі» (Покровская, 1961: 30); хакас т. *абаа* «әке, аға»; шор т. *аба* «әке»; *аба-иче* «ата-ана»; тува т. *ава* «ана» (Татаринцев, 2000: 44).

Якут т. *абага* «әкенің ағасы»; моңғол т. *абага* «әке жағынан ағалар»; бурят т. *абга* «әке жағынан туысқан ағалар; ақсақал» (Черемисов, 1951: 25).

Аба тұлғасының өзі *ападан* көне емес, о баста *аппа* кейін *апа*, содан кейін *аба*, ең соңында *ава* (Севортян, 1974: 54) болып өзгерген.

Апа тұлғасына келер болсақ, ол Күлтегін ескерткішінде «баба» мағынасында қолданылып, ортағасырда *аба* тұлғасына ауысқан, дегенмен Қарахан дәуірі мұраларынан *аба* деп оқылған тұлғаны *апа* деп те оқуға болады, өйткені ол екі дыбыс бір таңбамен берілген. *Апа* сөзі қазіргі түркі тілдерінде көбіне «әйел адам»ға қатысты айтылатын мағынаға ауысқан, бірақ кей тілдерде әлі де «көке, ата, аға» мағыналарында жұмсалады:

Қарашай-малқар т. *аппа* «ата; әке»: *аппаны ала абасы; аппа билген тыбына* (мәтелдер); татар т. диал. *апый* «аға».

Чуваш тіліндегі *упа/она* деген атау «аю» мағынасына ауысқан (Федотов, 1996: 281).

А.Бурыкин тұңғыс-манжұр тілдеріндегі *ами* «әке» туыстық терминінің түркі тілдеріндегі *аба* (*апа*), моңғолшадағы абу тұлғаларымен тең көреді (Бурыкин, 2001: 143). Соған қарағанда алтай тілдеріндегі *ама/ами* «апа»-мен түбірлес сөз болып, ал оның *аба* деген нұсқасы прото, яғни көнерек болса керек деп пайымдаймыз.

Апа/аба вариант сөздерінің о баста жас жағынан үлкенді білдіріп, бірінші «ер адам туысқа» қарата айтылғанын А.Шабашов да жазады:

«Действительно, во многих тюркских языках имеются генетически родственные между собой слова *апа* и *аба*, первоначально, вероятно, обозначавшие старшего бокового кровного родственника мужского пола. Позднее эти термины родства дифференцировались, и в большинстве языков *апа* стало обозначать старшую женскую родственницу, а *аба* старшего мужского родственника» (Шабашов, 2012: 151).

Апа сөзі «әке, ата; аға; үлкен» деген мағынасымен көне орыс тіліне қыпшақтардан (половец) да кіргені айтылады:

«Ряд половецких ЛИ, вошедших в древнерусские летописи, в качестве второго составного компонента содержит лексему *апа* ~ *она* ~ *оба* «отец, дядя, старший брат»: *аена* < *ай* «месяц», *айа* «господин» + *апа*; ~ *она*, Алтунопа < алтун «золото» + *она*; Арьсланопа < арслан «лев» + *апа*; Бякоба (Бякуб) < бек «бек, князь» + *оба*» (Шабашов, 2012: 150).

Нәтижелер

Мақаланың нәтижесі ретінде мағыналық жағынан ауысқан туыстық атаулардың о бастағы, яғни ең көне мағыналары анықталып, кейбір қыпшақ және қазақ тіліндегі семантикасы өзгергені дәлелденді. Түркі тілдерімен бірге әлем тілдерінде туыстық терминдердің қарама-қарсы мағыналарға ие болуы жиі кездесетіні мысалдармен көрсетілді. Говорлар мен ауыз әдебиеті үлгілерінде сақталған мағыналардың өзіндік уәжі, шындығы бар екендігі түркі жазба ескерткіштері мен қазақ тілінің тарихи деректері негізінде тұжырымдалды.

Қорытынды

Түркі тілдеріндегі *ана, әже, әке* сөздері о баста жасы үлкен кісілерге қарата қолданылып, олардың ер немесе әйел мағынасы уақытпен өзгере берген. Сол себепті кез келген туыстық атауды тек әйелге немесе ер адамға қатысты деп айту қиындау. Туыстық атаулардың біразы ең бірінші ер адамға қарата айтылып, кейінірек әйел адамға қарата өзгертіліп жұмсала бастаған. Туыстықты білдіретін сөздерді зерттеп жүрген ғалымдар оны патриархалдықтан матриархалдыққа өтумен де байланыстырады.

Қазіргі түркі тілдерде туыстық атаулардың көне мағынасында сақталып, өзгермей қолданылуы сирек кездеседі. Әсіресе қазақ тіліндегі туыстық атаулардың мағынасы көне түркі тілімен сәйкес келе бермейді, көбіне қарама-қарсы мағыналарға ауысқаны байқалады. Жоғарыда сөз еткен *тәте, әке, әже, ана* туыстық атауларының барлығы көне түркіде қазақ тілінен өзгешерек, тіпті қарама-қарсы мағынада қолданылған. Әдеби тілде мағына жағынан өзгеру болса да, көне түркі мұраларындағыдай ескі мағыналары кейде говорлар мен тұрақты тіркестерде сақталатыны айқын, оған жоғарыда келтірілген мысалдар, тілдік деректер дәлел бола алады.

Сонымен туыстық атаулар о баста «ер, әйел» деп бөлмей үлкенге қарата айтыла берген, *Қуырдақтың көкесін (әкесін) түйе сойғанда көресің* деген мәтелде, *әпеке, әпке* («апа-еке»ден келген), *мырзеке, ханеке* деген атауларла сол көне мағына басым. Қазақ әдеби тілінде ер адамға қатысты «әке, көке» сөздері ауыспалы яғни жасы кіші туыстарына еркелетіп айтылғанда «ұл мен қыз» деп ажыратылмайды. Осы дәлелді де негіздей отырып, оның бұрынырақта екі мағынада да жұмсалғанын, кейінірек бір мағынаға ауысқанын аңғарамыз.

Әдебиет

Абай шығармаларының бір томдық толық жинағы, 1961. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. 696 б.

Әлихан Бөкейхан шығармалары, 2016. Толықтырылған екінші басылымы, 15 том, құраст.: С. Жүсіп (Аққұлы). Астана: Сарыарқа баспасы. 520 б.

Боровков А., 1963. Лексика среднеазиатского тевфсире XII-XIII веков. Москва: Издательство восточной литературы. 368 с.

Бурыкин А., 2001. Проблемы семантической реконструкции терминов родства в алтайских языках и перспективы реконструкции общеалтайской системы терминов родства // Алгебра родства, Вып. 7. СПб. С. 136-172.

Гаркавец О., 2000. Урумский словарь. Алма-Ата: Баур. 632 с.

Досқараев Ж., 1959. Қазақ тіліндегі үй, там деген сөздер туралы. Қазақ ССР Ғылым академиясының хабарлары, Филология сериясы, 1-2 (8-9). Б. 3-8.

Досқараев Ж., 1973. Арыс говорындағы сөз тұлғалары // Местные особенности в казахском языке. Алматы. Б. 14-23.

Древнетюркский словарь, 1969. Ленинград: Наука. 676 с.

Егоров В., 1964. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары: Чуваш. гос. изд-во. 355 с.

Кейкін Ж., 2002. Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі. Алматы: Өлке баспасы. 448 б.

Кеңесбаев І., 1977. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым. 711 б.

Қалиев Ғ., Нақысбеков О., Сарыбаев Ш., және т.б. 2005. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Алматы: Арыс баспасы. 824 б.

Қойшыбаев Е., 1973. Әке және тегі сөздерінің семантикалық өзгеруі жайлы // Қазақ тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. Алматы: Ғылым. Б. 149-157.

- Малов С., 1957. Язык желтых уйгуров. Алматы: Наука. 197 с.
- Нұрмағамбетов Ә., 1985. Жергілікті тіл ерекшеліктерінің төркіні. Алматы: Мектеп. 160 б.
- Нұрмағамбетов Е., 1974. Қазақ говорларындағы кейбір лексикалық ерекшеліктердің пайда болу жолы мен этимологиясы // Қазақ тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. Алматы: Ғылым. 105 б.
- Нұрмағамбетов Ә., 1990. Тіліміздегі кейбір диалектизмдер төркіні. Қазақ тіліндегі аймақтық ерекшеліктер. Алматы: Ғылым. Б. 5-29.
- Нұрмағамбетов Ә., 1965. Түрікменстандағы қазақтар тіліндегі кейбір сөздердің этимологиясы // Қазақ тілі тарихы туралы зерттеулер. Алматы. Б. 238-246.
- Петек Е., 2020. Абай Құнанбайұлы – Ғақлия кітабы. Алматы: Ұлағат баспасы. 294 б.
- Покровская Л. А., 1961. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва: Изд-во АН СССР. С. 11-81.
- Радлов В. 1893-1911. Опыт словаря тюркских наречий, часть I-IV. Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук. 510 с.
- Рамазанова Д. 2013. Термины родства в алтайских языках: экз/ака. Филологические науки, Вопросы теории и практики. №5 (23). С. 175-178.
- Рамазанова Д. Противоположные по полу значения некоторых терминов родства. [Электронный ресурс] – URL: <http://atlas.antat.ru/upload/ramazanova/protivopolognie.pdf> (қаралған күні: 21.06.2022).
- Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков, 1974-2003. I-VII. Москва: Наука. 767 с.
- Сыздықова Г., 2012. Қазіргі қазақ тілі морфологиясы: оқулық. Алматы. 160 б.
- Татаринцев Б., 2000. Этимологический словарь тувинского языка, Т. I. Новосибирск: Наука. 341 с.
- Уйгурско-русский словарь, 1961. Алма-Ата: Издательство академии наук Казахской ССР. 328 с.
- Федотов М., 1990. Чувашско-марийские языковые взаимосвязи. Саранск: Изд-во Сарат. ун-та. 336 с.
- Федотов М., 1996. Этимологический словарь чувашского языка. Том I, II. Чебоксары. 468 с.
- Цинциус В. И., 1972. К этимологии алтайских терминов родства // Очерки сравнительной лексики алтайских языков. Ленинград: Наука. 80 с.
- Ысқақов А., 1991. Қазіргі қазақ тілі. Алматы: Ана тілі. 384 б.
- Черемисов К., 1951. Бурят-монгольско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей. 852 с.
- Шабашов А., 2012. Тюркские термины родства в древнерусских письменных памятниках (до 1480 г.) // Алгебра родства: Родство. Системы родства. Системы терминов родства, Вып. 13. СПб.: МАЭ РАН. С. 148-158.
- Юдахин К., 1985. Киргизско-русский словарь, том I-II. Фрунзе: Главная редакция киргизской советской энциклопедии. 503 с.
- Atalay B., 1945. Et-Tuhfetu'z-zekiyye fi'l-lugati't-Türkiyye. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları. 259 s.
- Caferoğlu A., 1931. Abû Hayyân Kitābu'l-İdrāk li Lisân al-Atrāk. İstanbul: Evkaf Matbaası. 353 s.
- Caferoğlu A., 2014. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları. 320 s.
- Ercilasun A., Akkoyunlu Z., 2015. Dîvânu Lugâti't-Türk. Ankara: TDK Yayınları. 1119 s.
- Grønbech K. 1942. Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. København. 324 p.
- Räsänen M. 1969. Versuch Eines Etimologischen Wörtervuchs der Türksprachen, Suomalais Ugrilainen Seura, Helsinki. 533 p.
- Toparlı R., Vural H., Karaatlı R., 2014. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 338 s.
- Yong Song Li., 2020. Türk Dillerinde Akrabalık Adları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 576 s.

Reference

- Abai shygarmalarynyň bir tomdyq tolyq zhinagy 1961 [A complete collection of Abay's works in one volume]. Almaty: Qazaqtyň memleketik korkem adabiet baspasy, 696 p. [in Kazakh].
- Alihan Bokeihan shygarmalary, 2016. [Works by Alikhan Bukeikhan]. Astana: Saryarqa baspasy. 520 p. [in Kazakh].

Borovkov A., 1963. Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vekov [Vocabulary of the Central Asian tefsir of the XII-XIII centuries]. Moscow: Izdatelstvo vostochnoi literatury. 368 p. [in Russian].

Burykin A., 2001. Problemy semanticheskoi rekonstruktsii terminov rodstva v altaiskih iazykah i perspektivy rekonstruktsii obshealtayskoi sistemy terminov rodstva [Problems of semantic reconstruction of kinship terms in the Altai languages and prospects of reconstruction of the All-Altai system of kinship terms]. In: Algebra rodstva, 7. Saint Petersburg. P. 136-172. [in Russian].

Garkaves O., 2000. Urumski slovnik [Urum Dictionary]. Alma-Ata: Baur. 632 p. [in Russian].

Dosqaraev J., 1959. Qazaq tilindegi ui, tam degen sozder turaly [About the words «Ui, Tam» in the Kazakh language]. Qazaq SSR Gylym akademiasynyñ habarlary. Filologiya seriasy. 1-2 (8-9). P. 3-8. [in Kazakh].

Dosqaraev J., 1973. Arys govoryndağy soz tұлғалary [Word forms in arys Govor]. In: Mestnye osobennosti v kazahskom iazyke. Almaty. P. 14-23. [in Russian].

Drevneturkski slovar', 1969. [Ancient Turkic Dictionary]. Leningrad: Nauka. 676 p. [in Russian].

Egorov V., 1964. Etimologicheski slovar chuvashskogo iazyka [Etymological dictionary of the Chuvash language]. Cheboksary: Chuvash. gos. izd-vo. 355 p. [in Russian].

Keikin J., 2002. Qazaqtyñ 7777 maqaly men mätelı [7777 Kazakh proverbs and sayings]. Almaty: Ölke baspasy. 448 p. [in Kazakh].

Kenesbayev I., 1977. Kazak tilinin frazeologiyalyk sozdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Gylym. 711 p. [in Kazakh].

Qaliev G., Naqysbekov O., Sarybaev Sh., 2005. Qazaq tiliniñ aimaqtyq sozdigi [Regional Dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Arys baspasy. 824 p. [in Kazakh].

Qoishybaev E., 1973. Ake jane tegi sözderiniñ semantikalyq özgerui jaily [About semantic changes in the words ake and tegi]. In: Qazaq tilindegi jergilikti erekşelikter. Almaty: Gylym. P. 149-157. [in Kazakh].

Malov S., 1957. İazyk jeltyh uigurov [The language of the Yellow Uighurs]. Almaty: Nauka. 197 p. [in Russian].

Nurmagambetov A., 1985. Jergilikti til erekşelikteriniñ törkini [Etymology of local linguistic features]. Almaty: Mektep. 160 p. [in Kazakh].

Nurmagambetov A., 1974. Qazaq govorlaryndağy keybir leksikalyq erekşelikterdiñ paida bolu joly men etimologiasy [Etymology and ways of occurrence of some lexical features in Kazakh dialects]. In: Qazaq tilindegi jergilikti erekşelikter. Almaty: Gylym. 105 p. [in Kazakh].

Nurmagambetov A., 1990. Tilimizdegi keybir dialektizmder torkini [On the origin of some dialectisms in our language]. Qazaq tilindegi aimaqtyq erekşelikter. Almaty: Gylym. P. 5-29. [in Kazakh].

Nurmagambetov A., 1965. Türükmenstandagy qazaqtar tilindegi keybir sözderdiñ etimologiasy [Etymology of some words in the Kazakh language in Turkmenistan]. In: Qazaq tili tarihy turaly zerteuler. Almaty. P. 238-246. [in Kazakh].

Petek E., 2020. Abai Qunanbaiuly – Gaqlia kitabı [Abai – Kitabu Gakliya]. Almaty: Ulagat baspasy. 294 p. [in Kazakh].

Pokrovskaya L. A., 1961. Terminy rodstva v Turkskih iazykah [Kinship terms in the Turkic languages]. In: İstoricheskoe razvitie leksiki Turkskih iazykov. Moscow: İzd-vo AN SSSR. P. 11-81. [in Russian].

Radlov V. 1893-1911. Opyt slovaria Turkskih narechi [The experience of the dictionary of Turkic dialects]. I-IV. Saint-Petersburg: Tipografia imperatorskoi akademi nauk. 510 p. [in Russian].

Ramazanova D. 2013. Terminy rodstva v altaiskih iazykah: eke/aka [Kinship terms in the Altaic languages: eke/aka]. Filologicheskie nauki, Voprosy teorii i praktiki. 5 (23). P. 175-178. [in Russian].

Ramazanova D. Protivopolojnye po polu znacheniya nekotoryh terminov rodstva [Opposite-sex meanings of some kinship terms. [Electronic resource] – URL: <http://atlas.antat.ru/upload/ramazanova/protivopolognie.pdf> (21.06.2022)]. [in Russian].

Sevortyan E. Etimologicheski slovar' Turkskih iazykov [Etymological dictionary of Turkic languages]. 1974-2003. I-VII. Moscow: Nauka. 767 p. [in Russian].

Syzdyqova G., 2012. Qazirgi qazaq tili morfologiasy: oqulyq [Morphology of the modern Kazakh language: textbook]. Almaty. 160 p. [in Kazakh].

Tatarinsev B., 2000. Etimologicheskii slovar' tuvinskogo iazyka [Etymological dictionary of the Tuvan language]. Novosibirsk: Nauka. 341 p. [in Russian].

Uigursko-russki slovar' [Uyghur-Russian Dictionary], 1961. Alma-ata: İzdatelstvo akademi nauk Kazahskoi SSR. 328 p. [in Russian].

Fedotov M., 1990. Chuvashsko-Mariskie iazykovye vzaimosvyazi [Chuvash-Mari language relationships]. Saransk: İzd-vo Sarat. un-ta. 336 p. [in Russian].

Fedotov M. 1996. Etimologicheskii slovar' chuvashkogo iazyka [Etymological dictionary of the Chuvash language]. Cheboksary. 468 p. [in Russian].

Sinsius V. Ī., 1972. K etimologii altaiskih terminov rodstva [On the etymology of Altai Kinship Terms]. In: Ocherki sravnitelnoi leksikologii altaiskih iazykov. Leningrad: Nauka. 80 p. [in Russian].

Ysqaqov A., 1991. Qazirgi qazaq tili [Modern Kazakh language]. Almaty: Ana tili. 384 p. [in Kazakh].

Cheremisov K., 1951. Buryat-mongolsko-russki slovar' [Buryat-Mongolian-Russian dictionary]. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannyh i nacionalnyh slovarei. 852 p. [in Russian].

Shabashov A., 2012. Turkskie terminy rodstva v drevnerusskikh pismennykh pamyatnikakh (do 1480 g.) [Turkic kinship terms in Old Russian written monuments (before 1480)]. In: Algebra rodstva, Vyp. 13. Saint-Petersburg: MAE RAN. P. 148-158. [in Russian].

İudahin K., 1985. Kirgizko-russki slovär [Kyrgyz-Russian Dictionary]. Frunze: Glavnaia redakcia kirgizskoi sovetkoi ensiklopedii. 503 p. [in Russian].

Atalay B., 1945. Et-Tuhfetu'z-zekiyye fi'l-lugati't-Türkiyye [At-Tuhfetu'z-zakiyya fi'l-lugati't-Turkiyya]. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları. 259 p. [in Turkish].

Caferoğlu A., 1931. Abū Hayyān Kitābu'l-İdrāk li Lisān al-Atrāk [Abū Hayyān Kitābu'l-İdrāk li Lisan al-Atraq]. İstanbul: Evkaf Matbaası. 353 p. [in Turkish].

Caferoğlu A., 2014. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü [Dictionary of Old Uyghur Turkish]. Ankara: TDK Yayınları. 320 p. [in Turkish].

Ercilasun A., Akkoyunlu Z., 2015. Dîvânu Lugâti't-Türk [Divanu Lugatit Turk]. Ankara: TDK Yayınları. 1119 p. [in Turkish].

Grønbech K., 1942. Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus [Comanic Dictionary, Turkish word index to Codex Cumanicus]. Kobenhavn. 324 p. [in German].

Räsänen M., 1969. Versuch Eines Etimologischen Wörtervuchs der Türksprachen [An Attempt At an Etimological Dictionary of Turkish Languages]. Helsinki: Suomalais Ugrilainen Seura. 533 p. [in German].

Toparlı R., Vural H., Karaatlı R., 2014. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü [Dictionary of Kipchak Turkish]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 338 p. [in Turkish].

Yong Song Li., 2020. Türk Dillerinde Akrabalık Adları [Kinship Names in Turkic Languages]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 576 p. [in Turkish].

Sh. Kurmanbaiuly

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com)

*M.E. Adilov

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: marlenadilov88@gmail.com)

*Corresponding author: marlenadilov88@gmail.com

The semantics of 'тәте' (táte) and other kinship terms

Abstract. Changing the original meaning of a word is a characteristic phenomenon of the language. In the Kazakh language, one word can be used in several meanings. It is possible that a certain word may have a figurative meaning in dialects or in samples of oral literature. An example of this is the

literary word *táte*, which is used in dialects in the derivative or original sense of the word. The word *táte* in the literary language is used when referring to older female relatives. And its opposite meaning is “áke; kóke; áke jaǵynan týys aǵa” used in relation to men has a dialectical character. However, in the language of writers, especially in the works of writers who write about their birthplace, childhood, and family, this word continues to be used in its local colloquial sense. Such use is observed in earlier works, for example, in a letter to his brother Khaliolle, Abay used the word *táte* in the meaning of “áke”.

If we consider the earlier use of the name *táte*, we can see that this word is used in relation to relatives on the father’s side, not only in the southern regions, but also in some areas of the west, east, and even north. It is not without reason that the term of kinship *táte* is used in such a vast territory in a sense that is different from the literary language, therefore, there must be an explanation for this. From the ancient Turkic monuments, one can trace the use of the word *táte* in the meaning of “áke, ata”. The article examines the reasons and grounds for using the word *táte* in the Kazakh language when referring to a man, analyzes its scope and origin.

Keywords: kinship terms, *táte*, áke, áje, apa, etymology, word semantics, Turkic languages; Kazakh language, dialects.

Ш. Курманбайұлы

Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Республика Казахстан.
(E-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com)

*М.Е. Адилов

Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: marlenadilov88@gmail.com)

*Автор для корреспонденции: marlenadilov88@gmail.com

Семантика «тәте» и других родственных терминов

Аннотация. Изменение исходного значения слова является характерным для языка явлением. В казахском языке слово может употребляться в нескольких значениях. Вполне возможно, что определенное слово может иметь переносное значение в говорах или в образцах устной литературы. Примером этого служит литературное слово *тәте*, которое употребляется в говорах в производном или первоначальном смысле. Слово *тәте* в литературном языке употребляется при обращении к старшим по возрасту родственникам женского пола. А его противоположное значение как «эке; көке; аға», употребляемое по отношению к мужчинам, имеет диалектный характер. Такое употребление наблюдается в более ранних произведениях, например, в письме к брату Халиолле Абай использовал слово *тәте* в значении «эке». Если рассматривать раннее употребление термина родства *тәте*, то можно увидеть, что данное слово используется по отношению к родственникам со стороны отца не только в южных регионах, но и в некоторых районах запада, востока и даже севера. Не случайно термин родства *тәте* употребляется на такой обширной территории в значении, отличном от литературного языка, следовательно, этому должно быть объяснение. В древнетюркских памятниках слово *тәте* употребляется в значении «эке, ата». В статье исследуются причины и основания использования слова *тәте* в казахском языке при обращении к мужчине, анализируется область его использования и происхождение.

Ключевые слова: термины родства, тәте, эке, эже, апа, этимология, семантика слов, тюркские языки; казахский язык, говоры.

Авторлар туралы мәлімет:

Құрманбайұлы Шерубай, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Немат Келімбетов атындағы Түркітану орталығының жетекшісі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық даңғылы, 13, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-4587-4452

Әділов Мәрлен Ерланұлы, Ph.D, бас ғылыми қызметкер, Немат Келімбетов атындағы Түркітану орталығы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық даңғылы, 13, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0001-9876-4516

Scopus ID 57214835570

Information about authors:

Sherubay Kurmanbaiuly, Doctor of Philology, Professor, Academician of NAS RK, Head, Nemat Kelimbetov Center of Turkic Studies, of Turkic Studies, Abai Kazakh National Pedagogical University, Dostyk Ave., 13, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-4587-4452

Marlen Adilov, Doctor of Philosophy, Senior researcher, Nemat Kelimbetov Center of Turkic Studies, Abai Kazakh National Pedagogical University, Dostyk Ave., 13, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0001-9876-4516

Scopus ID 57214835570

Сведения об авторах:

Құрманбайұлы Шерубай, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, руководитель, Центр тюркологии им. Немата Келимбетова, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, проспект Достык, 13, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-4587-4452

Адиров Марлен Ерланович, Ph.D, главный научный сотрудник, Центр тюркологии имени Немата Келимбетова, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, проспект Достык, 13, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0001-9876-4516

Scopus ID 57214835570

Identification of narrative sources with archaeological data (medieval settlement Bytygay)¹

*S.K. Sakenov^a, A.I. Kukushkin^b, S.B. Burbayeva^c, E.Zh. Rakhmankulov^d

^aA branch of the A. Margulan Institute of Archaeology in Nur-Sultan, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan (E-mail: sergazi_82@mail.ru), *Corresponding author: sergazi_82@mail.ru

^bE. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Republic of Kazakhstan, (E-mail: sai@ksu.kz)

^cBozok State Historical and Cultural Museum-Reservation, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan, (E-mail: rgkpbozok@gmail.com)

^dBozok State Historical and Cultural Museum-Reservation, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan, (E-mail: rgkpbozok@gmail.com)

ARTICLE INFO

Keywords:

Middle Ages, urban culture, ancient settlement, Nura-Ishim interfluve, Jochi Ulus, Ulug Ulus, Bytygay, Historical map, archival documents, narrative sources

MPHTИ 03.41.01

DOI: <http://doi.org/10.32523/org/10.32523/2664-5157-2022-3-103-117>

ABSTRACT

The article discusses and analyzes historical information and archaeological data on historical and cultural monuments dating back to the Middle Ages and located in the Tengiz-Korgalzhin microdistrict. All archival sources are dominated by information about Bytygay.

The functional purpose of the Bytygay² monument has always caused discussion. Some scientists considered Bytygay a full-fledged medieval settlement, while others considered it a necropolis. Archaeological excavations carried out on the monument showed that in the vicinity of Bytygay, there are numerous caravanserais, the remains of mausoleums built from simple burnt and decorated bricks. During the 2021-2022 field seasons, entire production centers were identified, specialized heat engineering facilities designed for drying, firing bricks and melting glaze. The Bytygay monument seems to be a complex historical and cultural object, which includes a settlement, a necropolis and production centers. The lower date of Bytygay refers to the XII-XIII centuries. And new materials from the burial complexes raise the upper date of the monument to the XIV-XV centuries.

Received 28 June 2022. Revised 05 July 2022. Accepted 15 August 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Sakenov S.K., Kukushkin A.I., Burbayeva S.B., Rakhmankulov E.Zh. Identification of narrative sources with archaeological data (medieval settlement Bytygay) // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №3. – P. 103-117. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-103-117>

¹ The study was financially supported by the Committee of Culture of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan within the framework of program-targeted funding BR10164212 «Traditional types of residential architecture of the Tengiz-Korgalzhinskaya depression of the Middle Ages: origins and features of evolution.»

² In various Russian language archival sources, the name of the monument is given in different transcriptions Batagay, Butagay-Tam, Tatagay. The correct authentic, Kazakh name is Bytygay. The name was found out during ethnographic research and it is associated with the legend of the master Bytygay, who lived in the Middle Ages.

Introduction

The settlement of Bytygay, a monument of the 13th-16th centuries, is located on the left bank of the Nura River, 1 km east of the village of Korgalzhin, Akmola region of the Republic of Kazakhstan (Photo 1). The monument is located in the northern part of Saryarka, which consists of a series of low mountains, low hills and steppe (Vilesov, 2009: 92; Beisenov, 2000: 113). The region is famous for its rich flora, which surprises with rare plant species, and fauna, that consists of local animal species who originally lived here. The Tengiz-Korgalzhin lakes, in the zone of which the monument is located, are the largest water area of the steppe zone. In this part of the Eurasian continent, two major migratory routes of birds intersect: Central Asian and Siberian-South European. There are up to 350 species of birds, 43 species of mammals and 500 species of higher plants living in the protected area of the Reservation. More than 15 species of representatives of the ichthyofauna have been recorded in the water systems of the region (Andrusenko, 2002: 53; Hrokov et al., 2013: 110). For people who settled this area in ancient times, this was an important additional factor in the development of agriculture. The established trade routes from Central Asia to Western Siberia ran through the region, which ensured a huge variety of communication processes and involvement in interregional trade, political and cultural ties and relationships. In the Middle Ages, urban-type settlements located in the northern part of Saryarka were connected with the developed urban centers of South Kazakhstan and Central Asia by ancient caravan routes that ran through the Betpak-Dala desert. One of the shortest routes - was the road from the southern cities to the northern ones – the Urvan caravan route. Merchants, who overcame the central part of Saryarka, having crossed the Sarysu River, found themselves at the fork of two roads. The first road went in the direction to the North-northeast, passed through the valley of the Nura River, approached the Karaotkel ford through the Yesil River, and located 5 km above the current capital city of Kazakhstan – Nur-Sultan city. Then the route ran to the upper reaches of the Selety River and to the lower reaches of the Irtysh.

Photo 1. Panorama of the village of Korgalzhyn and the medieval settlement of Bytygay from a bird's eye view

The second road extended along the Sarysu River to the north, to the mouth of the Nura River; bypassing the grove, reached the Karaagach tract, Kulanotpes River and finally reached the settlement of Bytygay. The starting points of the caravan route in the south were cities of Otrar, Turkestan and Sozak (Margulan, 1997: 20-23).

There was another popular caravan route – the Zhety-Konur road, which ran from Tashkent to Akmolinsk (currently Nur-Sultan). Mostly goods from Central Asia were transported along this route. Its final stage consists of crossing the Sarysu River, then the road runs along the bottom of the Tolagai mountain, reaches the Kulanotpes River, from there along the right bank it comes to the mouth of the Nura River, and then through the settlement of Bytygay reaches Akmolinsk (Margulan, 1997: 25). When describing specific routes of caravan roads following the meridional direction, it is noteworthy that one of the nodal points on the trade routes is the mouth of the Nura River, where the medieval settlement of Bytygay is directly located.

Materials and methods

In 2021-2022, there was an archaeological research on the territory of the Bytygay settlement. Field prospecting and exploration works have been held in the area of the site of the monument. Aerial photography was done to detect new objects and determine the planographic features of the monument. The ruins of various structures were found on an area of 35 hectares, in many cases where brickwork protrudes to the surface. The largest area is reserved for the necropolis. Ruins of a caravanserai were found 5 km to the northeast on the right bank of the Nura River, and the remains of an old bridge and unidentified objects were found on both banks of the water stream.

Archaeological excavations were also carried out at an object located 70 m northwest of the reconstructed mausoleum. The structure was an oval pit 8×12 m, oriented along the west–east line. On the south side of the pit, brickwork was found on the surface of the earth. For a comprehensive coverage of the object, two excavations were laid in the 2021 field season with a total area of 320 m², and in the 2022 field season, four excavations with a total area of -220 m². Archaeological excavations were carried out by the method of continuous opening with the preservation of longitudinal and transverse edges. For a full-fledged analysis of the obtained data, traditional methods of comparative historical and formal typology, the method of analogies were used.

The degree of knowledge of the topic

Medieval settlement of Bytygay in narrative sources. We find the first mentions and descriptions of historical monuments of the region in the records and diaries of officials of the Russian Empire, travelers and members of various expeditions of the 18th-19th centuries. Similar information can be found in the writings and travel notes of P. Rychkov, I. Shangin, Sh. Ualikhanov, S. Bronevsky, A. Levshin, I. Castagne and others.

The first written report about the settlement of Bytygay is found in the book by P.I. Rychkov «Orenburg Topography», published in 1764 in St. Petersburg. The author gives a description of the ruins of the Bytygay mausoleum in the section «The ruins of ancient cities and buildings».

In 1813, the diplomatic mission of the Russian Empire, heading to Central Asia, stopped in the Korgalzhyn area. Philip Nazarov, a translator from the Kazakh language under the

commander of a separate Siberian corps, serves in its composition. In his travel notes, he remarks the lower reaches of the Nura as one of the stopping points and describes the ruins of the tomb structure located there, calling it the ancient pyramid Butagay-Tam (Nazarov, 1968: 257). An expert of the Kazakh language, Ph. Nazarov uses the term «Tam», which the local population calls the mausoleums.

In 1816, mining engineer I. Shangin visited this area on duty, and in his work he described the Bytygay mausoleum in detail. He reports that the ancient Bytygay mausoleum was built of baked bricks, quadrangular pine beams were used in the construction. Inside the structure, the walls are plastered; when preparing solutions, alabaster was used as a binder component (Shangin, 1820).

Later, the works of other researchers appear, in which attention is paid to other objects, and the Bytygay monument is presented as an ancient city. A similar presentation is found in an article by Major General S.B. Bronevsky, published in the «Domestic Notes» journal. The author describes the old ruins and draws readers' attention to the square of the ancient settlement (Bronevsky, 1830: 251-252). However, in 1831 A. Shakhmatov, who visited the Korgalzhin area and made drawings and a detailed description of the mausoleum, notifies that he did not find traces of the ancient city in the vicinity (according to: Krasovsky, 1868). In the second half of the XIX century famous Kazakh scientist Sh. Ualikhanov pays special attention to the monument. In his main works, he notes that in the steppes of Saryarka there are many ruins of ancient cities that can tell a lot about settled life, wealth and developed trade among nomads. The scientist's archive contains drawings and a description of the Bytygay mausoleum (Valihanov, 1964: 29-34; Valihanov, 1964b: 34).

The first stationary archaeological research on the territory of the Bytygay settlement was carried out in 1974 by the Central Kazakhstan Archaeological Expedition (CKAE) under the guidance of Professor Margulan. Members of the expedition on the right bank of the Nura River, near its old channel, recorded the ruins of a small settlement, identified as the settlement of Bytygai. The monument is dated 13th-16th centuries. According to Professor Margulan, on the territory adjacent to the Bytygay mausoleum, there was a city – Akshakent, marked on the medieval Italian maps of the Pizzigani brothers (14th century) and in the Catalan atlas (world map, 14th century). On the Catalan map, the settlement is shown as a trading center located on the caravan routes from Saraichik to Almalyk, through the Turgai and Sarysu steppes (Margulan, 1950: 90).

The CKAE staff examined the ruins of a 21 × 17.4 m structure. Bricks of various sizes were collected, including carved terracotta stalactites with floral ornaments (Margulan, 1950: 11). According to the field drawings, the plan of the studied building matched with the plan of the mausoleum from the archive of Sh. Ualikhanov.

In 2000, archaeological research at the monument was carried out under the guidance of Doctor of Historical Sciences M. Eleuov. A hill with a diameter of 30 m and a height of 1.2 m was excavated. The result of the scrupulous work of archaeologists was the discovery of the ruins of a memorial and cult structure built from baked bricks of various sizes and configurations. Bone remains of two buried individuals were also found there (Eleuov, 2000).

In 2006-2009 archaeological excavations on the territory of the monument were carried out by researchers of the republican state enterprise «KazRestavratsiya». The ruins of the mausoleum, which is dated to the 16th century, have been explored (Sembi, 2015: 153). Subsequently, based on archival data and field scientific drawings, the mausoleum was rebuilt.

At this stage of the study, the main scientific issue remains the determination of the functional significance of the monument under study as an object of historical and cultural heritage. It should be noted that in 1998, the famous Kazakh archaeologist Professor Akishev conducted exploratory work here. He examined every detail of the ancient settlement of Bytygay and the surrounding area. Based on the results of the work he made a situational plan. The scientist concluded, "the vast urban suburb in the form of the ruins of dozens of rectangular and rounded buildings are the remains of the dwellings of the urban people who served the residence of the governor and the urban economy. In general, the territory of the monument stretches as a strip along the root bank of the Nura River for more than 1 km. When planning the spatial organization of Bytygay, the topography of the area, the presence of natural barriers that could serve for defensive purposes were taken into account. The settlement is located on a cape formed by two connecting channels of the Nura River» (Akishev, 2008: 22).

In the current field season, the authors of this work carried out all stages of prospecting exploration work and aerial photography, as a result of which several objects requiring further research were recorded in the vicinity of the settlement. It should be noted that the authors do not share the opinion of some scientists who believe that Bytygay does not belong to the urban type monuments. However, since the authors did not need to solve this problem within the framework of this article, it will be covered in the following works.

Characteristics of the production center. The foundation of the structure was fixed at a depth of 0.9 m from the modern surface of the earth. It had a rectangular shape measuring 10.2×6 m, with a long axis oriented from west to east. The building consists of two rooms separated by a wall of baked bricks. The two rooms are connected by a passage; in the western part there is a large room (6×7.8 m), in the eastern part - a small one (0.9×5.7 m).

The small room has a rectangular shape. The outer eastern wall and the inner wall separating one room from another are well preserved. The entrance to the room was from the south side through the staircase. The base of the steps is made of the mainland remnant, and then lined with burnt bricks; their width is 0.9 m, height is 0.2 m. The size of the bricks is $12 \times 12 \times 4$ cm (Sakenov et al., 2021: 142).

At the level of -1 m, a floor made of baked bricks was fixed. The end and interior walls made of identical brick have been preserved to a height of up to 0.4-0.5 m. The walls were built with two bricks, in some areas up to seven rows of masonry were preserved. The thickness of the wall is 0.3 m. In the wall separating the room, there is an opening 0.9 m wide, filled with a layer of ash 0.3 m thick. In addition, niches were made in the wall on both sides near the passage: the right one was 0.3×0.6 m, the left one was 0.4×0.6 m. Round stone millstones were found in the north-western corner of the room.

The condition of the large room is poor. In the center of the southern wall, there is a 1 m wide opening. A staircase passage was also cleared here, four steps from the mainland remnant survived. The fact that they were lined with bricks is evidenced by traces of masonry.

On the east side of the main entrance in a large room at a level of -1 m from the modern surface of the earth, there was a «pool» arranged in the floor. In terms of plan, the construction had a square shape, dimensions 2.1×1.8 m, depth 0.2 m. The container was intended for soaking ganch and other mixtures, which were subsequently used in the production of glazes. The floor of the «pool» is lined with $25 \times 25 \times 4$ cm bricks, and the sidewalls are lined with $25 \times 20 \times 4$ cm bricks. Alabaster mortar was widely used in the construction of this archaeological monument (Sakenov et al., 2021: 267-283).

In the western part of the room, the ruins of two furnace structures were cleared. The first oven is located in the southwest corner. In plan, it is round in shape, 1.5 m diameters. According to the section of the collapsed walls, the vault was domed. There was an accumulation of soot, ash and charred firewood at the mouth of the furnace. Slags, crafts of various shapes, melted under the influence of a strong fire, were found nearby.

The second heating facility was located in the northwest corner. In plan, the furnace is round, 0.8 m diameters. The masonry of the furnace base has been preserved. The section and collapse of the walls indicate that the furnace was of an open type. Most likely, it was intended for melting glaze.

The third furnace is located closer to the northwest corner. It was intended for firing bricks. Fireplace type stove. The length of this heating device was 2.4 m, but only the lower part survived. According to the analysis of profiles, the furnace had two levels: the lower is for the firebox, the upper level with a vaulted ceiling is the calcination chamber. The stove is made of bricks in two rows. In the profile of the northern lines of the brows, two round spots 0.15 m in diameter were recorded. The distance between them is 1.2 m. Most likely, these are traces of horizontal chimneys.

The floor is even in every room and apparently, it was completely lined with bricks. To this day, only the laying of the floor in the north-eastern part of the room has survived. The size of the brick used is $25 \times 25 \times 4$ cm.

Results

The production workshop located on the territory of the ancient settlement was fully explored as a result of the archaeological work. The workshop is a production area of a 10.2×6 m rectangular shape. Long walls are oriented along the west-east line. The choice of a place is connected with the presence of an output of raw materials - ganch. In the first part of excavation, before raising the walls, a foundation pit was dug to a depth of about 1 m. Then, walls were built that are made of baked bricks, two entrances were built with stair structures that descended to the floor. In the inner wall there was a vestibule, through which a passage was made to both rooms. Three heat-engineering structures (furnaces) designed for different technological processes were recorded inside the workshop. A "pool" on the floor was for ensuring a continuous production cycle. Evidence of the production activities of the inhabitants of this region are found tools, stone millstones, hoes, melted defective objects and slag.

According to the 2022 preliminary results of archaeological excavations, two burials of the Golden Horde period and one early Muslim burial were investigated on the territory. 3 km west of the center of the settlement, on the right bank of the Nura River, one brick kiln was explored. Such data allow expanding the boundaries of the medieval city.

One of the architectural, compositional and stylistic features in the construction of cities, villages and memorial and religious buildings in the Middle Ages is the widespread use of decorative, ornamented terracotta bricks. They are found in two types: plain and glazed. New materials made it possible to distinguish six types of fired bricks, one type with an ornament without glaze and other ornamented and covered with glaze.

According to the materials obtained at the settlement of Bytygay, in the Middle Ages there was a center for the production of bricks, as well as architectural and finishing materials. The production process was divided into three main technological cycles, which ensured the quality production of tiles of all types. In the production of ceramic tiles, the raw materials

were mixtures of various rocks and minerals, mainly clay of good quality. On the territory of the settlement Bytygay, many deposits of various types of clay are recorded, in which raw materials are still mined.

The first production cycle included the production of unglazed tiles. This is confirmed by the samples of finished products found on the territory of the production site, many fragments and defective products, waste and slag. During the second production cycle, an ornament was applied to the dried and unfired surface of the tile, after which some products were covered with glaze. Then, in accordance with the sequence of actions of the master, the tile is fired. This complex process was carried out in specially designed heat engineering structures, one of which was found inside the production workshop. The next cycle – drying of finished products. In the territory of the second excavation in the field season of 2021, the study of a building intended for these purposes has begun, excavations continued in 2022.

On the territory of the settlement Bytygay was also used the method of double firing. The first calcination was done in order to strengthen the base, the second calcination was done to stabilize the ornament and glaze. Such calcination was done in continuous furnace at temperatures from 900 to 1250 °C and above. After cooling, the tile acquired high mechanical strength. Calcination of products completes the technological process of manufacturing tiles. The final product was terracotta bricks and tiles of various sizes and types, covered with glaze.

Construction and decorative materials made at the settlement were also used to decorate the facades of other mausoleums and tombs located in the region. The example is the objects found on the territory of the Zhanibek-Shalkar mausoleum, located 17 km northeast of the Bytygai settlement. Studies of the monument showed that during the construction and in the design of the portal-dome part there were used bricks and tiles covered with turquoise glaze (Yarygin, 2015: 384). Glazed tiles with green and turquoise colors were found in the ruins of the walls of the Zhanibek-Shalkar mausoleum. There are tiles with ornaments that are combined with floral, geometric and epigraphic elements.

Architectural historians associate the blossoming of the “turquoise style” with the name of Amir Timur and the Timurid era (end of the 14th-15th centuries) (Pugachenkova, 1976: 103-104). According to the code of the Golden Horde mausoleums compiled by E.D. Zilivinskaya, the Zhanibek-Shalkar mausoleum belongs to the type of portal mausoleums with a massive portal (Zilivinskaya, 2014: 144).

The object of scientific research and an informative source for scientists are terracotta tiles with floral ornaments collected on the territory of the excavation. There are samples of plates decorated with geometric patterns. Archaeological reports and collection records of the Central Kazakhstan Archaeological Expedition indicate that fragments of bricks with signs of the Sultan’s tamga were found on the territory of the ancient settlement of Bytygay (Archival reports, 1975: 21).

The bricks have high-quality calcination. Ceramic utensils, on the surface of which tribal and sultan tamgas are applied, are found in large quantities in the cultural layer of the medieval city of Otrar (Akishev et al., 1972).

An analysis of the decor and manufacturing technology of these items allows us to date the monument to the 14th-15th centuries and associate with the influence of the Timurid architectural fashion. In the architecture of Central Asia in the first half of the 14th century glazed, carved and embossed terracotta tiles are actively used. The technology of manufacturing ceramic products using the technique of painted majolica and the use of such decorative coatings as mosaic plaster on a silicate basis for the walls of the house are also developing

rapidly. The bricks were covered with fusible colored transparent glaze and opaque enamel. The surface of stalactites made of ceramic mass was also covered with a layer of glaze.

The flourishing of this architectural style and the production of these building materials are associated with the reign of Amir Timur (1336-1405). Exactly in the state of the Timurids a whole network of ceramic production industry for architectural and finishing works appears and develops. There are schools of masters of architectural decoration; the most famous were the schools of Bukhara, Samarkand and Khorezm (Pugachenkova, 1976: 102-103). On the territory of Kazakhstan, monuments of this period, coinciding in striking features of the architectural style, are found in various regions of the country: in the west, this is the settlement of Zhaiyk (Baipakov et al., 2005), the mausoleum of Abbat Baitak (Azhigali, 2002), in the north - the settlement and mausoleum of Kyzyl-Oba, in the east – the Kalbasun tower (Smagulov, 1996), in the south – the mausoleum of Kerderi 2 (Voyakin, 2008: 335-345) and sites of the Otrar oasis (Smagulov, Erzakovich, 1996; Baipakov, 1998).

All the listed monuments of history and culture of Kazakhstan are united by one state formation - Ulyg Ulus, a single architectural style, one culture - Muslim, and they are located at the intersection of caravan routes. It is necessary to mention one more detail that is important: they are all located on large expanses of picturesque landscapes; The flora and fauna here are very diverse. In particular, the well-known settlement of Saraichik is located in a picturesque place on the right bank of the Ural River (Tasmagambetov, Samashev, 2001), the settlement of Zhaiyk is on the Chagan River (Azhigali, 2002), in Central Kazakhstan the medieval settlement of Bozok is on the eastern shore of Lake Buzukty (Akişev, Khabdulina, 2004), the settlements of Ayakkamyр, Baskamyр and the mausoleum Jochi Khan - in the mountain forest Ulytau (Eginbayuly, 2001: 98-106; Smailov, 2015), while the cities and the mausoleum in southern Kazakhstan are concentrated in the Otrar oasis (Ageeva, Pacevich, 1958). The settlement of Bytygay, inscribed in the surrounding landscape of the Tengiz-Korgalzhyn region, was no exception.

Conclusion

The creation of conditions and the complexity of the technological process of making tiles indicate the high professional skills of medieval masters. Based on the obtained data, the production workshop, investigated at the Bytygay settlement, can be dated to the XIV-XV centuries and considered as one of the important craft centers of Saryarka in the Middle Ages. The approval and observance of certain standards in the construction business, the organization of complex technological production as additional factors confirm the functioning of the developed industrial structures of that time in the Tengiz-Korgalzhyn region.

Reference

- Агеева Е.И., Пацевич Г.И., 1958. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды ИИАЭ АН КазССР. Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР. Т. 5. С. 97-101.
- Акишев К.А., 2008. Предварительные итоги раскопок средневекового городища Бозок (1999–2001 гг.) // Бозок в панораме средневековых культур Евразии. Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. С. 20-24.
- Акишев К.А., Хабдулина М.К., 2004. Средневековое городище Бозок: семантика планиграфии и функции // Этническое взаимодействие на Южном Урале. Челябинск: Рифей. С. 13-16.

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б., 1975. Древний Отрар (топография, стратиграфия, перспективы). АН КазССР. Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. Алма-Ата: Наука. 215 с.

Андрусенко Н.Н., 2002. Дополнение к списку птиц Кургальджинского заповедника // Зоологический ежегодник Казахстана и Центральной Азии. Selevinia. Алматы: Институт зоологии. С. 122-125.

Архивные отчеты ЦКАЭ-1974. Каталог. Бытыгай, Сылу-Там (историко-археологические материалы). Алма-Ата. 75 с.

Ажигали С.Е., 2002. Архитектура кочевников. Феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). Алматы: НИЦ «Ғылым». 652 с.

Байпаков К.М., Смағұлов Е.А., Ахатов Ғ.А., 2005. Ортағасалық Жайық қала жұрты. Средневековое городище Жайық. Алматы: Credo. 221 с.

Байпаков К.М., 1998. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. Алматы: Ғылым. 212 с.

Бейсенов А.З., 2000. О значении термина «Арка» в ареалах расселения тюркоязычных народов Среднеазиатско-Казахстанского региона // Ош и Фергана: археология, новое время, культурогенез, этногенез. Бишкек: Мирас. С. 113-116.

Броневский С.Б., 1830. Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней орды. О памятниках древности // Отечественные записки. 1830, ч. 43. Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. 338. Оп. 1. Д. 714. Алматы. С. 244-252.

Валиханов Ч.Ч., 1964 а. О киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще // Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР, Т. 3. С. 29-38.

Валиханов Ч.Ч., 1964б. Несколько маршрутов Потанина // Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР, Т. 3. 663 с.

Вилесов Е.Н., Науменко А.А., Аубекеров Б.Ж., 2009. Физическая география Казахстана: учебное пособие. Алматы: Казак университеті. 362 с.

Воякин Д.А., 2008. Поселение Арал-Асар и мавзолеев Кердери 2// Роль степных городов в цивилизации номадов. Астана: Типография Комплекс. С. 335-345.

Егинбайұлы Ж., 2001. Археологические исследования комплекса Жошы-хана // Отан тарихы. Отечественная история. 2. С. 98-106.

Елеуов М., 2000. Средневековые города, места обитания и караванные пути районов Сарыарка, Шу, Талас, Келес // Отчет о научно-исследовательской работе. Астана. С. 1-8.

Зиливинская Э.Д., 2014. Архитектура Золотой орды. Ч. 1. Культурное зодчество. М.; Казань: Отечество. 228 с.

Маргулан А.Х., 1997. Древние караванные пути через пустыню Бетпак-Дала // Мир казаха. Институт развития Казахстана, Международный фонд имени академика Алькея Маргулана. Алматы: ИДК-ТИРО. С. 16-30.

Назаров Ф.М., 1968. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. М.: Наука. 80 с.

Пугаченкова Г.А., 1976. Зодчество Центральной Азии. XV век. Ведущие тенденции и черты. Ташкент: Издательство литературы и искусства. 116 с.

Сакенов С.К., Бурбаева С.Б., Букешева Г.К., Кукушкин А.И., 2021. Новые исследования на городище Бытыгай // Археология Казахстана. Алматы. №4 (14). С. 134-147.

Сакенов С.К., Кукушкин А.И., Бурбаева С.Б., Букенева Г.К., Рахманкулов Е.Ж., 2021. Исследование средневекового производственного цеха на городище Бытыгай // Теория и практика археологических исследований. Т. 33. Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета. №4. С. 267-283.

Смаилов Ж.Е., 2015. Памятники археологии западной Сарыарки (Средневековые городища и поселения). Караганда: Tengri ltd. 142 с.

Смағұлов Т.Н., 2012. Калбасунская башня. Алматы: Хикари. 160 с.

Смағұлов Е.А., Ерзакович Л.Б., 1996. Исследование джума мечети эпохи Тимура в Отраре // Амир Тимур вадуніе тарихидаги урни. Самарканд: СамДУ. С. 97-98.

Семби М.К., 2015. Мавзолей Ботагай — памятник средневековой казахской архитектуры (краткая история исследования) // Булантинская битва: история исследований. Улытау: Национальный историко-культурный и природный заповедник-музей «Улытау». С. 150-153.

Тасмагамбетов И., Самашев З., 2001. Сарайчик. Алматы: Берел. 320 с.

Шангин И.П., 1820. Извлечение из описания экспедиции, бывшей в Киргизской степи в 1816 году // Сибирский Вестник, издаваемый Григорием Спасским. СПб.: Типография Департамента народного просвещения. 112 с.

Ярыгин С.А., 2011. Исследования мавзолея XV века на озере Жанибек-Шалкар // Маргулановские чтения-2011. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. С. 384-391.

Reference

Ageyeva Ye.I., Patsevich G.I., 1958. Iz istorii osedlykh poseleniy i gorodov Yuzhnogo Kazakhstana [From the history of settled settlements and cities of Southern Kazakhstan]. Trudy IIAE AN KazSSR. Alma-Ata: Izd-vo Akademii nauk Kazakhskoy SSR. T. 5. P. 97-101. [in Russian].

Akischev K.A., 2008. Predvaritel'nyye itogi raskopok srednevekovogo gorodishcha Bozok (1999–2001 gg.) [Preliminary results of the excavations of the medieval settlement of Bozok (1999–2001)]. Bozok v panorame srednevekovykh kul'tur Yevrazii. Astana: Yevraziyskiy natsional'nyy universitet im. L.N. Gumileva. P. 20-24. [in Russian].

Akischev K.A., Khabdulina M.K., 2004. Medieval settlement Buzok: semantics of planigraphy and functions [Medieval settlement Buzok: semantics of planigraphy and functions]. Ethnic interaction in the South Urals. Chelyabinsk: Rifey. P. 13-16. [in Russian].

Akischev K.A., Baypakov K.M., Yezakov L.B., 1972. Drevniy Otrar (topografiya, stratografiya, perspektivy). [Ancient Otrar (topography, stratigraphy, perspectives)]. Akademiya nauk Kazakhskoy SSR. Alma-Ata: Nauka. 215 p. [in Russian].

Andrusenko N.N., 2002. Dopolneniye k spisku ptits Kurgal'dzhinskogo zapovednika [Addition to the list of birds of the Kurgaldzhinsky Reserve]. Zoologicheskiy yezhegodnik Kazakhstana i Tsentral'noy Azii. Selevinia. Almaty: Institut zoologii. P. 122-125. [in Russian].

Arkhivnyye otchety TSKAE-1974. Katalog. Bytygay, Sylu-Tam (istoriko-arkheologicheskiye materialy) [Catalog. Bytygay, Sylu-Tam (historical and archaeological materials)]. Alma-Ata. 75 p. [in Russian].

Azhigali S.Ye., 2002. Architecture of nomads. The phenomenon of the history and culture of Eurasia (monuments of the Aral-Caspian region). Almaty: NITS «Gylym». 652 p. [in Kazakh].

Baypakov K.M., Smağulov E.A., Axatov Ğ.A., 2005. People of the Middle Urals. Mediterranean town Ural. Almaty: Credo. 221 p. [in Russian].

Baypakov K.M., 1998. Medieval cities of Kazakhstan on the Great Silk Road. Almaty: Gylym. 212 p. [in Russian].

Beysenov A.Z., 2000. O znachenii termina «Arka» v arealakh rasseleniya tyurkoyazychnykh narodov Sredneaziatsko-Kazakhstanskogo regiona [On the meaning of the term «Arka» in the areas of settlement of the Turkic-speaking peoples of the Central Asian-Kazakhstan region]. Osh i Fergana: arkheologiya, novoye vremya, kul'turogenез, etnogenез. Bishkek: Miras. P. 113-116. [in Russian].

Bronevskiy S.B., 1830. Zapiski general-mayora Bronevskogo o kirgiz-kaysakakh Sredney ordy. O pamyatnikakh drevnosti [Notes by Major General Bronevsky about the Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde. On the monuments of antiquity]. Otechestvennyye zapiski. 1830, ch. 43. Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Kazakhstan. F. 338. Op. 1. D. 714. Almaty. P. 244-252. [in Russian].

Valikhanov Ch.Ch., 1964a. O kirgiz-kaysatskikh mogilakh (molakh) i drevnostyakh voobshche [On the Kirghiz-Kaisak graves (moles) and antiquities in general]. Sobraniye sochineniy v pyati tomakh. Alma-Ata: Izd-vo Akademii nauk Kazakhskoy SSR, T. 3. P. 29-38. [in Russian].

Valikhanov Ch.Ch., 1964b. Neskol'ko marshrutov Potanina [Several routes of Potanin]. Sobraniye sochineniy v pyati tomakh. Alma-Ata: Izd-vo Akademii nauk Kazakhskoy SSR, T. 3. 663 p. [in Russian].

Vilesov Ye.N., Naumenko A.A., Aubekerov B.Zh., 2009. Physical geography of Kazakhstan: textbook. Almaty: Kazak universiteti. 362 p. [in Russian].

Voyakin D.A., 2008. Poseleniye Aral-Asar i mavzoley Kerderi 2 [Aral-Asar settlement and Kerderi mausoleum 2]. Rol' stepnykh gorodov v tsivilizatsii nomadov. Astana: Tipografiya Kompleks. P. 335-345. [in Russian].

Yeginbayuly Zh., 2001. Arkheologicheskiye issledovaniya kompleksa Zhoshy-khana [Archaeological research of the Zhoshy Khan complex]. Otan tarikhy. Otechestvennaya istoriya. 2. P. 98-106. [in Russian].

Yeleuov M., 2000. Srednevekovyye goroda, mesta obitaniya i karavannyye puti rayonov Saryarka, Shu, Talas, Keles [Medieval cities, habitats and caravan routes of the Saryarka, Shu, Talas, Keles regions]. Otchet o nauchno-issledovatel'skoy rabote. Astana. P. 1-8. [in Russian].

Zilivinskaya E.D., 2014. Architecture of the Golden Horde. Ch. 1. Kul'tovoye zodchestvo. Moscow-Kazan: Otechestvo. 228 p. [in Russian].

Margulan A.Kh., 1997. Drevniye karavannyye puti cherez pustynyu Betpak-Dala [Ancient caravan routes through the Betpak-Dala desert]. Mir kazakha. Institut razvitiya Kazakhstana, Mezhdunarodnyy fond imeni akademika Al'keya Margulana. Almaty: IDK-TIPO. P. 16–30. [in Russian].

Nazarov F.M., 1968. Notes on some peoples and lands of the middle part of Asia. Moscow: Science. 80. [in Russian].

Pugachenkova G.A., 1976. Architecture of Central Asia. XV century. Leading trends and features. Tashkent: Literature and Art Publishing House. 116 p. [in Russian].

Sakenov S.K., Burbayeva S.B., Bukesheva G.K., Kukushkin A.I., 2021. Novyye issledovaniya na gorodishche Bytygay [New research on the Bytygay site]. Arkheologiya Kazakhstana. Almaty. 4 (14). P. 134-147. [in Russian].

Sakenov S.K., Kukushkin A.I., Burbayeva S.B., Bukeneva G.K., Rakhmankulov Ye.Zh., 2021. Issledovaniye srednevekovogo proizvodstvennogo tsekha na gorodishche Bytygay [Study of a medieval production workshop at the Bytygay site]. Teoriya i praktika arkheologicheskikh issledovaniy. T. 33. Barnaul: Izdatel'stvo Altayskogo gosudarstvennogo universiteta. 4. P. 267-283. [in Russian].

Smailov Zh.E., 2015. Monuments of archeology of western Saryarka (Medieval settlements and settlements). Karaganda: Tengri ltd. 142 p. [in Russian].

Smagulov T.N., 2012. Kalbasun tower. Almaty: Hikari. 160 p. [in Russian].

Smagulov Ye.A., Yerzakovich L.B., 1996. Issledovaniye dzhuma mecheti epokhi Timura v Otrare [Study of the juma mosque of the Timur era in Otrar]. Amir Timur vaduniyo tarikhidagi urni. Samarkand: SamDU. P. 97-98. [in Russian].

Sembi M.K., 2015. Mavzoley Botagay – pamyatnik srednevekovoy kazakhskoy arkhitektury (kratkaya istoriya issledovaniya) [Botagai mausoleum is a monument of medieval Kazakh architecture (a brief history of research)]. Bulantinskaya bitva: istoriya issledovaniy. Ulytau, Natsional'nyy istoriko-kul'turnyy i prirodnyy zapovednik-muzey «Ulytau». P. 150–153. [in Russian].

Tasmagambetov I., Samashev Z., 2001. Saraichik. Almaty: Berel. 320 p. [in Russian].

Shangin I.P., 1820. Izvlecheniye iz opisaniya ekspeditsii, byvshey v Kirgizskoy stepi v 1816 godu [Extract from the description of the expedition that was in the Kirghiz steppe in 1816]. Sibirskiy Vestnik, izdavayemyy Grigoriyem Spasskim. Saint-Petersburg: Tipografiya Departamenta narodnogo prosveshcheniya. 112 p. [in Russian].

Yarygin S.A., 2011. Issledovaniya mavzoleya XV veka na ozere Zhanibek-Shalkar [Research of the mausoleum of the XV century on the lake Zhanibek-Shalkar]. Margulanovskiy chteniya-2011. Astana: ENU im. L.N. Gumileva. P. 384-391. [in Russian].

***С.К. Сакенов**

*Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: sergazi_82@mail.ru)*

**Байланыс үшін автор: sergazi_82@mail.ru*

А.И. Кукушкин

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
(E-mail: sai@ksu.kz)*

С.Б. Бурбаева

*«Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: rgkpbozok@gmail.com)*

Е.Ж. Рахманкулов

*«Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: rgkpbozok@gmail.com)*

**Нарративті дереккөздерді археологиялық деректермен сәйкестендіру
(Бытығай ортағасырлық қалашығы)**

Аннотация. Мақалада Теңіз-Қорғалжын шағын ауданында орналасқан орта ғасырлардан қалған тарихи-мәдени ескерткіштер туралы жазба, тарихи және археологиялық деректер талқыланып, талданады. Аталмыш жұмыста мұрағаттық материалдар мен очерктерден алынған ақпараттар мен карталар пайдаланылады. Тарихи карталар ең мазмұнды болып шықты, оларда өлкенің тарихи және мәдени ескерткіштердің орналасқан жерлері дұрыс көрсетілген, сонымен қатар жергілікті топонимдер мен гидронимдер берілген. Барлық мұрағат деректерінде Бытығай орта ғасырлар қалашығы туралы деректер басым. Осы деректерді сараптай келе, шетелдік ғалымдар, саяхатшылар мен Ресей империясының шенеуніктері арасында Бытығай жайлы функционалдық мақсатына қатысты нағыз ғылыми пікір талас болған көре аламыз. Кейбір ғалымдар Бытығайды толыққанды ортағасырлық шаһар деп есептесе, басқалары қорым деп есептеді. Ескерткіште жүргізілген археологиялық қазбалар Бытығайдың маңында көптеген керуен сарайлар, қарапайым күйдірілген және шынымен (глазурь) әшекейленген кірпіштен тұрғызылған кесенелердің қалдықтары бар екенін көрсетті. 2021-2022 жылдары археологиялық қазба маусымында тұтас өндіріс ошақтары анықталды, кептіруге, кірпішті күйдіруге және глазурь балқытуға арналған мамандандырылған жылу техникалық қондырғылар ашылды. Бытығай елді мекен, қорым мен өндіріс ошақтарын қамтитын күрделі тарихи-мәдени нысан болып айқындалды. Археологиялық деректер бойынша Бытығайдың ірге тасы XII-XIII ғасырларда қаланған. Ал жерлеу кешендерінің жаңа материалдарына сүйенсек, шаһардың даму кезеңі XIV-XV ғасырлармен мерзімделеді. Бірінші кезеңдегі жерлеу кешендері ерте мұсылман жерлеу дәстүрлерінің аймаққа енгенін көрсетсе, екінші кезең кешендері Ұлық Ұлыс мемлекетінде қалыптасқан жерлеу канондарын көрсетеді. Жазба және археологиялық деректерді сәйкестендіру арқылы орта ғасырларда өлкеде дербес далалық қала мәдениетінің дамығанын айғақтайды.

Кілт сөздер: Орта ғасырлар, қала мәдениеті, ежелгі қоныс, Нұра-Есіл қос өзен аралығы, Жошы Ұлысы, Ұлық Ұлыс, Бытығай, Тарихи карта, мұрағат құжаттары, дерек көздері

***С.К. Сергазы**

*Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана,
Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: sergazi_82@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: sergazi_82@mail.ru*

А.И. Кукушкин

*Карагандинский государственный университет имени академика Е. А. Букетова,
Караганда, Республика Казахстан
(E-mail: sai@ksu.kz)*

С.Б. Бурбаева

*Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозоқ»,
Нур-Султан, Республика Казахста
(E-mail: rgkpbozok@gmail.com)*

Е.Ж. Рахманкулов

*Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозоқ»,
Нур-Султан, Республика Казахста
(E-mail: rgkpbozok@gmail.com)*

**Идентификация нарративных источников с археологическими данными
(средневековое городище Бытыгай)**

Аннотация. В статье рассматриваются и анализируются исторические сведения и археологические данные по историко-культурным памятникам, датирующимся средними веками и локализуемым в Тенгиз-Коргалжинском микрорайоне. В данной статье использованы тексты и карты из архивных материалов и очерков. Наиболее информативными оказались исторические карты, на которых с большой точностью указаны историко-культурные памятники региона, помимо этого, переданы местные топонимы и гидронимы. Несмотря на то, что в большинстве архивных источников отражается информация о Бытыгае, острые дискуссии вызывают его функциональное значение. Некоторые ученые предполагают, что Бытыгай – это полноценное средневековое городище, другие считали его некрополем. Археологические раскопки, проведенные на памятнике, показали, что в окрестностях Бытыгая расположены многочисленные караван-сарай, остатки мавзолеев, возведенных из простых обожженных и декорированных кирпичей. Во время полевых сезонов 2021-2022 гг. были выявлены целые производственные центры, специализированные теплотехнические сооружения, предназначенные для сушки, обжига кирпичей и плавки глазури. Авторы статьи полагают, что памятник Бытыгай является сложным историко-культурным объектом, в состав которого входят городище, некрополь и производственные центры. Согласно археологическим данным, нижняя дата Бытыгая относится к XII–XIII вв., а новые материалы из погребальных комплексов поднимают верхнюю дату памятника до XIV-XV вв. Погребальные комплексы первого периода показывают проникновение в регион мусульманских погребальных традиций, а комплексы второго периода демонстрируют устоявшиеся погребальные каноны Улыг Улыса. Совокупность письменных и археологических источников свидетельствует о развитии самостоятельной степной городской культуры в регионе в Средние века.

Ключевые слова: средние века, городская культура, городище, междуречье Нура-Ишим, Улыс Жошы, Улыг Улыс, Бытыгай, историческая карта, архивные документы, нарративные источники

Information about authors:

Sergazy Kayyrbekovich Sakenov, PhD, Leading Researcher, A branch of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology in Nur-Sultan, Beibitshilik street, 25, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0001-8868-4280

Scopus ID – 57200639306

Alexey Igorevich Kukushkin, PhD, Karaganda Buketov University, Universitetskaya str., 28, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0002-6262-464X

Scopus ID – 57192093415

Saule Bukikhanovna Burbaeva, Candidate of pedagogical sciences, Director, Bozok State Historical and Cultural Museum-Reserve, Tauelsizdik Ave., 54, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0003-2131-9574

Scopus ID – 57200639306

Erbolat Zhaksybekovich Rakhmankulov, MA, Researcher, Bozok State Historical and Cultural Museum-Reserve, Tauelsizdik Ave., 54, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0002-8412-059X

Scopus ID – 57223844606

Авторлар туралы мәлімет:

Сакенов Серғазы Қайырбекұлы, Ph.D, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының филиалы, Бейбітшілік көшесі, 25, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0001-8868-4280

Scopus ID – 57200639306

Кукушкин Алексей Игоревич, Ph.D, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Университетская көшесі, 28, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0002-6262-464X

Scopus ID – 57192093415

Бурбаева Сауле Букихановна, педагогика ғылымдарының кандидаты, директор, «Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Тәуелсіздік даңғылы, 54, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0003-2131-9574

Scopus ID – 57200639306

Рахманкулов Ерболат Жаксыбекович, гуманитарлық ғылымдар магистрі, ғылыми қызметкер, «Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Тәуелсіздік даңғылы, 54, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0002-8412-059X

Scopus ID – 57223844606

Сведения об авторах:

Сакенов Сергазы Кайырбекович, Ph.D, ведущий научный сотрудник, Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана, ул. Бейбитшилик, 25, Нур-Султан, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0001-8868-4280

Scopus ID – 57200639306

Кукушкин Алексей Игоревич, Ph.D, Карагандинский государственный университет имени академика Е. А. Букетова, ул. Университетская, 28, Караганда, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0002-6262-464X

Scopus ID – 57192093415

Бурбаева Сауле Букхановна, кандидат педагогических наук, директор, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозоқ», проспект Тауелсиздик, 54, Нур-Султан, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0003-2131-9574

Рахманкулов Ерболат Жаксыбекович, магистр гуманитарных наук, научный сотрудник, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозоқ», проспект Тауелсиздик, 54, Нур-Султан, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0002-8412-059X

Scopus ID – 57223844606

The word-formation potential of affixes in the ancient Turkic runic texts

N.G. Shaimerdinova

*L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: nurila1607@mail.ru)*

ARTICLE INFO

Keywords: runic inscriptions, language, root and functional morphemes, word-forming component, word-formation act, functions and meanings of word-formation morphemes, the old Turkic worldview.

IRSTI 16.21.35

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-118-127>

ABSTRACT

In the era of the Old Turkic Khaganates, a full-fledged structure of the Turkic word was formed in the runic language. Historical relics of the proto-Turkic protoforms are still preserved in the root morphemes: primary roots, verb-nominal syncretism, and sound-phonemic variability of roots. In the language of runic monuments the corpus of service morphemes after the root – the affixes – was quite well developed, so there was a quite well developed system of morphology and derivation in the Proto-Turkic language. These service morphemes can be functionally classified as formative and word-formative. The purpose of the article is to reveal the functions and meanings of Old Turkic word-formation affixes.

The basic unit of affixal word-formation is a word forming component, in which the formal semantic connection between the generating and derivative stems is determined by semantic motivation. In the case of direct motivation, the meaning of a derived word is formed from the meanings of the generating word and the word-forming affix.

The affixes involved in word formation have a word-forming function, and their word-forming meaning is determined by the system-forming function. The author shows the diversity of word-formation meanings. The meanings of old Turkic affixes survived in the modern Turkic languages.

Received 15 August 2022. Revised 16 August 2022. Accepted 08 September 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Shaimerdinova N.G. The word-formation potential of affixes in the ancient Turkic runic texts // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №3. – P. 118-127. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-118-127>

Introduction

The linguistic system of the Old Turkic runic language is a heterogeneous formation, in which the morphemic structure of the Old Turkic word is also important, which seems to us ambiguous and has not been sufficiently studied so far. In Turkology, the structure of the Old Turkic word has not been the subject of special studies, especially as far as affixal morphemes are concerned. Only in some studies dealing with the method of name and verb formation in Old Turkic language, the ancient forms and meanings of the auxiliary morphemes have been treated in a fragmentary way.

In the era of the Old Turkic Khaganate (VI-X centuries AD) a full-fledged structure of the Turkic word with clear boundaries and meanings of root and affix morphemes was formed in the Old Turkic runic language. In the root morphemes, historical relics of the Proto-Altaic, Proto-Turkic protoforms are found, such as primary roots (to, ja, qa, jü, al, sa, ke, ba, as, ko, ke/ki; to/tu; qo/qa; ja /jo; ju/ jü it, ir, er, etc.), syncretism of verb-nominal stems (*at* “horse” and *at* “shoot”; *toy* “feast” and *toy* “get full”; phonetic-phonemic variability of roots *il /el; ir/er/er; ben/men, sen/sin, ol/ul/u myn/min/men/mun/mun* (Shaimerdinova, 2022: 100-101).

In the process of the historical development of the structure of the Turkic word on the basis of root bases, a new model of three-syllable roots (бүһ 𐰉𐰺𐰽 «sadness», таҕ 𐰉𐰺 «mountain» eki 𐰉𐰺 «two»), along with which many other four/five/six-syllable/semi-syllabic non-derivative roots functioned in the Old Turkic language: kuul LUX «slave», edgü 𐰉𐰺𐰽 «good», altun 𐰉𐰺𐰽 «gold», tokuz zUXT «nine», yablak 𐰉𐰺𐰽 «bad » and etc.

However, not only the root morpheme was developed in the Old Turkic language, but also a corpus of morphemes after the root, the affixes, due to which a developed system of morphology and derivation existed in the runic language. Depending on their function and meaning, affixes are divided into formative and derivative. Formative affixes, which form certain grammatical forms and categories of cases, numbers, affiliation, mood, tense, voice, etc., form morphological classes of names and verbs. Word-formative affixes, which are involved in word-formation, form new derivative words.

Materials and research methods

The materials for the study were the texts of the runic inscriptions of the Orkhon, Yenisei, Altai, and Central Asian. The translated texts of the written monuments set out in the works of foreign and domestic scientists such as V.V. Radlov, P.M. Melioransky, S.E. Malov, J. Closson, M. Zholdasbekov, G. Aidarov, N. Shaimerdinova and others.

The main research methods are the general scientific methodology of search, analysis, synthesis, and generalization. In addition, techniques and means typical of integrative Turkology are used, especially the references to sources and the use of historical and cultural material. The leading method in this article is a semantic analysis of the word structure. The semantic methodology of synchronous word formation is used to analyze the component structure of an ancient derived word in order to identify the meanings of word-formation affixes that contain information about the ancient Turkic worldview.

Research background

In Turkic science, the study of the derivational (word-forming) system of the Turkic languages, including the Old Turkic languages, was carried out in the context of the general

language system, where the fundamental works are V. Radlov, P. Melioransky, V. Bang, J. Denis, G. Ramstedt, M. Ryasenen, N. Dmitriev, V. Kotvich, E. Sevortyan, A. Yuldashev, N. Baskakov, E. Tenishev, A. Shcherbak, A. Kononov, A. Amanzholov, G. Aidarov and many others. Some aspects of Turkic derivation, especially in terms of word formation methods in various Turkic languages, morphonological processes, and semantics of some affixes, were considered in the works of B. Atalai, B. Orazbayeva, M. Erdal, M. Khabichev, F. Ganiev, A. Berta, K. Ishbaev, I.V. Shentsova and others.

In modern Turkology, however, the questions of word formation are considered under new aspects. The semasiological and onomasiological aspects of word-formation in comparative terms have been studied by L. Zhanalina (Zhanalina, 1998: 98-120). The functional-semantic aspect of the derivational units on the material of the Turkic languages of Siberia is considered in the work of A. Esipova (Esipova, 2011). The use of the achievements of modern studies for the word formation of the Kazakh language is carried out by N. Oralbaeva (Oralbaeva, 2002). The semantics of word-formation affixes in the inscriptions of the late Middle Ages is analyzed by A. Kerimov (Kerimov, 2009).

At the same time, there is no special study dealing with the semantic derivation of runic written monuments. Therefore, this article is devoted to the study of the word-formation meanings of word-formation affixes in runic texts.

Analysis

The basic unit of affixal word formation is a word-formation component (WFC), in which the generating word and the derived word have a formal semantic correlation. The formal correlation is a material similarity (sound shell), and the semantic one is a semantic connection, a motivation between the generating and the derived word. The meaning of the derivative is composed of the meaning of the generating and the meaning of the word-forming affix with direct motivation, for example: *kol-kolshik* “lake-lake (small)”. There is also a phraseologically related and extended motivation (жазу-жазушы [zhazu-zhazushi] “write-writer”). The meaning of a word-forming affix in the modern derivation is called a word forming meaning (WFM), and the word-forming affix itself in its functional aspect is called a word-forming formant (WFF) (a debatable term). WFM is one of the types of linguistic meanings. L. Zhanalina writes: “In word formation as a nominative process, WFM goes back to the original mental content and, therefore, does not differ from the lexical meaning in its origin” (Zhanalina, 1998: 126). In other words, the WFM of a derivative word, as a lexical meaning, reflects the extralinguistic reality and is a source of various information about the surrounding world, which is confirmed by the texts of the runic monuments.

In the runic Orkhon, Yenisei, Altai, and Semirechensk written monuments there are many derivative words demonstrating the act of word formation: *out* → *otunch*, *bediz* → *bedizchi*, *itgu* → *itguchi*, *ekin* → *ekinlig*, *uch* → *uchunch*, *kish* → *kishlak* and etc. In each derivational pair, the derivatives *otunch*, *bedizchi*, *itguchi*, *ekinlig*, *uchunch*, *kishlak* have a formal semantic connection with the generating stems *otu*, *bediz*, *itgu*, *ekin*, *uch*, *kish*. Derivative affixes *-nch*, *-chi*, *-lig*, *-unch*, *-lak* form new semantically motivated words: if *omy* [otu] means “to ask”, then *otunch* “request”; *bediz* “stone” – *bedizchi* “one who works with stone; artisan”; *itgu* «build» – *itguchi* «one who builds, builder»; *ekin* «sowing, field» – *ekinlig* «having crops»; *uch* means «three» – *uchunch* «third» (order when counting); *kish* «winter» – *kishlak* «wintering»,

or «winter camp» of the ancient Turks. Of course, the new meaning of the derivative word is due to the meaning of word-building affixes, which captured the information, the Old Turkic worldview. It should be noted that in the formation of new words, the **word-formation function** (WFF) of word-formation affixes is realized.

How can word-forming meanings be correctly identified word-forming formants (WFF) that form new derivative words are frequently repeated in runic texts, realizing their system-forming function, which makes it possible to determine the word-forming meanings of the affixes. Thanks to the system-forming function, it was possible to determine the word-forming meaning (WFM) of the productive Old Turkic WFFs *-chy*, *-chi* : *sab-sabchy* «word – herald, predictor, diviner, soothsayer»; *yol* – *yolchy* «way – traveler»; *yer* – *yerchi* «land – guide, conductor»; *aigu* – *aiguchy* «advice – adviser». The derivational meaning of the affix is «a person according to the subject.» For example: «*Sonsha sheberlerdi keltirdi* [Brought so many masters]». «*Kolbasshi men edim* [I was the commander]» (Malov, 1951: 31-33). «*Kenesshisi bilgish edi* [The adviser was knowledgeable]» (Zholdasbekov, 2006: 317).

If the affixes *-chy*, *-chi* are attached to the verbal generative stem *itgu* – *itguchi* «to build – a builder», *iog*– *iogchy* «to sob – a weeper», *sygyt* – *sygytchy* «to cry – a mourner»), then WFM is «a person by action». For example: *Bark itguchi*, *bediz yaratymga*, *bitig tash itguchi tabgach kagan chykany Chang senun kelti*. [A simple builder, a pattern setter, and a stone carver with inscriptions, Chan senun came from the Tabgash Khagan] (Zholdasbekov, 2006: 190).

The meaning of the nominal derivational suffix – *liq/lik* [-lyk /-lik], *-liγ/lig* [-lyg/-lig] is debatable, as several meanings are attributed to it: collective plurality, abstract meaning and affiliation (V. Radlov, V. Kotvich, P.M. Melioranskii, A.N. Kononov). The origin, of this affix is ancient, and goes back to the Proto-Altaic language. The structure of the affix was formed from a combination of sonorous and stop back-lingual [γ] [q] according to the model: *-t* → *l + γ(g)*, *l + q (k)* → *liγ/liq*. Some scholars believe that *liγ/liq* may have been borrowed from the Old Tungus language and originally had a comitative meaning (collective plurality). V.V. Radlov argues that the affix *liγ/liq* in Turkic languages both nouns with the meaning of abstractness (*bashlyg* «head»), and adjectives (*illig* «stem»). According to V. Kotvich, the affixes *-lyk/-lyg* are formed by adjectives, “denoting belonging: “to possess something, to have something, to be endowed with something” [Kotvich, 1962: 109].

A.N. Kononov also believes that the affix *-liγ* (and its synharmonic variants) forms adjectives with the meaning of possession indicated by the generating stem (designation of a feature corresponding to the subject of possession): *ellig* ~ *illig* (Ktb 29; M 24) “possessing an elem” – *illig bodun ertim* (Ktb 9) «I was a people having ale»; *tonliγ*~ *tonluγ* (Ktb 4; M 23) «having clothes»[Kononov, 1980: 106].

We share the position of V. Kotvich and A.N. Kononov, because when using the system-forming function, the word-forming meaning is *liγ/liq* repeating, which denote «belonging»: *kuch* – *kuchlig* «strength - strong», *kedim* – *kedimlig* «clothes – dressed», *bodun* – *bodunlyg* «people – folk», *kul* – *kullig* «slave - slave».

Thanks to the system-forming function, it is possible to determine the word-forming meanings of the word-forming formants that form verbal substantives. The most common affixes in texts are *-uq/ük*, *-uγ-/ug*; *-iq/-ik*, *-iγ/-ig*. Interestingly, the verbal semantics influences the meaning of these affixes, therefore the word-formants express either the process of action: *bil* – *bilig* «know – knowledge»; *öt* (*ötün*) – *ötüg* «to ask - a request»; *jaz* – *jaziq* «to sin – a sin», or the result of an action; *öl* – *ölig* / *öliug* «die – dead»; *ül* – *ülig* / *ülüig* «divide – part (share)»;

bil – *bilik* «to know, to own – power». For example: «*Bilik berdik*». [We have given the power]. «*Oligi zhurtta zholda zhatyp kalgan*». [His body was lying on the road] (Zholdasbekov, 2006: 189-191).

In addition, these affixes can denote subject-object meanings, as well as the place and instrument of action: *qap* – *gapiγ* «to close – the gate», *bujur* – *bujurug* «to order – order», *keč* – *kečig* «to pass/cross – crossing», *siñ* – *siñüg* «to pierce – a spear»: Temir kapygka tegi konturdymyz [We landed up to the iron gate] (Zholdasbekov, 2006: 190).

It should be noted that the affixes of verbal substantives are quite developed in the ancient Turkic inscriptions. In the course of the research, we managed to identify the following word-forming formants *-qu/kü*, *-γu/gü*; *-us/üs*, *-us/üš*; *-n/in/in*, *-un/ün*; *-im/im*, *-um/üm* and so on. The word-forming meanings of these affixes are also determined by the verbal semantics and denote either a process, a method of action, or the result of an action: *it* – *itgü* «to do / build - construction», *ur* – *uruš* «to beat – battle / war», *teg* – *tegiš* «to reach / achieve – attack (on the enemy)», *kel* – *kelin* «to come – daughter-in-law» (the one who came to the husband's family), *bul* – *bulun* «to find / get – a prisoner / captive», *bat* – *batim* «to dive – depth (diving)», *bar* – *barim* «to have / have – possession». For example: Sung batymy karyg sekdim. [I cleared the deep snow]. Barymyn anta altym. [I got worldly possessions there] (Zholdasbekov, 2006: 192; 265).

In runic texts, word-forming affixes also function in other parts of speech, such as adjectives, numerals and verbs, where word-forming formants involved in the act of word formation realize their word-forming functions. The most productive and frequently occurring derivational affixes have been identified. So for adjectives, such affixes turned out to be *-ly/-li* *bukaly* «having bulls»; *-syz/-siz* *yolsyz* «off-road»; *-tai/-teg* *boriteg* «wolf», *koiteg* «sheep»; *-daki,-deki, -taki, -teki* *konildegi* «hearty», *yerdeki* «earthen», *balikdaki* «settlement», *bulundaki* «four-sided», etc.

The word-forming meaning of these affixes is also revealed with the help of a system-forming function. For example: *konil* → *konildegi*, “heart – hearty”, *balyk* → *balykdaky* “settlement – settlement”, *yer* → *yerdeki* “earth – earthen”, *bulun* → *bulundaky* “four sides – four-sided” SF *-daky, -deki* designate “space, terrain». For example: *Kagany alp ermis, aiguchsy bilge ermis*. [The ruler was a hero, and the councilor was knowledgeable]. *Kagan susi boriteg ermis, yagysy koiteg ermis*. [Kagan's army was like a wolf, and his enemy was like a sheep] (Zholdasbekov, 2006: 317-319).

Among the derivational affixes of numerals are: *-nt* *ekinti* «second», *-nch /-unch / -inch* *uchunch* «third», *tortinch* «fourth», *bisinch* «fifth»: *laγzın jıl bisinč aj jiti otuzqa joq ertürtim* “In the year of the pig in the fifth month of the twenty-seventh day, I ordered a funeral feast” (Kormushin, 1997: 143).

Similarly, in the system we have defined word-forms of the Old Turkic verb, which include: *-a/-e* *ata* “name”, *-lat/ -let* *atlat* shoot, *-lan/-len* *katylgan* “to be strong”, *-q/-k/-yq/-ik/* “climb the mountain”, *-syra/-sire/-ilsire* *kagansyra* “to weaken, to leave without a kagan”; *-d, -ad, -ed, -id* *bashad* «to lead, rule» etc. For illustration, the word-formation meaning of verbs with formants in *-d* is determined: *bash* – *bashad* «head – head», *bun* – *bunad* «sorrow – be sad», *yok* – *yokad* «not – perish», *ig* – *igid* «height – rise», *kul* – *kulad* «slave», *yag* – *yagyd* «enemy», etc. The built-up system of word-forming pairs shows that the word-forming formants *-d, -ad, -ed, -id* indicate a process originating from that or another name. For example: *Kunedmis, kuladmys budunyg torusin ychgynmis*. [Deprived the people of their freedom, who were

enslaved]. **Yokadu** barir ermis. Turk bilge kagan esir budunyg, oguz budunyg igidu olurur. [The knowledgeable Turkic khagan raised the Turkic enslaved people, the Oghuz people] (Malov, 1951: 69).

The definition of the word-forming meanings of the Old Turkic affixes or word-forming forms reveals the semantic potential of derivative words in the runic texts and makes it possible to trace the historical patterns of development of the word-forming units of the modern Turkic languages. In this context, it should be noted that many of these derivational formants have continuity in the modern northwestern, southwestern, northeastern, southeastern Turkic languages. For example, derivational forms *-chy/-chi*; *-syz/siz*; *-lig/-lyg/-lyk/-lik*; *-ly/-li*; *-syra/-sire/-ilsire* in the Kipchak northwestern languages, in particular, in the Kazakh language, have been preserved with the same derivational meanings, differing in some phonetic variants. Compare in Old Turkic: *sab* → *sabchy* “word-messenger”, *yer* → *yerchi* “earth-conductor”, *bediz* → *bedizchi* “stone-carver”, *yol* → *yolchy* “road-leader”, where the derivational form *-chy/-chi* means «person on the subject»;

in Kazakh: *zhol* → *zholshy* “road – leader”, *mal* → *malshy* “cattle-herdsman”, *zhylky* → *zhylkyshy* “horse-rider”, where the derivational form *-shy* also means “a person according to the subject”.

In the Old Turkic language: *itgu* – *itguchi* «to build – a builder», *iog*- *iogchy* «to sob – a weeper», *sygyt* – *sygytchy* «to cry – a mourner», where the derivational form *-chy/-chy* means «a person by action»;

in the Kazakh language: *zhazu* → *zhazushy* «write → writer», *aitu* → *aitushy* «speak → speaker», *kaytu* → *kaytushy* «return → returner», in which the derivational form *-шы* [-shy] also means “a person by action” (Shaimerdinova, Sandybaeva, 2015: 290). Similar examples of semantic continuity of word-forming derivatives of the Old Turkic and modern Turkic languages can be established with other above-mentioned derivatives.

Results

The study of the structure of the Old Turkic word allows us to come to the following conclusions:

- in contrast to the amorphous structure of the Proto-Turkic word in the 6th - 10th centuries AD. a full-fledged structure of the Old Turkic word was formed, in which root and affixal morphemes, their means of expression and meaning were clearly distinguished;
- the Old Turkic root morpheme has preserved some ancient relics, such as primary monosyllabic, verb-nominal syncretism, sound-phonemic variability;
- in the Old Turkic language, the official affixal morphemes are quite developed, word-forming, which form the derivational system of the language, and formative, which determine the development of grammatical forms and grammatical categories of names and verbs;
- the Old Turkic language is rich in derivative words, where in the act of word production there is a formal semantic connection between motivating and motivated words;
- the system-forming function of word-forming affixes, or word-forming formants, makes it possible to reveal their word-forming meanings, and the illustrative material of derivative nouns in the article confirms the diverse range of these meanings;
- the word-forming potential of the Old Turkic word is also realized in the word-forming forms of other parts of speech and has a successive connection with the forms and meanings of the word-forming words of the modern Turkic languages.

Conclusion

In the period of the Old Turkic Khaganates, a full-fledged structure of the Turkic word emerged, with clear boundaries, forms and meanings of the root and affixal morphemes. The root morpheme, which expresses the main lexical meaning of the word, has preserved the historical relics of the Proto-Turkic metaforms. Affixal morphemes form systems of morphology and derivation of the Old Turkic language. The derivational system of the runic texts is still poorly studied.

Abbreviations

Word-forming formant – WFF

Word-forming meaning – WFM

Word-forming function – WFF

Reference

- Айдаров Ғ., 1986. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы: Мектеп. 182 б.
- Аманжолов А.С., 1969. Глагольное управление в языке древнетюркских памятников. Москва: Наука. 103 с.
- Böhtlingk O., 1851. Die Sprache der Jakuten. St.-Pt. 167 p.
- Зайончковский А. К., 1961. К вопросу о структуре корня в тюркских языках. Глагольные основы моносиллабические (односложные), типа C + V// Вопросы языкознания. №2. С. 28-35.
- Жаналина Л.К., 1998. Сопоставительное словообразование русского и казахского языков. Алматы: Республиканский издательский кабинет Казахской академии образования им. Ы. Алтынсарина. 153 с.
- Жолдасбеков М., Сарткожаулы К., 2006. Атлас Орхонских памятников (пер. Н. Шаймердиновой и др.). Астана: Күлтегін. 360 с.
- Есипова А.В., 2011. Тюркское словообразование как языковая система. Новосибирск: Изд-во СО РАН. 201 с.
- Керимов А.К., 2009. Словообразовательные аффиксы в языке памятников тюркоязычной литературы XIV века (на материале «Хосров и Ширин» Кутба, «Гулистан» Сейфа Сарай, «Мухаббат-наме» Хорезми). Алматы: Полиграфия сервис и К. 154 с.
- Кононов А.Н., 1980. Грамматика языка тюркских рунических письменных памятников VII-IX вв. Л.: Наука. 255 с.
- Кормушин И.В., 1997. Тюркские Енисейские эпитафии. Тексты и исследования. Москва: Наука. 303 с.
- Котвич В., 1962. Исследования по алтайским языкам. Перевод с польского. Москва: Издательство иностранной литературы. 367 с.
- Мелиоранский П.М., 1899. Памятник в честь Кюль-тегина. СПб.: Типография императорской Академии наук. 145 с.
- Малов С.Е., 1951. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР. 455 с.
- Оралбай Н. 2002. Қазақ тілінің сөзжасамы. Алматы. 192 б.
- Radloff W., 1897. Die altturkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge. St.-Pb. 296 p.
- Севортян Э.В., 1974. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласные). Москва: Наука. 754 с.
- Шаймердинова Н. Г., Сандыбаева А., 2015. Көп мағыналы сөздердің семантикалық құрылымы//«Қазақ лексикографиясы тарихы, тәжірибесі, болашағы» Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы: Елтаным. Б. 289 -292.

Шаймердинова Н. Г., 2022. Корневая морфема в древнетюркском языке // Turkic Studies Journal. 1 Vol.1 (4) P. 95-108.

Reference

Aidarov G., 1986. Kone turki zhazba eskertkishterinin tili [The language of ancient Turkic written monuments]. Almaty: Mektep. 182 p.

Amanzholov A.S., 1969. Glagol'niye upravlenie v yazike drevnetuyrkskikh pamyatnikov [Verb control in the language of ancient Turkic monuments]. Moscow: Nauka. 103 p.

Böhtlingk O., 1851. Die Sprache der Jakuten. St.-Pt. 167 p.

Zaionchkovskij A. K., 1961. Voprosu o structure korniya v tuyrskikh yazikakh. Glagol'niye osnovy monosillabicheskie (odnoslozhnie), tipa C+V [On the question of the structure of the root in the Turkic languages. Verbal stems are monosyllabic (monosyllabic), type C+V]. Voprosy yazikoznaniya [Questions of Linguistics]. №2. P. 28-35.

Zhanalina L.K., 1998. Sopostavitel'noye slovoobrazovanie russkogo i kazakhskogo yazykov [Comparative word formation of Russian and Kazakh languages]. Almaty: Republican publishing office of the Kazakh Academy of Education named after Y. Altynsarin. 153 p.

Zholdasbekov M., Sartkozhauly K., 2006. Atlas Orkhonskikh pamyatnikov (per. N. Shaimerdinovoi I dr.) [Atlas of the Orkhon Monuments (translated by N. Shaimerdinova and others)]. Astana: Kultegin. 360 p.

Esipova A.V., 2011. Tyurkskie slovoobrazovanie kak yazikovaya sistema [Turkic word formation as a language system]. Novosibirsk: Izdatel'stvo SO RAN [Publishing House of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences]. 201 p.

Kerimov A.K., 2009. Slovoobraovatel'nye affiksy v yazike pamyatnikov tyurkoyazichnoi literatury XIV veka (na material "Khosrov I Shirin" Kutba, "Gulistan" Seifa Sarai, "Muhabbat-name" Khorezmi) [Word-building affixes in the language of monuments of Turkic literature of the XIV century (Based on the material "Khosrov and Shirin" by Kutb, "Gulistan" by Seif Sarai, "Muhabbat-name" by Khorezmi)]. Almaty: Poligrafiya servis i K. 154 p.

Kononov A.N., 1980. Grammatika yazykia tyurkskikh runicheskikh pis'mennykh pamyatnikov VII-IX vv. [Grammar of the language of the Turkic runic written monuments of the 7th-9th centuries]. Leningrad: Nauka. 255 p.

Kormushin I.V., 1997. Tyurkskie Eniseiskie epitafii [Turkic Yenisei epitaphs]. Teksty I issledovaniya [Texts and studies]. Moscow: Nauka. 303 p.

Kotvich V., 1962. Issledovanye po altayskim yazikam [Studies in Altaic languages]. Perevod s polskogo [Translation from Polish]. Moscow: Izdatel'stvo inostrannoi literatury. 367 p.

Melioranskij P.M., 1899. Pamyatnik v chest' Kuyl-tegina [Monument in honor of Kul-tegin]. Saint-Petersburg: Tipografiya imperatorskoj Akademii nauk. 145 p.

Malov S.E., 1951. Pamyatniki drevnetuyrskoi pismennosti [Monuments of ancient Turkic writing]. Teksty I issledovaniya [Texts and studies]. Moscow-Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR. 455 p.

Oralbay N., 2002. Kazak tilinin sozzhasamy [Word formation of the Kazakh language]. Almaty, 192 p.

Radloff W., 1897. Die altturkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge. St.-Pb. 296 p.

Sevortyan E.V., 1974. Etimologicheskii slovar' tuyrskikh yazikov (obshetuyrskie i mezhtuyrskie osnovi na glasnii) [Etymological Dictionary of Turkic Languages (Common Turkic and Inter-Turkic stems into vowels)]. Moscow: Nauka. 754 p.

Shaimerdinova N. G., Sandybaeva A., 2015. Kop magynaly sozderding semnatikalyk kurylymy [Semantic structure of ambiguous words]. «Kazak leksikografiyası tarihy, tazhibesi, bolashagy» Khalykaralyk gylymi-teoriyalık konferentsia materialdary [«History, practice, future of Kazakh lexicography» Proceedings of the international scientific-theoretical conference]. Almaty: Eltanım. P. 289 -292.

Shaimerdinova N., 2022. Kornevaya morpheme v drevnetuyrkskom yazike [A root morpheme in the Old Turkic language] Turkic Studies Journal. 1 Vol.1 (4) P. 95-108. DOI: [http:// doi.org/10.32523/2664-5157-2022-1-95-108](http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-1-95-108).

Н.Г. Шаймердинова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail nurila1607@mail.ru)*

Көне түркі руникалық мәтіндеріндегі қосымшалардың сөзжасамдық әлеуеті

Аннотация. Ежелгі Түркі қағанаттары дәуірінде руникалық тілде түбір және аффиксті морфемалардан түзілген нақты мәні мен мағыналары бар түркі сөзінің толыққанды құрылымы қалыптасты. Түбір морфемада прототүркілік протоформалардың тарихи сарқыншақтары: бастапқы түбірлер, етістік-номиналды синкретизм, түбірлердің дыбыстық-фонемалық түрленгіштігі әлі күнге дейін сақталған. Көмекші морфемалар – аффикстер руникалық ескерткіштер тілінде де дамыған, соның арқасында көне түркі тілінде морфология мен туынды сөздің біршама жетілген жүйесі қалыптасты. Сондықтан бұл көмекші морфемаларды функционалдық жағынан сөзтүрлемдік және сөзжасамдық деп бөлуге болады. Көне түркі тілінің туынды жүйесі аффикстік сөзжасам тұрғысынан бүгінгі түркология ғылымында азын-аулақ сөз етілгені болмаса, жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Дегенмен қазіргі мағыналық туынды жасау әдіснамалары көне сөзжасамды егжей-тегжейлі қарастыруға, руникалық мәтіндердегі сөзжасамдық бірліктердің семантикалық әлеуетін ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Аффиксті сөзжасамның негізгі бірлігі – сөзжасамдық жұп, онда тудырушы және туынды түбірлер арасындағы формалдық-семантикалық байланыс мағыналық уәждеме арқылы айқындалады. Тікелей уәждеме жағдайында туынды сөздің мағынасы тудырушы сөз бен сөзжасамдық қосымшаның мағыналары арқылы жасалады. Мақалада осыған сай көне түркі сөзжасамдық қосымшаларының қызметі мен мағыналары ашып көрсетіледі. Сөзжасам әрекетіне қатыса отырып, аффикстер сөзжасамдық қызмет атқарады, ал олардың сөзжасамдық мәні жүйе құраушы қызметіне байланысты айқындалады. Автор сөзжасамдық мағыналардың алуан түрлілігін дәйектеп, олар әлемнің көнетүркілік бейнесі туралы дерек көзі екенін атап көрсетеді. Көне түркі аффикстерінің мағыналары мен формалары қазіргі түркі тілдерінің туынды сөздер жүйесімен сабақтастып жатқанын байқауға болады.

Кілт сөздер: руникалық ескерткіштер, тіл, түбір және көмекші морфемалар, сөзжасамдық жұп, сөзжасамдық әрекет, сөзжасамдық морфемалардың қызметі мен мағыналары, әлемнің көнетүркілік бейнесі.

Н.Г. Шаймердинова

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail nurila1607@mail.ru)*

Словообразовательный потенциал аффиксов в древнетюркских рунических текстах

Аннотация. В эпоху древнетюркских каганатов в руническом языке сформировалась полноценная структура тюркского слова с чёткими границами и значениями корневых и аффиксальных морфем. В корневой морфеме еще сохранились исторические реликты пратюркских праформ: первичные корни, глагольно-именной синкретизм, звуко-фонемная вариативность корней. В языке рунических памятников также развиты были служебные морфемы

– аффиксы, благодаря которым в древнетюркском языке существовала достаточно развитая система морфологии и деривации. Поэтому эти служебные морфемы функционально можно классифицировать как формообразующие и словообразовательные. Деривационная система древнетюркского языка в ее аффиксальном словообразовании в настоящее время в тюркологии изучена фрагментарно и недостаточно. В то же время методологии современной семантической деривации позволяют более детально рассмотреть древнее словопроизводство, выявить семантический потенциал словообразовательных единиц в рунических текстах. Основной единицей аффиксального словообразования является словообразовательная пара, в которой формально-семантическая связь между производящей и производной основами определяется семантической мотивированностью. При прямой мотивации значение производного слова формируется значениями производящего слова и словообразовательного аффикса. В данном контексте в статье раскрываются функции и значения древнетюркских словообразовательных аффиксов. Участвуя в акте словопроизводства аффиксы выполняют словообразовательную функцию, а их словообразовательное значение определяется благодаря системообразующей функции. Автор выявляет многообразие словообразовательных значений и отмечает, что эти значения являются источником информации о древнетюркской картине мира. Значения и формы древнетюркских аффиксов имеют преемственные связи в деривации современных тюркских языков.

Ключевые слова: рунические памятники, язык, корневая и служебные морфемы, словообразовательная пара, акт словопроизводства, функции и значения словообразовательных морфем, картина мира древних тюрков.

Information about author:

Shaimerdinova Nurila Gabbaskyzy, Doctor of Philological Sciences, Professor, Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0001-6088-2867

SCOPUS ID: 57192978581

Автор туралы мәлімет:

Шаймердинова Нурила Габбасқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, түркітану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0001-6088-2867

SCOPUS ID: 57192978581

Сведения об авторе:

Шаймердинова Нурила Габбасовна, доктор филологических наук, профессор, кафедра тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.

ORCID: 0001-6088-2867

SCOPUS ID: 57192978581

Конструктивные особенности камчи с рукоятью из таволги из кургана Улькенсор (междисциплинарный анализ)¹

С.А. Ярыгин^а, *Д.К. Ауталипов^б

^аФилиал Института археологии им. А.Х. Маргулана, Нур-Султан, Республика Казахстан, (E-mail: sergeuyarygin80@gmail.com)

^бНациональная палата предпринимателей «Атамекен», Нур-Султан, Республика Казахстан (E-mail: daurdonato@gmail.com), * Автор для корреспонденции: daurdonato@gmail.com

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:
этнография,
фольклор,
тюркский
фольклор,
археология,
камча, таволга,
камчи с рукоятью
из таволги,
кочевники.

Важную роль в культуре степных народов Евразии на протяжении длительного периода существования кочевого скотоводства играла камча. С ней связано много народных представлений, отражающих различные аспекты ритуальной и обрядовой деятельности. Камча выступала символом управления, спутником человека, оружием героя, а в традиционной культуре оберегом шаңырака.

В 2020 году в окрестностях Борового был исследован курган раннесакского времени (VII-VI вв. до н.э.). В процессе археологических исследований в погребении были найдены предметы материальной культуры, такие, как парадный наборный пояс, кинжал, остатки колчана со стрелами и камча. Следует отметить, что камча является первой находкой артефактов культуры подобного типа в данном регионе. Особый интерес среди этих находок представляла рукоять, сделанная из материала, который был определен, как тобылга. Объектом исследования данной статьи явилась камча с рукоятью из тобылги из погребения близ озера Улькенсор.

Авторы статьи дают археологическое описание кургана раннесакского времени, а также описание находок в погребении, осуществляют визуальную реконструкцию камчи. Кроме того, на основании археологических, этнографических, фольклорных источников в междисциплинарном аспекте анализируются конструктивные составляющие камчи, такие, как ремни, рукоятка, материал рукоятки. Анализ компонентов и семантики камчи из кургана Улькенсор подтверждается письменными источниками и фольклорными текстами.

МРНТИ 03.41.01/
03.61.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/org/10.32523/2664-5157-2022-3-128-140>

Received 21 June 2022. Revised 27 June 2022. Accepted 18 August 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Yarygin S.A., Autilipov D.K. Design features of kamcha with a meadowsweet handle from the Ulkensor mound (interdisciplinary analysis) // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №3. – P. 128-140. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-128-140>

Для цитирования:

Ярыгин С.А., Ауталипов Д.К. Конструктивные особенности камчи с рукоятью из таволги из кургана Улькенсор (междисциплинарный анализ) // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – №3. – С. 128-140. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-128-140>

¹ Данная научная статья подготовлена в рамках реализации проекта AP08053219 «Изучение тюркского фольклора в аспекте нового гуманитарного знания» на 2020-2022 годы

Введение

В 2020 году в 5,5 км. к северо-востоку от аула Абылайхан Бурабайского района Акмолинской области исследован каменный одиночный курган. Памятник находился в 60 метрах от западного берега озера Улькенсор. Диаметр кургана – 12 м, высота около 0,3 м. В кургане зафиксировано подбойное захоронение в сопровождении парадного пояса с кинжалом, колчаном и камчой.

Описание находки. Погребенного сопровождал парадный наборный пояс из рога. Его аналогии позволяют отнести погребение к улубай-тасмолинской археологической культуре и датировать его VII-VI вв. до н.э. Под тазовыми костями найден каменный оселок. У правой руки обнаружены остатки колчана со стрелами. Между левой рукой и берцовой костью располагался кинжал из цветного металла в чехле с зооморфной бутеролью. Ниже левой руки, под кистью выявлены остатки камчи. Они фиксировались по остаткам древесного тлена, выраженного бордового цвета, длиной около 30 см, шириной около 1,5 см. Рядом выявлены три роговые детали. Две сквозные пронизки разных размеров лежали вплотную друг к другу в нижней части тлена, в сторону стоп. Первая крупная пронизка в виде роговой трубочки длиной 2,3 см, диаметром $1,7 \times 1,5 \times 1,6$ см. Внутренний диаметр отверстия – 1 см. Вторая – в виде ворворки, диаметр нижней широкой части – 1,8 см, диаметр верхней 1,4 см, высота – 1,2 см, диаметр отверстия – 1 см. Третья деталь – в виде набалдашника со сквозным отверстием лежала в верхней части тлена в сторону головы. Общая длина предмета – 2,7 см, диаметр шарообразного навершия 2,2 см, длина стержня основания 1,2 см, диаметр стержня – 1,3 см, диаметр сквозного продольного отверстия – 0,7 см. Один фрагмент в виде небольшой дольки шириной около 0,4-0,5 см не сохранился.

Материалы и методы исследования

В качестве материалов исследования используются данные этнографии, археологии, письменные источники и фольклорные тексты. В статье были использованы исторические и археологические методы, междисциплинарный системный подход в анализе предметов материальной культуры, сравнительно-сопоставительные, индуктивные приемы и средства, нарративные методы.

Привлекаются фундаментальные научные исследования и современные работы отечественных и зарубежных ученых. Для реконструкции внешнего облика камчи привлекаются статьи К.А. Акишева, В.С. Ольховского, В.К. Чугунова, П.И. Шульги, в которых рассматриваются общие проблемы изучения снаряжения ранних кочевников, социального и религиозного значения отдельных элементов костюма. Поднимаются конкретные вопросы распространения нагаек в культуре ранних кочевников (Акишев, 1974; Ольховский, 2005; Чугунов, 2018; Шульга, 2005). При анализе семантического значения рукояти из таволги использованы работы по этнографии тюркских народов, в том числе статья Ш. Уалиханова, посвященная казахскому вооружению (Уалиханов, URL: https://shoqan.kz/completed/works_kirgiz_arm/). Привлекалась работа Р.М. Мустафиной, в которой исследованы представления, культы и обряды казахов (Мустафина, 1992). Междисциплинарное исследование А.И. Семенова о культе таволги (Семенов, 1980). Для исторического анализа в работе задействованы классические исторические источники:

«История» Геродота; переводы Авесты; «Диван лугат ат-Турк» Кашгари (Геродот, 1972: 3-4; Кузьмина Е.Е., 1977; Ал-Кашгари, 2005: 488-489).

Степень изученности темы

Историко-культурные аналогии в культуре кочевников VII-VI вв. до н.э. На территории Северного Казахстана остатки камчи в памятниках раннесакского времени Северного Казахстана были обнаружены впервые. Однако можно отметить, что это не самая ранняя находка предметов данного типа, так на территории Центрального Казахстана в памятниках поздней бронзы известны находки, которые могут интерпретироваться как детали нагайки (Кукушкин и др., 2018: 35).

Более широко нагайки распространяются в период формирования кочевого скотоводства. Близкое по форме роговое изделие, интерпретированное как футляр, было обнаружено при исследовании кургана №7 могильника Байке-2 (Центральный Казахстан, первая половина VII в. до н.э.) (Бейсенов и др., 2016: 227). Детали нагаек, идентичные обнаруженным в кургане Улькенсор, известны в курганах №№25, 45 и 83 могильника Уйгарак в Приаралье, датирующихся раннесакским временем (Вишневская, 1973: 111). Остатки нагаек известны по раннескифским материалам Алтая. В Карбане-1 обнаружен костяной цилиндр с клином, предположительно являвшийся вхождением от рукоятки. В Машеньке-1 зафиксированы остатки деревянной палочки длиной 30 см, диаметром 1,5 см, вероятно, являвшейся основой рукоятки. В Кондратьевке-21 и могиле 16 могильника Гилево-10 выявлены фрагменты палочек, обернутых кожей. В могиле 31 Гилево-10 расчищена деревянная рукоять нагайки с бронзовым набалдашником в виде конической трубочки с остатками петельки для подвешивания. Узкая часть рукояти в месте предполагаемого крепления хлыста полностью покрыта тонкой кожей. Длина предмета около 36 см, диаметр рукояти 1,2 см. Похожие набалдашник и бронзовая трубочка встречены при исследовании раннескифского кургана могильника Хемчик-Бом-3 (Шульга, 2005: 185, Рис. 1). Пример сохранившихся плетей VII-III вв. до н.э. демонстрируют находки из Синьцзяна в могильниках Янхай-1, Янхай-2, Упу, Чжагуньлукэ, Субэйси (Шульга, 2010: 228, Рис. 82.1-7).

В синхронных погребению в кургане Улькенсор скифских памятниках Северного Причерноморья и Предкавказья плети известны по изображениям на антропоморфных статуарных памятниках.

По данным В.С. Ольховского всего 13 нагаек. На статуях Причерноморья известно 6 плетей: 2 на стелах VII-VI вв. до н.э.; 1 на стеле VI-V вв. до н.э.; 3 на стелах V в. до н.э. На статуях Предкавказья известно 7 плетей: 4 на стелах VII-VI вв. до н.э.; 1 на стеле V в. до н.э.; 1 на стеле V-IV вв. до н.э.; 1 на стеле IV-III вв. до н.э. Сходство визуально наблюдаемой конструкции скифских нагаек и находки из кургана Улькенсор хорошо видно на примере двух изваяний из Татарки и Ольховичик (Ольховский, 2005: 218, 222, Ил. 73.1, 79.1, Табл.6).

Анализ

Реконструкция. На основании зафиксированных деталей камчи можно произвести ее частичную реконструкцию. Судя по деталям, камча из Улькенсора входит в круг нагаек,

получивших распространение у ранних скифов Причерноморья и Предкавказья, ранних саков Приаралья и раннесакских кочевников Алтая.

Размер рукояти, включая деревянную основу, роговой набалдашник, роговую трубочку в месте крепления хлыста, составляет около 20 см. Толщина деревянной основы рукояти – 1 см, в месте вставки в набалдашник она была заточена до 0,7 см. Судя по положению рукояти точно под левой кистью и ниже на 15 см она имела петельку на руку. Петелька крепилась посредством небольшой обмотки или через несохранившийся на набалдашнике элемент в виде выступа со сквозным отверстием, перпендикулярным проходящему через все навершие. Крепление хлыста не сохранилось, но можно предположить, что оно было связано с роговой трубочкой и ворворкой. Судя по тому, что вокруг трубки и ворворки остатки тлена не фиксировались, в отличие от расположенного рядом кожаного чехла для кинжала, система крепления была чрезвычайно проста. Это могла быть обычная обмотка ремня плети на рукояти под роговой трубочкой. Ворворка, вероятно, служила в качестве утяжелителя на хлысте. Следов оплетки рукояти кожей или другими материалами не сохранилось, очевидно, что природный бордовый цвет был использован как естественное украшение орудия. Трубочка и ворворка в погребении располагались рядом, это свидетельствует о том, что камча была положена в погребение смотанной.

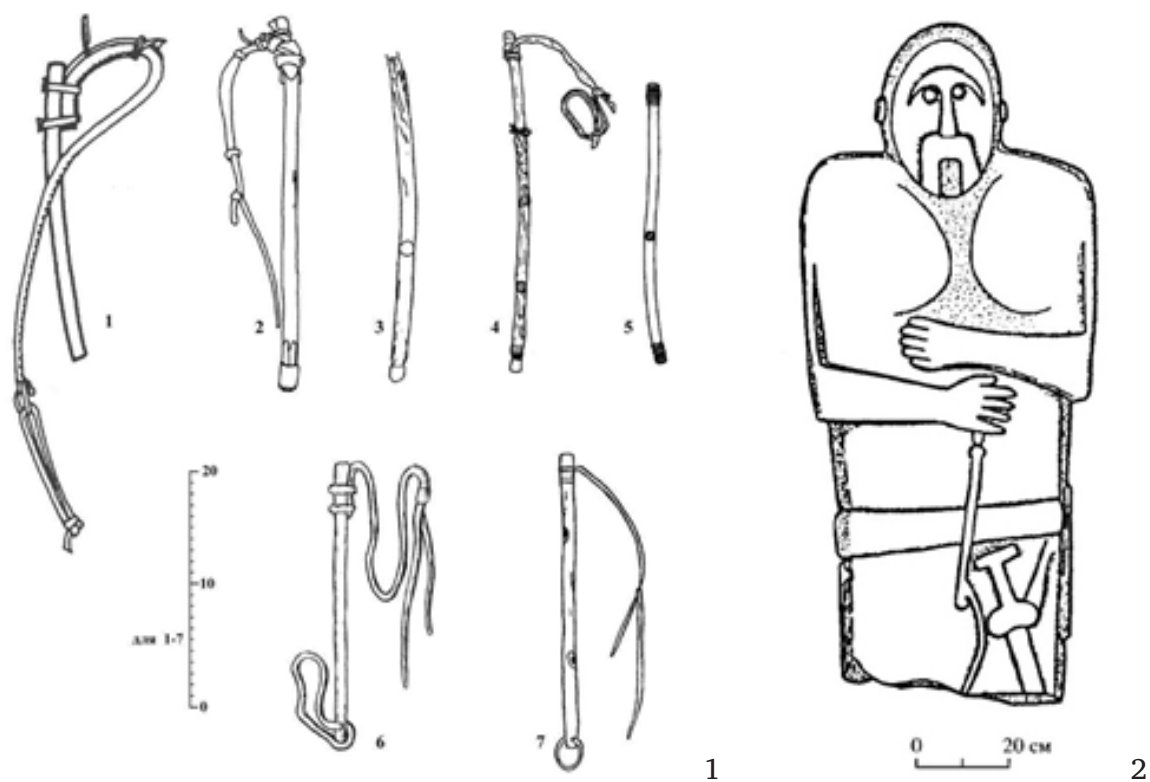

Рис. 1. 1. Плетки из Синьцзяна: 1 – Янхай-2; 2 – Янхай-1; 3 – Упу; 4, 5 – Чжагуньлукэ; 6, 7 – Субэйси (по Шульга П.И., 2010); 2. Раннескифское изваяние из Татарок (по Ольховскому В.С., 2005).

Рис.2. Реконструкция камчи из кургана Улькенсор.

(Серым цветом показаны детали из рога; коричневым цветом вероятное положение ремней; бордовым – рукоять из таволги. Автор реконструкции – С.А. Ярыгин)

Плеть (камча) в скифо-сакской культуре. Со скифами связана легенда о противостоянии скифских воинов, вернувшихся из похода, и потомков рабов, она приведена у Геродота: «3. ...Когда затем скифы пытались переправиться через озеро, молодые рабы, выступив им навстречу, начали с ними борьбу. Произошло много сражений, но скифы никак не могли одолеть противников; тогда один из них сказал так: «Что это мы делаем, скифские воины? Мы боремся с нашими собственными рабами! Ведь, когда они убивают нас, мы слабеем; если же мы перебьем их, то впредь у нас будет меньше рабов. Поэтому, как мне думается, нужно оставить копья и луки, пусть каждый со своим кнутом пойдет на них. Ведь пока они видели нас вооруженными, они считали себя равными нам, т. е. свободнорожденными. Если же они увидят нас с кнутом вместо оружия, то поймут, что они наши рабы, и, признав это, уже не дерзнут противиться.

4. Услышав эти слова, скифы тотчас последовали его совету. Рабы же, устрешенные этим, забыли о битвах и бежали...» (Геродот, 1972: 3-4).

Фабула легенды безусловно эллинистического происхождения, однако в ней имеется определенная коннотация с характеристикой царских скифов, которые считали «всех прочих скифов своими рабами». Значительно позднее, в древнетюркское время похожий сюжет возникает в переговорах византийских послов с тюркским правителем Турксанфом: «418..а с вархонитами (он разумел аваров), рабами моими, бежавшими от господ своих, заключил договор. Но вархониты как подданные турков придут ко мне, когда я захочу; и только увидят посланную к ним лошадиную плеть мою, убегут в преисподнюю. Коли осмелятся взглянуть на нас, так не мечами будут убиты – они будут растоптаны копытами наших коней и раздавлены, как муравьи. Так знайте же это наверное, в рассуждении вархонитов (Дестунис, 1860: URL: http://krotov.info/acts/05/marsel/ist_viz_06.htm).

В данном контексте камча выступает в первую очередь предметом, который кроме прямого назначения как орудие всадника, скотовода, также демонстрировала социальный статус владельца, что осуществлялось путем понижения социального статуса другого актора «очной», как в случае со скифами и потомками рабов, или «заочной» коммуникации, как в случае с тюрками и вархонитами (аварами).

В погребениях раннего железного века известны находки нагаек с золотым декором. Подобная камча обнаружена при исследовании кургана Иссык, она находилась у

локтя левой руки погребенного (Акишев, 1974: 72). В Туве при исследовании кургана Аржан-2 в погребении вождя раннескифского времени обнаружен декор нагайки из золотых наконечников и колечек из золотого листа. Обе находки можно сопоставить с рассказом из Авесты, в котором Ахура Мазда вручает сыну Солнца, первоцарю иранцев Йиме плеть. С ее помощью Йима расширил землю, ставшую тесной для скота и людей, а нагайка с этого времени стала одним из символов иранских правителей (Чугунов, 2018: 28, Рис. 3); (Кузьмина, 1977: 91).

В Авесте, в Михр-Яште (X), посвященном богу договора и солнца Митре, можно найти и другое упоминание камчи. В гимне солнечный бог предстает в одежде, осыпанной звездами, выезжающими на небо на колеснице:

*Мы возносим молитвы Митре,
Владыке обширных пастбищ.
Снаряженному серебряным копьем,
Снаряженному золотыми доспехами,
Обладающему плетью, могучему, деятельному,
Господину рода, стоящему на колеснице.*

Владыке обширных пастбищ (пер. И.М. Оранского цит. по: Кузьмина Е.Е., 1977).

В отношении богато декорированных нагаек семантика достаточно прозрачна. При этом богатство символизировало не только прямой достаток, но и могло апеллировать к некоторым религиозным представлениям. О том, что она как символ в себе могла нести такую же смысловую нагрузку, при этом не имея дополнительных золотых украшений, говорят находки из курганов Пазырыкской археологической культуры. Простые плети, к примеру, входили в комплексы с самыми богатыми сбруйными наборами, обнаруженными при исследовании кургана №5 Пазырыкского могильника и кургана №2 Башадарского могильника (Шульга, 2005: 187, Рис. 1).

Возможно, что описанная выше камча из кургана раннесакского времени (VII-VI вв. до н.э.) в бассейне озера Улкенсор по декору и функциональным свойствам относится к подобного рода плетям.

Таволга в тюркской этнографии. Составной частью камчи является рукоятка. Для нас важным наблюдением стало определение материала ее изготовления. Судя по визуальным данным и цвету древесных остатков, это таволга (лат. *Spiraea*) – род многолетних трав семейства Розовых (*Rosaceae*). Это растение имеет чрезвычайно широкое распространение в этнографии прежде всего тюркских народов. Само название растения проникло в русский язык из тюркских. В казах., кырг.: *тобылгы*; шор. *табылка*; саг. *табылкат*; карач.-балк.; караим. крым., тат.: *тубылгы*; кумык. *тобургъу*; чув. тупалха; якут. *тобулуоскай*; туркм. *davulga* (Исаев, 2012: 247). Восходит к пратюркской форме **tabilqu*. В древнетюркских памятниках слово встречается с VIII в. В «Книге гаданий» – «*Irq Bitig*» *tabilqu*. В тексте Махмуда Кашгари (XI в.) представлены формы *tavilyuic* и *tavilqu* (Ал-Кашгари, 2005: 488-489; Древнетюркский словарь, 1969: 526, 542).

Вероятно, могло означать не только лабазник, но и кусты ивы (краснотал, ракита) с красными ветвями. Об этом косвенно свидетельствует другая лексема. В тув. и алт.: сөөске, сөскөн, сөгүскен – таволга, таволожник; тоф.: сөөскен – смородина высочайшая; телеут.: сөскен – куст, растущий на скалах; хакас.: сөөт – тальник. Эта лексема имеет общее происхождение с лексемой сөгүе, сөгет, сөит – ива, из древнетюрк. *sögüt* – дерево, ива (Рассадин, 2019: 88).

О том, что оба растения использовались для изготовления рукоятей нагаек говорят два одновременных источника, при этом у таволги брали корневище, а у куста ивы могли срезать ветвь. В отношении использования ивы имеется ее упоминание в тексте Якова Рейтенфельса (Jacob Reutenfels), который пробыл в России с 1671 по 1673 годы. Во второй главе четвертой книги: «А на одном из островов реки Борисфена растет дерево, называемое местными жителями таволгой, с корой красного цвета и твердое, как черное дерево, и которое, говорят, обнаруживает свойство способствовать мочеиспусканию у лошадей, вследствие чего казаки, татары и русские обыкновенно привязывают ременные плети к палкам из этого дерева (Кн.4. Гл.2) (Рейтенфельс, 1997: URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus9/Reutenfels/posv.phtml?id=1176>). Об использовании спиреи для изготовления рукоятей нагаек свидетельствуют данные казахской этнографии. В работе Ш. Уалиханова о различных типах традиционного вооружения казахов, написанной не позже 1861 года, приводится следующее: «Вооружение киргиз составляли исстари в обыкновенное время для охраны скота и домашних драк: нагайки, укрюки и суилы. Нагайка делалась из сырых ремешков, заплетенных около стержня, также из сырого ремня, и имела длину до 7 захватов и один палец или два. Для ремней употребляли телячью кожу. Ремень укреплялся к деревянной ручке, которая была несколько короче ремня (от 4 до 5 захватов и несколько пальцев). Для ручки употребляли по преимуществу иргай или красную таволгу (*Spirea*), последняя предпочиталась. Делали, впрочем, и из козлиного и архарового рогу или всю ручку обкладывали серебром; такие носили, впрочем, одни женщины. Для мужчин более приличествовал медный прибор, большей же частью носили вовсе без оправы. Ремень с ручкой укреплялся посредством так называемого алакана – ладони. Плетень на нагайках был разных родов, круглый или четырехгранный. Если нагайка имела металлическую оправу, то вне, под ручкой, делали острую железную пластинку, буурдак, для того, чтобы не выронить из руки нагайку» (Уалиханов, URL: https://shoqan.kz/completed/works_kirgiz_arm/).

Кроме использования таволги для создания камчи, в культуре тюркских народов существовала система сложных религиозных и культовых представлений, связанных с ней. У хакасов из таволги делали колотушку для бубна. У алтайских тюрков и тувинцев камча с рукоятью из таволги использовалась для отпугивания злых духов. Считалось, что только всадник с нагайкой, рукоять которой сделана из таволги, может проехать «темное, тяжелое» место, потому что такого всадника будут бояться черти. Простой же прут из таволги у тувинцев мог использоваться как вместилище духа-посредника в шаманских ритуалах (Тадышева, 2018: 121; Семенов, 1980: 57).

В казахской этнографии известен факт использования бахсы (бақсы, шаманами), кроме кобыза и домбры, камчи. Как сообщает Р.М. Мустафина, шаманские атрибуты изготавливают из *тобылгы*, которая наделена магико-охранительной силой. Ручка подобной камчи не подпустит к владельцу шайтана (Мустафина, 1992: 132).

У кыргызов имелись специальные магические заговоры, в которых содержался призыв к духу болезни оставить больного и переселиться в таволгу (Семенов, 1980: 58).

Таволга широко известна в культуре чувашей. *Тупълха* использовалась в разных обрядах и считалось, что она имеет силу оберега. Прут из нее использовался для изгнания «нечистой». При проведении погребальных обрядов мог быть вставлен в руку покойника. В ряде случаев таволгу заменяли на полынь и можжевельник, что находит аналогии в могильнике Кенколь, датированном гунно-сарматским временем, где встречены похожие наборы: таволга вместе с полынью и можжевельником (Семенов, 1980: 59).

Во время проводов на службу рекруту давали ветвь таволги для оберега ее обладателя от сил зла и, вероятно, от пули врага (Исаев, 2012: 249).

Про таволгу поется в рекрутских песнях. Например, в фрагменте песни, записанной в 1969 году в селе Малячкино Шитонского района Куйбышевской области от М.Н. Архиповой (1919 г.р.)

<i>Хёрлѣ-хёрлѣ тупълха 2 хут</i>	<i>Постромки вить, ой, пригодилась, 2 раза</i>
<i>Хамър хирте, ой, пулинчѣ, 2 хут</i>	<i>Постромки вить, пригодилась бы. 2 раза</i>
<i>Хамър хирте пулинчѣ, 2 хут</i>	<i>Светло-гнедого коня, ой, чтоб запрячь,</i>
<i>Турта язма, ой, юринчѣ, 2 хут</i>	<i>2 раза</i>
<i>Турта язма юринчѣ, 2 хут</i>	<i>Светло-гнедого коня, чтоб запрячь...</i>
<i>Ѕут тур утне, ой, кўлмешкѣн, 2 хут</i>	<i>2 раза (Исаев, 2012: 51)</i>
<i>Ѕур тур утне кўлмешкѣн... 2 хут</i>	
<i>Красным-красна таволга, 2 раза</i>	
<i>На нашем поле, ой, была бы, 2 раза</i>	
<i>На нашем поле, была бы, 2 раза</i>	

Междисциплинарный анализ источников позволяет не только рассмотреть камчу с рукоятью из таволги, обнаруженную в кургане Улькенсор как орудие древнего кочевника, но и представить ее значение в традиционной культуре. Данные археологии и этнографии служат для реконструкции внешнего вида и технических приемов изготовления артефакта. Письменные источники и фольклор тюркских народов демонстрируют семантику самой камчи и отдельно рукояти из таволги.

Результаты

Таким образом, на основании рассмотренных данных можно говорить, что в раннем железном веке в культуре степных кочевников Евразии камча демонстрировала социальный статус владельца, часто связанный с воинским ремеслом. В отношении кургана Улькенсор об этом дополнительно свидетельствуют другие находки – наборный пояс, оселок, кинжал, колчан со стрелами. В процессе проведенного исследования камчи с рукояткой из таволги, мы пришли к следующим результатам:

- во-первых, камча демонстрирует близость конструктивных особенностей с нагайками раннескифского времени в Восточной Европе и на Северном Кавказе, раннесакскими находками из Приаралья и Алтая;
- во-вторых, рукоятка камчи сделана из таволги, которая занимала особое место в культуре кочевников, что хорошо наблюдается по материалам этнографии тюркоязычных народов;
- в-третьих, обнаружение камчи с рукоятью из таволги в раннесакском погребении показывает, что подобные орудия, получившие распространение в традиционной культуре тюркских кочевников, применялись еще в раннесакское время.

Выводы

По полученным результатам исследования можно сделать ряд выводов:

Во-первых, обнаружение камчи в кургане раннесакского времени на территории Северного Казахстана само по себе достаточно уникально.

Во-вторых, интерес представляют ее составные части и соответственно конструктивные особенности, которые не выходят за пределы общей типологии подобных предметов раннего железного века, показывая, с одной стороны, показывая близость к раннескифским нагайкам, с другой, – находкам из Приаралья и Алтая. Семантика камчи в погребении может быть определена достаточно широко: быть связана с пастушеской деятельностью владельца, обозначать его как всадника, указывать на социальный статус погребенного. Судя по другим сопроводительным предметам, данный статус коррелировался с воинским положением погребенного.

В-третьих, определение материала рукояти как таволга позволяет при использовании данных тюркской этнографии расширить комплекс семантических трактовок. Рукоять из таволги могла служить оберегом как при жизни владельца, так и помогать ему «на том свете», указывать на роль владельца в проведении примитивных шаманских практик.

В-четвертых, важным историко-археологическим фактом представляется, что нагайки с рукоятью из таволги, традиционные в культуре казахов и других тюркоязычных народов, использовались на территории степной Евразии как минимум с I тыс. до н.э.

Литература

Акишев К.А., 1974. Курган «Иссык» (Предварительные итоги раскопок) // В глубь веков. Археологический сборник. Алма-Ата: Наука Казахской ССР. С. 61-77.

Ал-Кашгари М., 2005. Диван лугат ат-Турк. Алматы: Дайк-Пресс. 1288 с.

Бейсенов А., Джумабекова Г., Базарбаева Г., Дуйсенбай Д., 2016. Находка костяного футляра в кургане тасмолинской культуры (Центральный Казахстан) // *Tyragetia. Arheologie, Istorie, Antica*. Vol. X [XXV]. nr. 1. С. 225-236.

Вишневецкая О.А., 1973. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII-V вв. до н.э.: По материалам Уйгарака. Москва: Наука. 160 с.

Геродот, 1972. История в девяти книгах. Перевод и примечания Г.А. Стратановского, под общей редакцией С.Л. Утченко. Редактор перевода Н.А. Мещерский. Ленинград: Наука. 600 с.

Дестунис Спиридон Византийские историки. Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец. Переведенные с греческого. Примечания Гавриила Дестуниса, 2022. СПб.: Типография Леонида Демиса. 1860 с. [Электронный ресурс]. URL: http://krotov.info/acts/05/marsel/ist_viz_06.htm (дата обращения: 06.05.2022).

Древнетюркский словарь, 1969. Москва-Ленинград: Наука. 676 с.

Исаев Ю.Н., 2012. Этнолингвистические особенности чувашского дендронима тупалха «таволга» // Вестник Чувашского университета. № 4. С. 243-251.

Кузьмина Е.Е., 1977. В стране Кавата и Афрасиаба. Москва: Наука. 144 с.

Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А., 2018. Раннеалакульские древности могильника Танабай (по материалам кургана 4) // Вестник археологии, антропологии и этнографии. № 2 (41). С. 28-40.

Мустафина Р.М., 1992. Представления, культы, обряды у казахов. Алма-Ата: Қазақ университеті. 176 с.

Ольховский В.С., 2005. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа / В.С. Ольховский; [отв. ред. М.Г. Мошкова; Е.А. Попова]; Институт археологии РАН. Москва: Наука. 299 с.

Рассадин В.И., 2019. Очерки по истории сложения тюрко-монгольской языковой общности / под ред. А.В. Дыбо. СПб.: Нестор-История. 608 с.

Рейтенфельс Яков, 2022. Сказания светлейшему герцогу тосканскому Козьме Третьему о Московии (*De Rebus Moschoviticis ad serenissimum magnum ducem Cosmum Tertium*). Текст воспроизведен по изданию: Утверждение династии. Москва: Фонд Сергея Дубова, 1997 с. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus9/Reutenfels/ posv.phtml?id=1176> (дата обращения: 03.05.2022).

Семенов А.И., 1980. Ксилотомическое свидетельство культа таволги на Средневековом Кавказе // X Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа. Москва: ИА АН СССР. С. 57-59.

Тадышева Н.О., 2018. Отражение культа дерева в традиционном мировоззрении тюрков Саяно-Алтая // Вестник Томского государственного университета. История. №51. С. 118-123.

Уалиханов Ш., 2022. Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи. [Электронный ресурс]. URL: https://shoqan.kz/completed/works_kirgiz_arm/ (дата обращения: 03.05.2022).

Чугунов В.К., 2018. Цари и боги Азиатской Скифии (по материалам кургана Аржан-2) // Археологія і давня історія України. вып. 2 (27). С. 25-34.

Шульга П.И., 2005. О находках нагаек скифского времени на Алтае // Снаряжение кочевников Евразии. Барнаул: Алт. ун-т. С. 183-188.

Шульга П.И., 2010. Синьцзян в VIII-III вв. до н.э. (Погребальные комплексы. Хронология и периодизация): монография. Барнаул: АлтГТУ. 238 с.

Reference

Akishev K.A., 1974. Kurgan «Issyk» (Predvaritelnye itogi raskopok) [Mound «Issyk» (Preliminary results of excavations)]. V glub vekov. Arheologicheskii sbornik [Into the depths of centuries. Archaeological collection]. Alma-Ata, Science of the Kazakh SSR. P. 61-77. [in Russian].

Al-Kashgari M., 2005. Divan lugat at-Turk. Almaty: Daik-Press. 1288 p. [in Russian].

Beysenov A., Dzhumabekova G., Bazarbayeva G., Duysenbay D., 2016. Nakhodka kostyanogo futlyara v kurgane tasmolinskoy kultury (Tsentralnyy Kazakhstan) [Finding of a bone case in the burial mound of the Tasmolin culture (Central Kazakhstan)]. Tyragetia. Arheologie, Istorie, Antica. Vol. X [XXV]. nr. 1. P. 225-236. [in Russian].

Vishnevskaya O.A., 1973. Kultura saksikh plemen nizovyev Syrdari v VII-V vv. do n.e.: Po materialam Uygarka [Culture of the Saka tribes in the lower reaches of the Syrdarya in the 7th-5th centuries. BC: Based on materials from Uygarak]. Moscow: Science. 160 p. [in Russian].

Destunis Spyridon Vizantiyskiye istoriki. Deksipp. Evnapiy. Olimpiodor. Malkh. Petr Patritysiy. Menandr. Kandid. Nonnos i Feofan Vizantiyets. Perevedennyye s grecheskogo. Primechaniya Gavriila Destunisa. [Byzantine Historians. Dexippus, Eunapius, Olympiodorus, Malchus, Peter the Patrician, Menander, Candide, Nonnos and Theophan the Byzantine. Translated from Greek. Notes by Gabriel Destunis]. 2022. St. Petersburg, Printing house of Leonid Demis, 1860 p. [Electronic resource]. URL: http://krotov.info/acts/05/marsel/istviz_06 .htm (date of access: 03.05.2022). [in Russian].

Drevnyeturkskii slovar [Ancient Turkic dictionary]. 1969. Moscow-Leningrad: Science. 676 p. [in Russian].

Gerodot, 1972. Istoriya v devyati knigah [History in nine books]. Translation and notes by G.A. Stratanovsky, under the general editorship of S.L. Utchenko. Translation editor N.A. Meshchersky. Leningrad: Science. 600 p. [in Russian].

Isaev Yu.N., 2012. Etnolingvisticheskie osobennosti chuvashskogo dendronima tupälha «tavolga» [Ethnolinguistic features of the Chuvash dendronim tupälkha «meadowsweet»]. Bulletin of the Chuvash University. №4. P. 243-251. [in Russian].

Kukushkin I.A., Dmitriev E.A., 2018. Rannealakulskie drevnosti mogilnika Tanabai (po materialam kurgana 4) [Early Alakul Antiquities of the Tanabay Burial Ground (Based on Materials from Mound 4)]. Bulletin of archaeology, anthropology and ethnography. № 2 (41). P. 28-40. [in Russian].

Kuzmina E.E., 1977. V strane Kavata i Afrasiaba [In the country of Kavata and Afrasiab]. Moscow: Science. 144 p. [in Russian].

Mustafina R.M., 1992. Predstavleniya, kulty, obryady u kazahov [Representations, cults, rituals among the Kazakhs]. Alma-Ata: Kazakh University. 176 p. [in Russian].

Olkhovskii V.S., 2005. Monumentalnaya skulptura naseleniya zapadnoi chasti evraziiskih stepей epochi rannego zheleza [Monumental sculpture of the population of the western part of the Eurasian

steppes of the Early Iron Age]. V.S. Olkhovskii; [res. ed. M.G. Moshkova; E.A. Popova]; Institute of Archaeology RAS. Moscow: Science. 299 p. [in Russian].

Rassadin V.I., 2019. Ocherki po istorii slozheniya tyurko-mongolskoy yazykovoy obshchnosti. pod red. A.V. Dybo. [Essays on the history of the formation of the Turkic-Mongolian linguistic community. ed. A.V. Dybo]. St. Petersburg: Nestor-History. 608 p. [in Russian].

Reitenfels Yakov, 2022. Skazaniya svetlejšemu gercogu toskanskomu Kozme Tretemu o Moskovii. Tekst vosproizveden po izdaniyu: Utverzhdenie dinastii. [Legends of the Most Serene Duke of Tuscany Cosmas the Third about Muscovy. The text is reproduced according to the publication: The statement of the dynasty]. M. Sergei Dubov Fund, 1997 p. [Electronic resource]. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus9/Reutenfels/posv.phtml?id=1176> (date of access: 03.05.2022). [in Russian].

Semenov A.I., 1980. Ksilotomicheskoye svidetelstvo kulta tavolgi na Srednevekovom Kavkaze [Xylotomic evidence of meadowsweet cult in the Medieval Caucasus]. X. Krupnovskiye chteniya po arkheologii Severnogo Kavkaza [X. Krupnov readings on the archeology of the North Caucasus]. Moscow: Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the USSR. P. 57-59. [in Russian].

Tadysheva N.O., 2018. Otrazhenie kulta dereva v tradicionnoi mirovozzrenii tyurkov Sayano-Altaya [Reflection of the tree cult in the traditional worldview of the Sayano-Altai Turks]. Bulletin of Tomsk State University. Story. №51. P. 118-123. [in Russian].

Ualihanov Sh., 2022. Vooruzhenie kirgiz v drevnie vremena i ih voennye dospekhi [Armament of the Kirghiz in ancient times and their military armor]. [Electronic resource]. URL: https://shoqan.kz/completed/works_kirgiz_arm/ (date of access: 03.05.2022). [in Russian].

Chugunov V.K., 2018. Cari i bogi Aziatskoi Skifii (po materialam kurgana Arzhan-2) [Kings and gods of Asiatic Scythia (based on the materials of the Arzhan-2 mound)]. Archeology and ancient history of Ukraine. Iss. 2 (27). P. 25-34. [in Russian].

Shulga P.I., 2005. O nahodkah nagaek skifskogo vremeni na Altae [On the finds of whips of the Scythian time in Altai]. Snaryazhenie kochevnikov Evrazii [Equipment of Eurasian nomads]. Barnaul: Alt. un-ty. P. 183-188. [in Russian].

Shulga P.I., 2010. Sintszyan v VIII-III vv. do n.e. (Pogrebalnyye komplekсы. Khronologiya i periodizatsiya): monografiya [Xinjiang in the 8th-3rd centuries BC. (Burial complexes. Chronology and periodization): monograph]. Barnaul: ASTU. 238 p. [in Russian].

С.А. Ярыгин

*Х. Марғұлан атындағы Археология институтының филиалы,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: sergeyarygin80@gmail.com)*

***Д.Қ. Ауталипов**

*«Атамекен» ұлттық кәсіпкерлер палатасы,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: daurdonato@gmail.com)*

**Байланыс үшін автор: daurdonato@gmail.com*

Үлкенсор қорғанынан табылған тобылғы сапты қамшының конструктивті ерекшеліктері (пәнаралық талдау)

Аннотация. Ұзақ уақыт бойы көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан Еуразияның далалық халықтары мәдениетінде қамшының алатын орны ерекше.

Көшпелі халықтың негізгі тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, жөн-жоралғы сынды жүйесі де қамшымен тікелей байланысты. Ол басқарудың символы, ер-азаматтың серігі, батырдың қаруы, ал дәстүрлі мәдениетте шаңырақтың киесі саналады.

2020 жылы Бурабай маңындағы ежелгі сақ дәуіріне (б.д.д. VII-VI ғғ.) тиесілі қорғанға зерттеу жұмысы жүргізілді. Археологиялық зерттеу барысында қорымнан салтанатты белдік, қанжар, садақ жебесінің қалдықтары бар қорамсақ және қамшы сынды бірқатар материалды емес мәдениеттің үлгілері табылды. Осы орайда қамшының аталған өңірден табылған алғашқы мәдени артефактілік олжа екендігін баса айта кеткен жөн. Үлкенсор өзені маңындағы қорымнан табылған заттардың ішінен сабы тобылғы сынды ағаштан жасалған қамшының құрылымына қызығушылық ерекше болғандықтан, ол осы ғылыми мақаланың зерттеу нысанына алынды.

Мақала авторлары ерте сақ дәуіріне тиесілі қорғанның археологиялық сипаттамасын береді, сондай-ақ қорымнан табылған заттарға талдау жасап, қамшының визуалды реконструкциясын жүзеге асырады. Сонымен бірге археологиялық, этнографиялық, фольклорлық дереккөздердің негізінде қамшының сабы, қолға ұстар былғарысы, сабының материалы сынды құрамдас бөліктерін пәнаралық тұрғыдан талдайды. Үлкенсор қорғанынан табылған қамшының компоненттері мен семантикасын талдау жазба дереккөздер мен фольклорлық мәтіндермен расталады.

Кілт сөздер: этнография, фольклор, түркі фольклоры, археология, қамшы, тобылғы, тобылғы сапты қамшы, көшпенділер.

S.A. Yarygin

*A branch of the A.H. Margulan Institute of Archaeology,
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: sergeyyarygin80@gmail.com)*

***D.K.Autalipov**

*National Chamber of Entrepreneurs «Atameken»,
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: daurdonato@gmail.com)*

**Corresponding author: daurdonato@gmail.com*

Design features of kamcha with a meadowsweet handle from the Ulkensor burial mound (interdisciplinary analysis)

Abstract. Kamcha played an important role in the culture of the steppe peoples of Eurasia during the long period of nomadic pastoral life. Many folk ideas are connected with it, reflecting various aspects of rituals and ritual actions. Kamcha was a symbol of rulership, a companion of a person, a weapon of a hero and in traditional culture a talisman of Shanyrak.

In 2020, a burial mound from the early Saka time (7th-6th century BC) was explored near Burabay. During the research, a number of objects of the culture material of the Sakas were found in the burial, including a ceremonial setting belt, a dagger, and the remains of a quiver with arrows and kamcha. It should be noted that the kamcha is the first find of cultural artifacts of this type in this region. Of particular interest among these finds was a handle made of a material identified as tobolga. The kamcha with a handle made of meadowsweet from a burial near Lake Ulkensor became the object of study of the present article.

The authors of the article give an archaeological description of the burial mound from the early Saka period as well as a description of the finds in the burial and perform a visual reconstruction of the kamcha.

In addition, based on archaeological, ethnographic and folklore sources, the constructive components of the kamcha such as whip, handle and grip material are analyzed in an interdisciplinary aspect. The analysis of the components of the kamcha is confirmed by written sources and folkloric texts.

Keywords: ethnography, folklore, Turkic folklore, archaeology, kamcha, meadowsweet, kamcha with meadowsweet handle, nomads.

Сведения об авторах:

Ярыгин Сергей Александрович, Ph.D, ведущий научный сотрудник, Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана, Домалак ана, 19, Нұр-Сұлтан, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9505-2839>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57110436200>

Ауталипов Даурен Каирбергенович, магистр, ведущий эксперт, Национальная палата предпринимателей «Атамекен», Айша биби, 17, Нұр-Сұлтан, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2335-2573>

Авторлар туралы мәлімет:

Ярыгин Сергей Александрович, Ph.D, жетекші ғылыми қызметкер, А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты филиалы, Домалақ ана, 19, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9505-2839>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57110436200>

Ауталипов Даурен Каирбергенович, магистр, жетекші сарапшы, «Атамекен» ұлттық кәсіпкерлер палатасы, Айша биби, 17, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2335-2573>

Information about authors:

Sergey Aleksandrovich Yarygin, Ph.D, Leading Researcher, A branch of the A.H. Margulan Institute of Archaeology, Domalak ana, 19, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9505-2839>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57110436200>

Autalipov Dauren Kairbergenovich, MA, leading expert, Atameken National Chamber of Entrepreneurs, Aisha bibi, 17, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2335-2573>

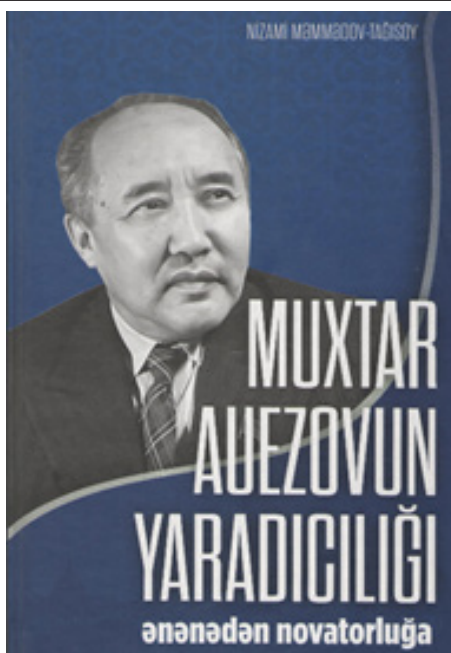
СЫН-ПІКІРЛЕР / REWIEWS / РЕЦЕНЗИИ

Әзербайжан әдебиеттанушысы Әуезов жайында

А. Шәріп

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: sharipamantay@gmail.com)

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3141-146>

Received 18 August 2022. Revised 20 August 2022. Accepted 27 August 2022. Available online 30 September 2022.

Məmmədov-Tağısoy Nizami. Muxtar Auezovun yaradıcılığı: ənənədən novatorluğa. – Bakı: Şərq-Qərb, 2019. – 216 s. (Məmmədov-Tağısoy Nizami. Muxtar Əuезov шығармашылығы: дәстүрден жаңашылдыққа дейін. – Баку: Шәрқ-Ғәрб, 2019. – 216 б.)

For citation:

Sharip A. Azerbaijani literary critic about Auezov // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol. 4. – №3. – P. 141-146. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-141-146>

Дәйексөз үшін:

Шәріп А. Әзербайжан әдебиеттанушысы Әуезов жайында // Turkic Studies Journal. – 2022. – Т. 4. – №3. – 141-146 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-141-146>

Биыл туғанына 125 жыл толып отырған қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің өмірі мен шығармашылығына жаңа тарихи-саяси көзқарастар және әдебиеттанудағы озық әдіснамалық қисындар тұрғысынан жан-жақты баға берудің қажеттілігі әлдеқашан пісіп-жетілді. Тағдыры күрделі қаламгер мұрасын бұрынғы кеңестік идеологиялық өлшемдер құрсауынан алып шығып, тыңнан таразылаудың мүмкіндігі туды. Оның көркем туындыларын туыстас түркі халықтарының сөз өнерімен және руханиятымен сабақтастыра қайта зерделеудің де маңызы зор.

Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясы Низами атындағы Әдебиет институты Түркі халықтары әдебиеті бөлімінің бас ғылыми қызметкері, Баку славян университеті Әзербайжан әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы Низами Мәммәдов-Тағисой осы ыңғайдағы ізденістердің бастауында тұрған ғалымдардың бірі деп айтуға болады. Белгілі түркітанушы, аудармашы, ақын ретінде оның Әуезов тақырыбына тыңғылықты дайындықпен келгені байқалады. «Мұхтар Әуезов шығармашылығы: дәстүрден жаңашылдыққа дейін» атты іргелі монографиясын жазбас бұрын, ол жазушы туралы баспасөз беттерінде және ғылыми басылымдарда бірнеше мақала жариялағанымен қоса, «Қаралы сұлу» әңгімесін әзербайжан тіліне түпнұсқадан тәржімалаған. Мұның сыртында, Н. Мәммәдов-Тағисой – жалпы түркі халықтары әдебиеті мен фольклорының білгірі. Мысалы, ол қазақтың «Қобыланды» эпосын да түпнұсқадан өз тіліне жатық аударған, «Қарақалпақ әдебиеті», «Қарашай әдебиеті» кітаптарын жарыққа шығарған. Башқұрт, гагауз, қарайым, қырғыз, құмық, малқар, ноғай, өзбек, татар, т.б. түркі этностарының әдеби мұрасы жайында зерттеулер жүргізіп, қалам тербеген. Сөйтіп, ғалымның әдеби байланыстар, көркем аударма, компаративистика, фольклорлық дәстүр, түркі халықтарының қазіргі әдеби үдерістері бағыттары бойынша жиған білімі мен қорытқан тәжірибесі Мұхтар Әуезов туралы қомақты еңбек жазуына негіз қалағаны сөзсіз.

Монографияға дайындық барысында автор 150-ге жуық дереккөзге жүгінген. Кеңес заманында және тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген сүбелі ғылыми зерттеулерді салыстыра байыптаумен қатар, ол архив мәліметтерін, ресми құжаттарды, баспасөз материалдарын, интернет жарияланымдарын, естелік әңгімелерді ретіне қарай пайдаланған. Мәтінтану мәселесіне айрықша ден қойып, М. Әуезовтің көркемдік әлемін және суреткерлік машығын шығармаларының ішкі бітімі арқылы айқындауға тырысқан. Сонымен бірге, жазушының азаматтық ұстанымдарын, қайраткерлік әрекеттерін оның қаламгерлік қызметімен өрелестіріп баяндаған. Осының бәрі М. Әуезов тұлғасын терең саралауға, тұтас сомдауға жол ашып берген.

«Қазақтың ұлттық дүниетанымының Мұхтар Әуезов беллетристикасындағы көріністері» атты бірінші тарауда монография авторы ең алдымен жазушының шығармашылық тұрғыда қалыптасуының әлеуметтік-философиялық, теориялық-практикалық және әдеби-эстетикалық астарларына үңілген. Осы орайда М. Әуезовтің өскен ортасы, көрген тәлімі, мінез ерекшелігі, оқыған жері, қоғамдық мұраты, т.б. туралы пайымдар ғасырлар тоғысында қазақ даласын жайлаған түбегейлі өзгерістердің аясында қарастырылса, қаламгерлік жаңашылдығы қазақ әдебиеті дамуының өзгеше бір тың торабы, түйінді тұсы есебінде сараланады. Н. Мәммәдов-Тағисой 1920-1930 жылдардағы М. Әуезов прозасының басты үдерістеріне шолу жасап, оның «Қорғансыздың күні», «Қасеннің құбылыстары», «Бүркітші», «Барымта», «Жетім», «Оқыған азамат», «Ескілік көлеңкесінде», «Көксерек», т.б. әңгімелерін көркем тартыс, психологизм қолданысы, баяндау тәсілі жағынан талдайды. Орыс әдебиеті үлгілерінен тамыр тартатын ерекше

әдеби қаһарман – «ұсақ адам» бейнесіне назар аударады. Жазушының бастапқы көркем туындыларының поэтикалық жүйесіне бойлап барып, оның ерекшеліктерін дәстүр мен жаңашылдық аясында ашып көрсетеді. М. Әуезовтің өзінен кейінгі шығармашылық буын өкілдеріне (Х. Есенжанов, Т. Әлімқұлов, Ә. Нұрпейісов, Ш. Мұртаза, т.б.) идеялық-тақырыптық және суреткерлік шеберлік тұрғысынан тигізген ықпалы жөнінде ой толғайды.

Монографияның «Қилы заман» романындағы тарихи оқиғалар бейнесі және кейіпкерлер галереясы» деп аталатын екінші тарауында М. Әуезовтің аталған шығармасы туралы егжей-тегжейлі сөз болады. Назар аударатын бір нәрсе: «Қилы заман» әуелгі басылымының мұқабасында жанры жөнінен «тарихи повесть» немесе «ұзын әңгіме» деп аталғанымен, кітапқа алғысөз жазған Ғ. Мүсірепов «роман» деп айдар таққан, ал бертіңгі зерттеушілер оны бірде повестьке, бірде романға жатқызады. Н. Мәмәдов-Тағисой кейінгі тұжырымды тұтынған. Монографияда жазушының 1916 жылғы Қарқара (Албан) көтерілісі тақырыбына не үшін көңіл бөлгендігі, тарихи деректерді қалай жиып-тергендігі жан-жақты қамтылып, романның жазылу жайы мұқият тәптіштеледі. Алғаш рет 1928 жылы жарық көріп, социологиялық солақай сынға ұшыраған туындысынан М. Әуезовтің абақтыдан босанып шығу үшін жария түрде бас тартуға мәжбүр болғаны айтылады. Араға ұзақ мерзім салып, жазушы дүниеден қайтқан соң – 1972 жылы Шыңғыс Айтматовтың ыждаһатының арқасында «Лихая година» деген атпен Мәскеуде шығатын «Новый мир» журналында (№6) орысша аудармасы, 1974 жылы «Жұлдыз» журналында (№8) цензураның сүзгісінен өткен қазақша түпнұсқасы басылған романның қазақ әдебиеті тарихындағы өзгеше құбылыс екендігі зерделенеді. Бұл шығарма М. Әуезовтің «Абай жолы» тетралогиясына соқпақ салардағы үлкен шығармашылық бір бекеті есебінде бағаланады. Зерттеуші автордың тарихи шындықты көркемдік тұрғыдан игеру жолдарын, романның сюжеттік желісін, композициялық құрылымын, кейіпкерлер әлемін, сондай-ақ уақыт пен кеңістік бірлігін (хронотоп) талдау нысанына айналдырған. Басқа ұлт әдебиеті мысалдарын келтіре отырып, олармен үндестігін және айырмашылығын сарапқа салған. Сөйтіп, ол әсіресе М. Әуезовтің өз романында ұстанған авторлық концепциясының ұлттық негіздеріне мән береді.

Н. Мәмәдов-Тағисойдың зерттеу еңбегінің «Мұхтар Әуезов драматургиясының жалпы сипаты: қарама-қайшылықты пайымдар және сыни көзқарастар қақтығысы» атты үшінші тарауы тұтастай жазушының пьесаларын қарастыруға арналған. Әзербайжандық ғалым ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде драмалық шығармалардың туу тарихына көз жүгіртіп, М. Әуезовтің осы бағыттағы алғашқы ізденістерін («Еңлік-Кебек», «Бәйбіше-тоқал», «Қарагөз», т.б.) өзге де қаламгерлердің, атап айтқанда, М. Дулатұлының, Ж. Аймауытұлының, Қ. Кемеңгерұлының, Ж. Шаниннің, С. Сейфуллиннің суреткерлік тәжірибесімен идеялық-тақырыптық тұрғыдан салғастыра отырып бажайлайды. Қазақ еліндегі алғашқы сахналық қойылымдар сипаты, кәсіби театр өнерінің қалыптасу барысы зерттеуші назарынан қағыс қалмаған. Ол М. Әуезовтің ә дегеннен әлемдік драматургияның үздік үлгілерінен үйреніп, өз туындыларын ұлттық мазмұнмен байытқанын және олардың өзегіне халық әдебиетінің төл жанрларын (айтыс, жар-жар, беташар, шешендік сөз, мақал-мәтел, т.б.) шебер кіріктіргенін сипаттайды.

Монография авторы заңғар жазушының бәрінен бұрын қазақ халқының елдігі мен ерлігі, тіршілігі мен тағдыры суреттелген туындыларына көбірек көңіл бөледі. Сол себепті М. Әуезовтің тарихи драмаларының ұлттық мәнін және көркемдік мәйегін қарастыруды өз жұмысының маңызды арқауы деп санайды. Осы орайда Н.

Мәммедов-Тағисой қазақтарды майданның қара жұмысына апарып жегу туралы патша жарлығынан соңғы ұлт-азаттық көтерілістің жай-жапсары бейнеленген «Түнгі сарын» пьесасының, Ресей империясының отарлық саясатына қарсы қол бастаған сұлтан – Кенесары Қасымұлының және оның сарбаздарының тұлғалары кейіптелген «Хан Кене» трагедиясының, тәуелсіздік жолындағы күрестің тағы бір құрбанына айналған Бекет Серкебайұлының қаһармандығын баяндайтын «Бекет» драмасының жазылу және жариялану, сондай-ақ сахналану тарихын сөз етіп, олардың сюжеттік арналарын, образдық жүйелерін, басқа да көркемдік компоненттерін жан-жақты талқыға салады. «Айман-Шолпан» комедиясын талдағанда, қазақтың патриархалдық өмір салтын сол тұстағы тарихи оқиғалармен байланыстыра бедерлейді.

М. Әуезовтің замандас жазушылары – Әлжаппар Әбішевпен («Намыс гвардиясы»), Ғабит Мүсіреповпен («Қынаптан қылыш»), Сәбит Мұқановпен («Ақан-Зайра»), Әбділда Тәжібаевпен («Ақ қайың») бірлесіп жазған драмалық шығармалары бар екені белгілі. Н. Мәммедов-Тағисой өз зерттеуінде бұлардың әрқайсысына тоқталып жатпастан, ғұлама жазушының темірқазық тақырыбына арналған, орыс жазушысы Леонид Соболевпен бірлесіп жазған «Абай» трагедиясын тілге тиек етеді. Әрі бұл шығарманы әзербайжанның атақты ақыны Сәмәд Вурғунның «Вагиф» атты тарихи драмасымен салыстыра қарап, ұқсастықтары мен ерекшеліктері жөнінде пікір білдіреді.

Кітаптың қорытынды бөлімінде Н. Мәммедов-Тағисой: «М. Әуезовтің шығармаларын зерттеу мен талдау барысында біз кеңес дәуірінде жазушының жеке басы, дүниетанымы, шығармашылық ерекшеліктері философиялық-эстетикалық және әлеуметтік-көркемдік тұрғыдан дұрыс әдіснамаға сүйеніп зерттеле қоймағандығына көз жеткіздік. Объективті көзқарас айтып, шындықтың астарын ашу үшін мәтіндердің өзін, сонымен қатар кеңестік және посткеңестік кезеңдегі сыни әдебиетті зерделедік, бұл Мұхтар Әуезовтің қаламгерлік даралығы туралы тұтас түсінік қалыптастыруға керек болды», – деп жазыпты. Сөйтіп, монография авторы жазушының өмірі мен шығармашылығы жайында әзербайжан елінің қалың оқырман қауымына мол мағлұмат ұсынған.

Түйіндей келгенде, профессор Н. Мәммедов-Тағисойдың бұл монографиясын М. Әуезовтің бай әдеби мұрасын күллі түркі әлемінің тарихи және көркем ой жүйесінің контекстінде зерделеп, оның ортақ рухани қорына сыналап енгізу жолындағы алғашқы игі қадамдардың бірі деп бағамдай аламыз.

A. Sharip

*L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: sharipamantay@gmail.com)*

Azerbaijani literary critic about Auevov

Summary of the review. The monograph of the Azerbaijani literary critic and Turkologist Nizami Mammadov-Tagisoy «Mukhtar Auevov: from tradition to innovation» is devoted to the problems of studying the work of the great Kazakh writer M. Auevov. This work is the result of rigorous analysis and active rethinking of the texts of the classic works of the unsurpassed master of the pen in the context of historical, moral and aesthetic concepts of our time. As a connoisseur of Kazakh literature and folklore, a translator of Auevov's story «Beauty in Mourning» into Azerbaijani and as the author of a number of articles about M. Auevov,

N. Mammadov-Tagisoy the author refers in his research to scientific publications not only from the Soviet but also from the post-Soviet period, and also relies on archival material and official documents.

If in the first chapter of the monograph the scholar describes the conditions and factors for the formation of M. Auezov's creative personality considers the ideological, thematic and artistic originality of his early stories ("The fate of the defenseless", "Orphan", "Marriage", "In the shadow of the past", "Grey Fierce", etc.), then in the second chapter he analyzes the ways of reflecting the events of the Karkara (Albanian) uprising of 1916 in the masterpiece novel "The Hard Time", which was on the list of banned literature and was only republished in Russian and translation in 1972. The dramatic works of M. Auezov are the object of the third chapter of the research book, in which the focus is on the analysis and reassessment of the historical tragedies «Night Peals», «Khan Kene», «Beket». A comparative analysis of poetic features (author's idea, type of conflict, compositional structure, imagery system, etc.) of the plays «Abai», written in collaboration with L. Sobolev, and «Vagif» by the Azerbaijani poet-dramatist S. Vurgun was carried out.

It is that N. Mamedov-Tagisoy's monograph will give new impetus to the research and popularization of the creative heritage of M. Auezov – the author of the famous epic novel «The Way of Abai» – in the context of the development of historical and artistic thought in the Turkic world.

А. Шарип

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: sharipamantay@gmail.com)*

Азербайджанский литературовед об Ауэзове

Краткое содержание рецензии. Монография азербайджанского литературоведа и тюрколога Низами Мамедова-Тагисой «Мухтар Ауэзов: от традиции к новаторству» посвящена проблемам изучения творчества великого казахского писателя М. Ауэзова. Исследование является результатом скрупулезного анализа и активного переосмысления текстов классических произведений непревзойденного мастера пера сквозь призму исторических, нравственных и эстетических концепций современности. Будучи знатоком казахской литературы и фольклора, переводчиком ауэзовского рассказа «Красавица в трауре» на азербайджанский язык и автором ряда статей об М. Ауэзове, Н. Мамедов-Тагисой в своих изысканиях апеллирует к научным публикациям не только советского, но и постсоветского периода, а также опирается на архивные материалы и официальные документы.

Если в первой главе монографии ученый описывает условия и факторы формирования творческой личности М. Ауэзова, рассматривает идейно-тематическое и художественное своеобразие его ранних рассказов («Судьба беззащитной», «Сирота», «Женитьба», «В тени прошлого», «Серый Лютый» и др.), то во второй главе он подвергает анализу драматические события Каркаринского (Албанского) восстания 1916 года, которые нашли отражение в романе М. Ауэзова «Лихая година», попавшего в список запрещенной литературы и переизданного только в 1972 году в русском переводе.

Драматические произведения М. Ауэзова стали объектом исследования третьей главы книги, в которой особое внимание уделяется анализу и переоценке исторических трагедий «Ночные раскаты», «Хан Кене», «Бекет». Выигрышным в монографии является проведение сравнительного анализа поэтических особенностей (авторский замысел, тип конфликта, композиционный строй, система образов и др.) пьесы «Абай», написанной М. Ауэзовым в соавторстве с Л. Соболевым, и пьесы «Вагиф» азербайджанского поэта-драматурга С. Вургуня.

Будем надеяться, что монография Н. Мамедова-Тагисой даст новый импульс исследованию и популяризации творческого наследия М. Ауэзова – автора знаменитого романа-эпопеи «Путь Абая» – в контексте развития исторической и художественной мысли тюркского мира.

Автор туралы мәлімет:

Шәріп Амантай Жарылқасынұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, түркітану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0002-7750-2741

Information about author:

Sharip Amantay Zharylkasynuly, Doctor of Philology, Professor, Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0002-7750-2741

Сведения об авторе:

Шарип Амантай Жарылқасынұлы, доктор филологических наук, профессор, кафедра тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0002-7750-2741

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

1. Журнал бетінен көрінгісі келетін авторлар tsj.enu.kz веб-сайтына тіркелуі және өз мақалаларын соған жүктеуі тиіс.

2. Жарияланым тілі: қазақ, ағылшын, орыс.

3. Мақаланың көлемі – 5-8 бет, метадеректерсіз.

4. Мақала мәтіні келесі тәртіп бойынша рәсімделеді:

• Автордың/авторлардың аты-жөні (**екі және одан көп авторлар болған жағдайда *Байланыс үшін автор көрсетіледі**), беттің ортасында, қалың кіші әріптер.

• Қызмет орны, қаласы, елі, электронды поштасы; беттің ортасында, курсивті қаріп.

• Мақаланың атауы – беттің ортасында, шегініссіз, қалың кіші әріптер.

• Аннотация (180-200 сөз). Мақала тіліндегі кілт сөздер (9-10 сөз).

• Мақала мәтіні.....

• Әдебиеттер тізімі (мақала тілінде) және Reference ағылшын тілінде.

• Аннотация және кілт сөздер басқа екі тілде (**таяу және алыс шетел авторлары бұл деректерді ағылшын және орыс тілдерінде бере алады, қазақ тіліне журналдың редакциясы аударарды**).

• Мақала соңында автор туралы ақпарат үш тілде (қазақ, ағылшын, орыс): аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, лауазымы, ЖОО (ғылыми ұйым) атауы, мекен-жайы, қаласы, елі және Orcid немесе Scopus ID болуы міндетті.

5. Мәтінді, формулаларды және кестелерді теру үшін Windows жүйесіне арналған Microsoft Word редакторы пайдаланылады. Мәтін редакторының параметрлері: барлық шеті – 2 см; ені бойынша теңестіріледі; қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12; жоларалық интервал – 1,15; абзацтық шегініс – 1 см; беттің кескіні – кітап үлгісінде.

6. Әдебиеттер тізіміндегі тиесілі дереккөздерге жасалатын мәтіндегі сілтемелер доғал жақша ішінде бірінші авторы, басылған жылы, бет(тер) саны көрсетіліп рәсімделеді, мысалы: 1.(Самашев, 2022: 45) немесе (Самашев, 2021: URL) 2. Егер 2 немесе одан да көп автор болса: а) (Самашев және т.б., 2022: 45) немесе ә) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45); 3. Егер тікелей сілтеме жасалмаған болса: (Самашев, 2022). Тізімнің қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12, абзацтың алғашқы тармақ шегерімі –1,25 см, жолдан жолға көшу арқылы ені бойынша теңестіріледі.

7. Әдебиеттер тізімі екі үлгіде: 1) мақала тілінде алфавиттік рет бойынша нөмірленбей беріледі; 2) латынша транслитерациясы, оның шеңберінде тік жақша ішінде ағылшын тіліндегі аудармасы ұсынылады (Reference үлгісін қараңыз).

8. Талаптар ғылыми шолулар, рецензиялар мен есімнамаларға қатысты да қолданылады.

9. Қолжазба орфографиялық және синтаксистік қателердің болмауы мен техникалық безендіру тұрғысынан мұқият тексерілуі тиіс. Техникалық талаптарға сай келмейтін мақалалар пысықтауға қайтарылады. Пысықтауға қайтару қолжазба жариялануға қабылданған жоқ дегенді білдірмейді.

Мақаланы безендіру үлгісі

XFTAР 03.91.03 (мына сілтеме бойынша анықталады: <http://grnti.ru/>)

В.В. Трепавлов

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)

***А.В. Беляков**

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: belafeb@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: belafeb@gmail.com

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [180-200 сөз]

Кілт сөздер: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [9-10 сөз/сөз тіркесі]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтінінде келесі құрылымдық элементтер болуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар және зерттеу әдістері
- Тақырыптың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Нәтижелер
- Қорытындылар

Әдебиет

(безендіру үлгісі)

Kiman: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.
Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Ғылыми жинақтағы мақала: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Ұжымдық монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Конференция материалдары: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Журналдағы мақала: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). С. 150-155.

Диссертациялық жұмыс: Малышев А.Б., 2000. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02. Саратов: Наука. 181 с.

Электронды дереккөз: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] –URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Оқу құралы: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Газет мақаласы: Алим Дж., 2020. Золотая Орда: наследники великого ханства//Газета «Комсомольская правда». №145. 1 апреля. С. 7-8.

Reference

(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. О географических названиях в епосе «Edige» [About place names in the epic «Edige»], *Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy* [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] Mahachkala: Nauka. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], *Voprosy istorii* [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Dissertation: Malyshev A.B., 2000. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov: Nauka. 181 p. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], *Molodoj uchenyj*[Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya : ucheb.posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

Newspaper article: Alim Dzh., 2020. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper "Komsomol'skaya pravda". №145. 1 April. P. 7-8. Almaty. [in Russian].

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***A.V. Belyakov**

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

*Corresponding author: *belafeb@gmail.com*

Edigü at the head of the Golden Horde: the experience of his Chagatai emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. [180-200 words]

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi [9-10 words/word combinations]

В.В. Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***А.В. Беляков**

*Институт Российской истории Российской академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

*Автор для корреспонденции: *belafeb@gmail.com*

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким

примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едигей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едигей вручал ханский трон своим избранникам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едигея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [180-200 слов]

Ключевые слова: Едигей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [9-10 слов/словосочетаний]

Авторлар туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винцерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Information about authors:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Andrey Vasilyevich Belyakov, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Сведения об авторах:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института российской истории РАН, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Дм.Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, доктор исторических наук, старший научный сотрудник, Институт российской истории Российской академии наук, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

REQUIREMENTS FOR THE ARTICLE DESIGN

1. Authors wishing to publish in the journal must register and upload the article on the website tsj.enu.kz

2. Languages of publications: Kazakh, English, Russian.

3. The volume of the article – 5-8 pages, without metadata.

4. Scheme of articles construction:

- Full name of the author/authors (*if there are two or more authors the *Corresponding author is indicated*), center alignment, bold lower-case letters.
- Place of work, city, country; e-mail; center alignment, timid.
- Article title-centered, without indentation, bold lowercase letters.
- Abstract (180-200 words). Keywords (9-10 words) in the language of the article.
- Text of article
- Reference (in the language of the article) and in English.
- Abstract and keywords in two other languages (**authors from near and far abroad can provide this data in English and Russian, and they are translated into Kazakh by the editorial Board of the journal**).

Information about the author/authors at the end of the article is given in three languages (English, Kazakh, Russian): Full name, academic degree, academic title, position, university name, address, city, country, ORCID or Scopus ID.

5. Use the Microsoft Word editor for Windows to type text, formulas, and tables. Text editor parameters: margins-2 cm on all sides; width alignment; font-Times New Roman, size-12; line spacing-1.15; paragraph indent-1 cm; page orientation-book.

6. References to cited works in the text are given in brackets, indicating the first author of the work, year of publication: number of page(s). For example: 1. (Samashev, 2022: 45) or (Samashev, 2021: URL); 2. If two or more authors: a) (Samashev et al., 2022: 45) or b) (Samashev, Abayev, Khan, 2022: 45); 3. If there is no direct link: (Samashev, 2022). The font of the list itself is Times New Roman, size-12, the first line of the paragraph-with a protrusion of 1.25 cm, width alignment with hyphenation.

7. The list of references is provided in two versions: 1) in alphabetical order without numbering in the language of the article; 2) Latin transliteration, in which the English translation is given in square brackets (see sample: References).

8. Requirements apply to scientific reviews and personalities.

9. The article should be thoroughly checked for spelling and syntax errors and technical design. Articles that do not meet the technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the manuscript has not been accepted for publication.

A sample of an article

IRSTI 03.91.03 (defined by the link <http://grnti.ru/>)

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***A.V. Belyakov**

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

*Corresponding author: belafeb@gmail.com

Edigü at the head of the Golden Horde: the experience of his Chagatai emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how

Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. **[180-200 words]**

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi **[9-10 words/word combinations]**

Main text of the article

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and research methods
- Research background
- Analysis
- Results
- Conclusion
- Abbreviations

Литература

(design of sample)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.

Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). Р. 150-155.

Диссертационная работа: Малышев А.Б., 2000. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02. Саратов: Наука. 181 с.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда — «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. №24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Газетная статья: Алим Дж., 2020. Золотая Орда: наследники великого ханства // Газета «Комсомольская правда». №145. 1 апреля. С. 7-8.

Reference

(*design of sample*)

Book: Manz B.F., 1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (*Nauka. Mahachkala. P. 132-134*). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the

system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Dissertation: Malyshev A.B., 2000. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov: Nauka. 181 p. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya : ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

Newspaper article: Alim Dzh., 2020. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper “Komsomol'skaya pravda”. №145. 1 April. P. 7-8. Almaty. [in Russian].

В.В.Трепавлов

*Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты,
Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***А.В.Беляков**

*Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты,
Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

**Байланыс үшін автор: belafeb@gmail.com*

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [180-200 сөз]

Кілт сөздер: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [9-10 сөз/сөз тіркесі]

В.В. Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***А.В. Беляков**

*Институт Российской истории Российской академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

*Автор для корреспонденции: *belafeb@gmail.com*

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едигей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едигей вручал ханский трон своим избранникам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едигея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [180-200 слов]

Ключевые слова: Едигей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [9-10 слов/словосочетаний]

Information about authors:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Belyakov Andrey Vasilyevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Авторлар туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винсерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РФА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы

және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Сведения об авторах:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института российской истории РАН, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, доктор исторических наук, старший научный сотрудник, Институт российской истории Российской академии наук, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЬИ

1. Авторы, желающие публиковаться в журнале, должны пройти регистрацию и загрузить статью на сайте tsj.enu.kz

2. Язык публикаций: казахский, английский, русский.

3. Объем статьи – 5-8 стр., без метаданных.

4. Статья оформляется в следующем порядке:

• Ф.И.О. автора/авторов (*при наличии двух и более авторов указывается *Автор для корреспонденции*), выравнивание по центру, жирные строчные буквы.

• Место работы, город, страна, e-mail; выравнивание по центру, курсив

• Название статьи – по центру, без отступа, жирные строчные буквы.

• Аннотация (180-200 слов). Ключевые слова (9-10 слов) на языке статьи.

• Текст статьи

• Литература (на языке статьи) и Reference на английском языке.

• Аннотация и ключевые слова на двух других языках (**авторы из ближнего и дальнего зарубежья эти данные могут дать на английском и русском языках, на казахский язык переводятся редакцией журнала**).

• Информация об авторе/ авторах в конце статьи дается на трех языках (русском, казахском, английском): Ф.И.О. (полностью), ученая степень, ученое звание, должность, название вуза, адрес, город, страна, ORCID или Scopus ID.

5. Для набора текста, формул и таблиц используется редактор Microsoft Word для Windows. Параметры текстового редактора: поля – 2 см со всех сторон; выравнивание по ширине; шрифт – Times New Roman, размер – 12; межстрочный интервал – 1,15; абзацный отступ – 1 см; ориентация листа – книжная.

6. Ссылки в тексте на соответствующий источник из списка литературы оформляются в круглых скобках с указанием первого автора работы, года издания, номера страниц(-ы), например: 1. (Самашев, 2022: 45) или (Самашев, 2021: URL); 2. Если 2 и более автора: а) (Самашев и др, 2022: 45); б) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45); 3. Если нет прямой ссылки: (Самашев, 2022). Шрифт самого списка – Times New Roman, размер - 12, абзац – отступ 1,25, выравнивание по ширине с переносами.

7. Список литературы предоставляется в двух вариантах: 1) по алфавиту без нумерации на языке статьи; 2) латинской транслитерацией, в рамках которого в квадратных скобках дается перевод на английский язык (см. Образец: Reference).

8. Требования распространяются на научные обзоры, рецензии и персоналии.

9. **Статья должна быть тщательно выверена на орфографические и синтаксические ошибки и техническое оформление. Статьи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись не принята к публикации.**

Образец оформления статьи

МРНТИ 03.91.03 (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

В.В.Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***А.В. Беляков**

*Институт Российской истории Российской академии наук,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

*Автор для корреспонденции: belafeb@gmail.com

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранникам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [180-200 слов]

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [9-10 слов/словосочетаний]

Основной текст статьи

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Выводы

Литература

(образец оформления)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.

Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). Р. 150-155.

Диссертационная работа: Малышев А.Б., 2000. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02. Саратов: Наука. 181 с.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда — «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Газетная статья: Алим Дж., 2020. Золотая Орда: наследники великого ханства// Газета «Комсомольская правда». №145. 1 апреля. С. 7-8.

Reference

(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], *Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy* [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the

system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Dissertation: Malyshev A.B., 2000. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov. Nauka. 181 p. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

Newspaper article: Alim Dzh., 2020. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper "Komsomol'skaya pravda". №145. 1 April. P. 7-8. Almaty. [in Russian].

В.В.Трепавлов

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)

***А.В.Беляков**

Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: belafeb@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: belafeb@gmail.com

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [180-200 сөз]

Кілт сөздер: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [9-10 сөз/сөз тіркесі]

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

***A.V. Belyakov**

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
(E-mail: belafeb@gmail.com)*

**Corresponding author: belafeb@gmail.com*

Edigü at the head of the Golden Horde: the experience of his Chagatai emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how

Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. [180-200 words]

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi [9-10 words/word combinations]

Сведения об авторах:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт российской истории РАН, руководитель Центра истории народов России и межнациональных отношений, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, доктор исторических наук, старший научный сотрудник, Институт российской истории Российской академии наук, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

ORCID

Scopus ID

Авторлар туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винцерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер, РҒА Ресей тарихы институты, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм. Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Беляков Андрей Васильевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, РҒА Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, Дм. Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

ORCID

Scopus ID

Information about authors:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanov, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

Belyakov Andrey Vasilyevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Dm. Ulyanov, 19, Moscow, Russian Federation.

ORCID

Scopus ID

TURKIC STUDIES JOURNAL
2022. Vol. 4, №3 – Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. – 164 б.
16.09.22 басуға жіберілді
Тираж – 40 дана.

Авторларға арналған нұсқаулар,
жариялау этикасы журнал сайтында берілген: tsj.enu.kz

Техникалық хатшы: А. Байгаж
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева
Редакцияның мекенжайы:
010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтбаев к-сі, 2.
Тел.: +7 (7172) 709-500, (ішкі 31-434)

E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген.
24.02.2021 ж.

№KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).
© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

tsj.enu.kz

